

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

Anul XXXVI • Nr. 1–2 • 2025

SUMAR

ECONOMIE, COMUNITATE ȘI SOCIETATE

- ILIE BĂDESCU, CIPRIAN BĂDESCU, MARIA MITRICĂ, Economiiile convulsive și „paradoxul fertilității” 3
- RADU BALTASIU, OVIDIANA BULUMAC, SAMIRA CÎRLIG, Vitalitatea comunitară și potențialul asociativ al comunei Sadu – Sibiu (I) 21

PROVOCĂRILE POSTMODERNITĂȚII: INTELIGENȚA ARTIFICIALĂ

- MIRELA LAZĂR, DANIELA HUMOREANU, Jurnaliștii români în confruntarea cu inteligența artificială generativă. Care este miza pentru munca de teren? 45

SOCIOLOGIA SUPRAVEGHERII ȘI PEDEPSEI

- STELA BOTNARU, VERONICA CHEPTENE, Standardele internaționale și legislația Republicii Moldova privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale în sistemul penitenciar. Analiză comparativă 63

SOCIETATE ȘI SĂNĂTATE

- DIANA-ELENA STAN (MOTRUNĂ), Factorii determinanți ai comunicării medic-pacient: O revizuire a literaturii 99

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXXVI, nr. 1–2, p. 1–136, București, 2025

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

IN MEMORIAM

<i>IN MEMORIAM</i> DORA MEZDREA (1956–2025) (Vlad Bilevsky).....	109
<i>IN MEMORIAM</i> MARIN DIACONU (1937–2025) (Vlad Bilevsky).....	113

RESTITUTIO

CONSTANTIN NOICA, <i>Relatări complete despre Emil Cioran, text stabilit și notă</i> introdactivă de Vlad Bilevsky	119
---	-----

COMENTARII ȘI RECENZII

TOM NICHOLS, <i>Sfârșitul competenței. Discreditarea experților și campania împotriva</i> <i>cunoașterii tradiționale</i> . Traducere de Cristian Fulaș, Editura Polirom, Iași, 2019 (ed. americană 2017), 282 de pagini (Maria Alexandrescu).....	129
--	-----

ECONOMIILE CONVULSIVE ȘI „PARADOXUL FERTILITĂȚII”

ILIE BĂDESCU*,
CIPRIAN BĂDESCU**,
MARIA MITRICĂ***

ABSTRACT

CONVULSIVE ECONOMIES AND THE PARADOX OF FERTILITY

For more than 30 years, after the great change caused by the fall of the communist regimes, Eastern Europe has experienced a distinct evolution compared to the rest of Europe. What is the specificity of the East? What will happen to this European area in the periods to come? What will be the specifics of the demographic, socio-economic, psycho-social developments, under the effect of a transition marked by systemic risks, contextual turbulence, economic convulsions, paradoxical dynamisms such as the paradox of thrift thoroughly studied by the economist J. Fisher or *the paradox of fertility*, highlighted by our own research? The present study provides an answer to these questions by hypothesizing a distinct trajectory of the East from the rest of the Western countries. The specificity of this route becomes intelligible within the horizon of a theoretical model built at the intersection of the sociology of change with the economy and demography of the transition. This kind of social change with a major structural impact becomes intelligible through what we called the “convulsive transition” model. The transition of the East acquired a specific feature attested in all four socio-behavioral fields: social, economic, demographic, psycho-mental. The present study illustrates an analytical model of a transition pattern that is deeply marked by paradoxes. What distinguishes the economic behavior of Eastern societies is what J. Fisher called *the paradox of thrift*. In turn, demographic behavior is also dominated by a paradoxical evolution that we framed in what we called the fertility paradox.

Keywords: convulsive economy, paradox of thrift, paradox of fertility, convulsive transition, induced underdevelopment.

* Institute of Sociology, Romanian Academy, Director, Univ. Prof., Correspondent member of Romanian Academy, e-mail address: iliebadescu@gmail.com.

** Romanian Academy, PhD. Researcher at ICCV, Manchester, Expert Academic Press, e-mail address: badescu.ciprian@gmail.com.

*** Romanian Academy, Institute of Sociology, PhD researcher, Agerpres Journalist, e-mail address: maria.mitrica@gmail.com.

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXXVI, nr. 1–2, p. 3–19, București, 2025
DOI: 10.59277/RJSoc.2025.1-2.01

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

CE ESTE ECONOMIA CONVULSIVĂ¹?

Contactul dintre lumea rurală a Estului și capitalismul expansionar vestic a lovit agrosistemul răsăritean cu forța unui adevărat tsunami. Comunitățile sătești, micile orașe (în unele zone, chiar cele mari) au fost afectate de fenomene încadrabile în clasa turbulențelor repetate. Evident, turbulențele nu sunt o noutate a secolului. Istoria le etalează mereu. Este suficient să recapitulăm împreună cu Patricia Clavin șocurile care au marcat secolul al XX-lea pentru a înțelege cât de însemnat este conceptul pe care-l propunem în cadrul acestui studiu, cel de economie convulsivă. „În prima jumătate a secolului al XX-lea, lumea a trecut de la un șoc la altul: Primul Război Mondial, gripa spaniolă, revoluțiile comuniste, o mare depresiune caracterizată de blocurile comerciale rivale, o criză geopolitică globală generată de puterile Axei afirmate în contextul celui de-Al Doilea Război Mondial”². Economia ca tip de activitate umană este supusă și ea unor astfel de șocuri, adevărate sincope, ceea ce-i conferă profil de economie convulsivă (zguduită de convulsii). Șocurile survin și la scara societăților în întregul lor și la scara civilizațiilor, a imperiilor, care capătă astfel și ele profil convulsiv. Pe lângă aceste turbulențe macro-istorice, este necesar să distingem „turbulențele contextuale”, care survin la scară mică, induse fiind și acestea de marile șocuri istorice precum cele tocmai menționate. Turbulențele care au lovit tot Estul, după căderile regimurilor comuniste, cu efecte devastatoare, se disting prin faptul că au survenit pe fondul reînnoirii interacțiunilor dintre Est și Vest. În principiu, interdependențele induc efecte ambivalente: creează, pe de o parte, cadrul unei anume stabilități și măresc, pe de altă parte, riscul ca turbulențele să-și mărească raza de impact și viteza propagării. „În secolul 21”, subliniază același expert al FMI, „cea mai gravă amenințare la adresa stabilității internaționale pare să stea în interdependența tot mai mare a societăților noastre, întărind riscul ca un șoc de oriunde din lume să devină sistemic”³. Unul dintre efectele acestui gen de turbulențe, induse de accentuarea interdependențelor, pe de o parte, și de noua configurație a relației Est-Vest, pe de altă parte, se referă la emergența a ceea ce denumim printr-un concept care-i definește profilul, cel de economii convulsive. Trăsătura distinctivă a acestui tip de economii constă, subliniem, într-o evoluție cu sincope, în incidența unor rupturi de proporții sistemice la scara întregii societăți, în emergența unor riscuri care lovesc economia în formă agregată, ceea ce ne permite să vorbim despre ceea ce am

¹ Un studiu introductiv dedicat economiilor convulsive îi aparține lui Ciprian Bădescu, care a și propus conceptul de economie convulsivă. Cf. *Economiile convulsive și exclușiunea socială*, mss.

² Patricia Clavin, *Turbulence and the Lessons of History*, <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2022/06/turbulence-and-the-lessons-of-history-patricia-clavin>: „In the first half of the 20th century, the world reeled from one shock to another: World War I, the Spanish flu, communist revolutions, a Great Depression characterized by rival trade blocs, and a global geopolitical crisis generated by the Axis powers that resulted in World War II.”

³ „In the 21st century, the gravest threat to international stability appears to lie in our societies’ greater interdependence, reinforcing the power of a shock from anywhere in the world to become systemic” (cf. *ibidem*).

denumit în altă parte „convergență de impact”⁴. Noutatea perioadei pe care o traversăm este dată nu atât de incidența unor fenomene de tipul turbulențelor, cât de faptul că secolul XXI a pus capăt ideii că instituțiile internaționale de tipul Organizației Mondiale a Sănătății ori ONU ar putea anticipa sau gestiona aceste șocuri. Nu le pot gestiona nici pe cele macro-istorice, nici pe cele de scară mică (regionale, județene). Chestiunea aceasta n-o spunem de la noi, ci prin mijlocirea aceluiși expert reprezentativ al Fondului Monetar Internațional. Evoluțiile recente infirmă ideea omnipotenței instituțiilor internaționale, inclusiv (și cu atât mai mult) pentru tulburările regionale sau locale – astfel că acestea sunt încă provocări deschise. ONU a eșuat în răspunsul său la războiul din Ucraina, ceea ce a generat renașterea și reafirmarea liniilor de confruntare din Războiul Rece, cu discuții despre puteri democratice *versus* regimuri autoritare. Pe măsură ce lumea își îndreaptă privirea către Turcia și China ca posibili mediatori pentru a pune capăt războiului, ordinea globală stabilită în 1945 – și instituțiile liberale care o întruchipează – par să fie expuse unui risc mai mare decât oricând. Acest lucru vine în momentul în care ne confruntăm cu posibilitatea reală a mai multor șocuri, care vor amenința grav stabilitatea politică, coeziunea socială, perspectivele economice și sistemele naturale care ne susțin.⁵

Turbulențele provocate de schimbările de regim politic și economic de după 1989, în tot Estul, s-au succedat una după alta, urmate de haos și distrugerii ruinătoare. Sistemul de irigații, echipamentul rural, întreaga infrastructură critică a agrosistemului (rutele agro-alimentare regionale, precum cea a leguminoaselor din Doljul agrar, depozite, centre de recoltare și prelucrare etc.) au fost distruse cu o viteză extraordinară. Toate acestea sunt trăsăturile unei economii convulsive cu efectele sociale devastatoare: manifestări haotice, abandon, exod rural de mari proporții etc. Pe acest fond au survenit fenomene precum contracția și aplatizarea vitalității comunitare,acompaniate, evident, și de alte fenomene care au agravat drama societăților Estului. Între acestea, cel mai grav a fost fenomenul *excluziunii majorităților rurale din economia dezvoltatoare*⁶, spre a fi livrate fie exodului, pribegiei, un fel de nomadism deghizat, fie unui spațiu de subdezvoltare durabilă cu sărăcie generalizată. Emergența economiilor convulsive a devenit, într-un atare context, trăsătura dominantă a Estului. Precum remarcă același expert, o fracționare ca cea care a survenit în ceea ce privește „oferta de hrană și de îngurășăminte în

⁴ Cf. Bădescu, I., Mitrică, M. Șerban, A. (coord.), *Doljul social. Spațiul rural și urbanul mic – o abordare regională*, Editura Academiei, 2024.

⁵ “The 21st century has put an end to the notion that international institutions can anticipate and manage shocks. UN has failed in its response to the war in Ukraine have spawned the revival and reassertion of Cold War battle lines, with talk of democratic versus authoritarian powers. As the world turns its gaze to Turkey and China as possible mediators to end the war, the global order established in 1945 – and the liberal institutions that embody it – seems at greater risk than ever before. This comes as we face the real possibility of more shocks, which will severely threaten political stability, social cohesion, economic prospects, and the natural systems that support us” (cf. *ibidem*).

⁶ Cf. Ciprian I. Bădescu, *Economiile convulsive și excluziunea socială*, mss.

Ucraina va avea consecințe pentru o durată care o va depăși pe cea a războiului”⁷. O asemenea ruptură este definitorie pentru specificul economiilor convulsive (cu sincope).

Cel mai grav efect este, desigur, cel al dislocării populațiilor, fenomen provocat de asemenea sincope, în genere de dinamica economiilor convulsive. În general, firmele și chiar economiile posedă puteri speciale de a crea bariere în fața unor turbulențe și deopotrivă în fața altor companii care vor să pătrundă pe piață. Corporațiile preiau, iată, și acest înțeles de „cetăți corporative” cu funcție de apărare în fața altor corporații. Toate luptă pentru a-și menține pragurile competitive, care le conferă un avantaj competitiv asupra altora. Aceste praguri competitive au rolul șanțurilor de apărare ale vechilor cetăți medievale, ceea ce i-a determinat pe analiștii corporațiilor să adopte conceptul de „*business moat*”⁸, „*șanțuri de apărare ale afacerilor*”. Când o corporație își pierde puterea defensivă, concurența sare peste „șanțurile ei de apărare”, cucerind-o și deci ocupând-o (prin eliminare, absorbire etc.). „Cetatea corporativă” este, astfel, fie absorbită, fie finalmente eliminată prin demolare de-a dreptul, pentru ca locul pe care-l controlase până atunci să fie ocupat, preluat sub controlul corporațiilor concurente. Firmele pot să-și piardă, așadar, capacitatea de a controla „factorii care împiedică alte firme să concureze cu ele” și aceasta este și ea o trăsătură a economiilor convulsive. În cercetările noastre am fost preocupați de găsirea unui model distinct de „dezvoltare” capabil să gestioneze presiunile „*economiiilor convulsive*”, adică unor evoluții socio-economice traversate de convulsii periodice, de sincope repetate. Vom relua aici nu atât chestiunea genezei și specificului economiilor convulsive, cât pe aceea a efectelor induse de acest tip de economii asupra mediului social și asupra comportamentului colectiv de scară variabilă (de la marile sisteme la economiile și comunitățile locale, precum este cazul razei comunitare din aria de sud-vest a Olteniei). Cum reacționează populația la presiunile specifice economiilor convulsive? Acest fel de economie pare a marca evoluția modernă a României.

CELE DOUĂ SINCOPE MACRO-ISTORICE

În cercetările anterioare am distins două sincope (convulsii) în evoluția economiei românești postbelice. Trăsătura acestor două sincope este că au avut puterea să zguduie întregul sistem societal și să imprime economiilor naționale caracter de economii convulsive pentru o perioadă greu de determinat. Societățile Estului, cu precădere România, vor urma o linie de mișcare marcată radical de

⁷ Patricia Clavin, *op. cit.*

⁸ Cf. Chris Gallant, Jefreda R Brown, Ryan Eichler, How an Economic Moat Provides a Competitive Advantage, <https://www.investopedia.com/ask/answers/05/economicmoat.asp> (“The term “economic moat,” popularized by Warren Buffett, refers to a business’s ability to maintain competitive advantages over its competitors in order to protect its long-term profits and market share. Just like a medieval castle, the moat serves to protect those inside the fortress and their riches from outsiders”), descărcat la data de 7.08.2024.

specificul economiilor convulsive. Trecerea la comunismul de ocupație a provocat sincopa care a ruinat capitalismul interbelic. A doua sincopă a fost cea indusă de părăsirea sistemului economic socialist, ridicat pe baza dictaturii de dezvoltare, adică a unui model de dezvoltare care a permis României o industrializare accelerată și o expansiune rapidă. Schimbarea de regim din 1989 a fost urmată de a doua sincopă. Această particularitate a evoluției sociale de termen mediu și lung a conferit economiei românești din ultimii 80 de ani, repetăm, un profil de economie convulsivă. „Toate țările Estului s-au confruntat cu ascensiunea unui asemenea tip de economie. Generalizând, putem atribui o asemenea particularitate întregii arii periferiale din cadrul sistemului mondial modern”⁹. Tranziția, reformele cerute de politicile de integrare europeană au condus la emergența unei asemenea economii convulsive marcată de o masivă și accelerată dezindustrializare și deci de „excluziunea socială a unor majorități profesionale din economia reală, transformându-le în grupuri populaționale fără ocupație. Acestea au compus masa de rezervă a economiilor vestice și au „alimentat” *coridoarele migrației internaționale*”¹⁰. Gama întreagă a unor asemenea schimbări recesive a condus la fenomenul „golirii stupului”, adică a provocat o alarmantă depopulare a comunităților de viață provocată de efectele conjugate ale expansiunii Vestului și ale emergenței economiei convulsive, și anume: contracția demo-economică, exod de mari dimensiuni și aplatizarea vitală.

Tot ceea ce s-a întâmplat în România a fost efectul fatal al acestor dinamisme ascunse ale sistemului eco-economic și socio-demografic sau biologic, corelative, precum s-a precizat, emergenței economiei convulsive. Este imperativ să examinăm efectul dinamicii economiilor convulsive asupra comportamentului colectiv, atât pe dimensiunea lui economică și socială, cât și pe cea eco-demografică.

DE LA PARADOXUL CHIBZUINȚEI LA FERTILITATEA REPRIMATĂ

Unul dintre efectele economiilor convulsive asupra comportamentului economic și socio-mental a fost aprofundat în studiile sale de către Fisher, celebrul economist, prin ceea ce a denumit *paradoxul chibzuinței* (*paradox of thrift*). Să examinăm sintetic chestiunea ca să putem deriva acele circumstanțe care au condus la gama de fenomene deja prezentate: *aplatizarea vitalității rurale* (coborârea drastică a nivelului funcțiilor vitale ale comunității), o acută *hipotimie a corpului demografic* (oboseala cuplului marital), *contracție demografică a fondului progenic și a stocului genealogic*, agravate de *exodul tinerilor din sate*, atestând instalarea unei *ierni demografice rurale* durabile, cu toate simptomele ei deja cunoscute la scara lumii. Ipoteza noastră, formulată în studiul menționat, a fost că „evoluția extrem de riscantă, definitorie pentru specificul economiilor convulsive (diminuarea *ofertei de siguranță socio-economică*, *explozia inflației*, *agravarea volatilității* în toate domeniile, incoerența politicilor de răspuns, presiunea externă spre o *privatizare*

⁹ Ciprian I. Bădescu, *op. cit.*

¹⁰ Ibidem.

distructivă) a provocat o *accentuare a tendinței omului spre economisire*, spre o viață excesiv cumpătată, chiar austeră, spre auto-privățiune (restrângeri excesive). Această tendință a împins populația spre un comportament studiat de Fisher prin cunoscuta sa teorie a paradoxului manifestării chibzuite¹¹. Să explicităm chestiunea.

Paradoxul chibzuinței (paradox of thrift) ne spune că atunci când crește tendința spre economisire individuală, scade economisirea totală, fiindcă scade cererea agregată și astfel se contractă – spre secare – sursele veniturilor reale care pot alimenta economisirea totală¹². Paradoxul chibzuinței ne avertizează, așadar, că economisirea autonomă este benefică individului, dar induce un efect negativ la scara generală a societății (a populației). Economisiri individuale pentru „zile negre” induc un sentiment de siguranță pentru indivizii care economisesc, dar vor provoca un deficit (un dezavantaj) pentru economie. Economisirile individuale la cumpărături aduc pierderi pentru economie ca întreg¹³. În studiile noastre dedicate ruralului am identificat o formulă generalizată a paradoxului Fisher-ian în câmpul dinamicii demografice a unei populații. L-am denumit *paradoxul fertilității*. Extrapolând, vom spune că, în dinamica populației, ceea ce apare ca fiind *avantajos materialicește* cuplului marital (evitarea copiilor din rațiuni de bunăstare) este dăunător populației și deci comunității ca întreg (reduce fondul său reproductiv și deci induce o contracție demografică însoțită, precum am arătat, de applatizarea vitalității comunitare și de reducerea potențialului de bunăstare al generațiilor succesive). În cele din urmă, fertilitatea controlată (cu evitarea acelor nașteri socotite nechibzuite în raport cu criteriul bunăstării critice) aduce după sine slăbirea gospodăriei țărănești și finalmente lichidarea exploatației familiale ca tip de sistem economic. În mod paradoxal, controlul și deci diminuarea fertilității din rațiuni de bunăstare a adus după sine ruina exploatației familiale, slăbirea puterii socio-demografice a familiei și deci diminuarea capacității de rezistență în fața expansiunii agrosistemului concurențial, de tip corporatist. La scara mare a dinamicii demo-economice se poate deduce că scăderea populației va aduce un efect în economia dezvoltătoare la nivelul generațiilor succesive. Efectul a ceea ce am denumit paradoxul fertilității este vizibil în tot Estul, încât putem concluziona că fenomenul acesta al contracției fondului etno-demografic este generalizat pentru toată Europa de Est (excepție făcând Cehia și parțial Slovacia). În toate aceste

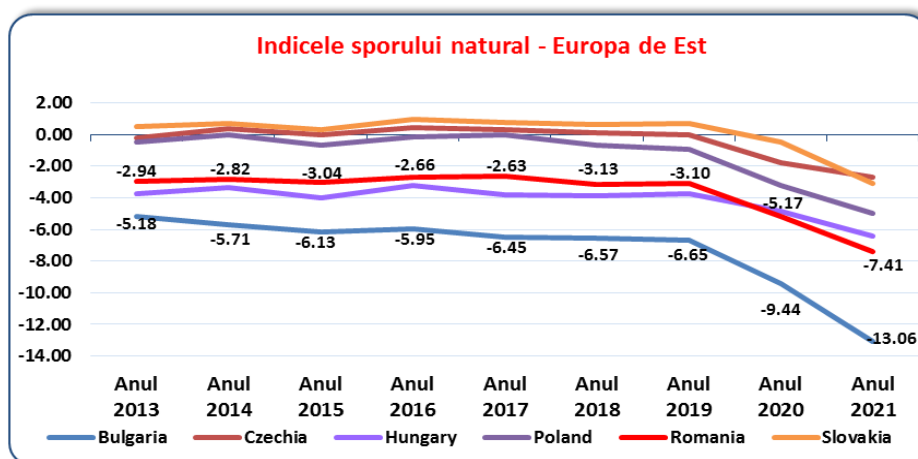
¹¹ Voi sintetiza aici enunțurile modelului elaborat în colaborare cu Ciprian Bădescu în volumul: „Copilul și omenirea. Declinul mondial al progeniei”, capitolul: „Declinul socio-demografic. Capcanele chibzuinței”. Mica Valahie, 2025. Chestiunea a fost aprofundată pentru analiza rurală în volumul monografic *Doljul social*, coordonatori Ilie Bădescu și Maria Mitrică, 2024 și apărut la Editura Academiei Române, 2024.

¹² Cf. Campbell R. McConnell (1966: p. 261–62): “By attempting to increase its rate of saving, society may create conditions under which the amount it can actually save is reduced. This phenomenon is called the paradox of thrift ... [T]hrift, which has always been held in high esteem in our economy, now becomes something of a social vice.”

¹³ Cf. Robertson, John M. (1892). *The Fallacy of Saving*. Vezi și: Nash, Robert T.; Gramm, William P. (1969). “A Neglected Early Statement the Paradox of Thrift”. *History of Political Economy*. 1 (2): p. 395–400.

cazuri putem vorbi despre țări care-și consumă substanța pentru a susține o tranziție eronată și o concepție înșelătoare pe care o descifrează ipoteza *paradoxului fertilității* (care descrie amăgirea cuplului că decizia de reducere a fertilității ar permite un nivel mai ridicat al calității vieții, ceea ce se confirmă la nivelul cuplului, dar este infirmat dramatic la nivelul populației în ansamblu). Eroarea strategiilor antinataliste se poate sesiza în tot Estul. Decizia de contracție a fertilității a mijlocit un avantaj aparent la nivelul cuplurilor, dar a provocat un dezavantaj dramatic la scara popoarelor Estului, așa cum reiese din graficul de mai jos. Datele atestă declinul indubitabil al fondului etno-demografic al popoarelor regiunii, ca urmare a deciziei autonome (la nivelul cuplurilor) de reducere a ratei fertilității. Paradoxul fertilității este, iată, atestat pentru toată zona Europei de Est.

Să examinăm tabloul contracției fondului etno-demografic la scara țărilor Europei de Est, tablou mijlocit de evaluarea dinamicii sporului natural al populației acestor țări. Dinamica sporului se menține la valori negative, cu excepția Slovaciei și a Cehiei, care intră și ele pe panta negativă a declinului acestui indice începând cu anul 2019¹⁴.

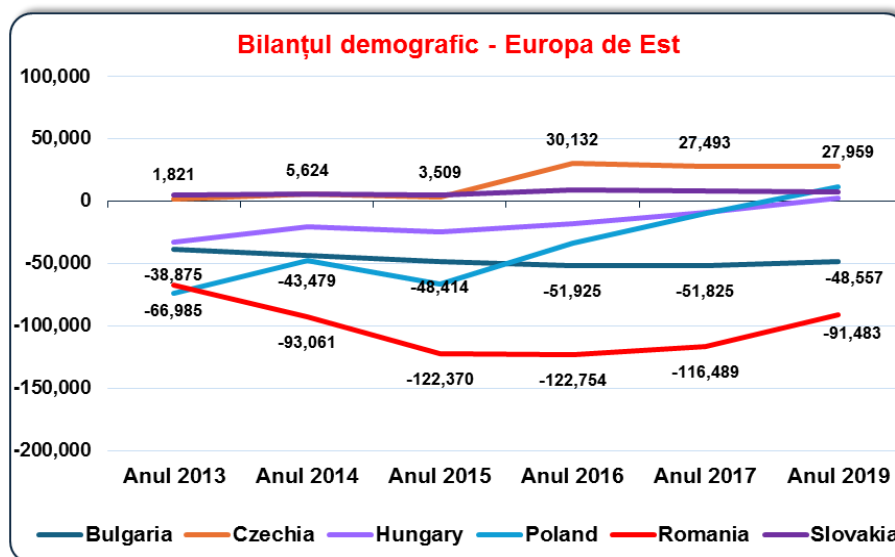

Grafic nr. 1 (Sursa: www.insse.ro/ Bază Tempo-online, prelucrare INSOC).

Prin urmare, România și toate popoarele Estului pierd substanță. Cei ce ies din masa etnodemografică a Estului depășesc net proporția celor ce intră, astfel că vreme de 30 de ani, pe toată durata tranziției, Estul în totalitate și România în

¹⁴ La cei doi indicatori – suprafața exploatației și potențialul genealogic sau de stoc – se poate adăuga cel de-al treilea, și anume structura alimentației (consumul principalelor produse la scara unei populații: carnea, lactatele, substanțele vegetale) și astfel s-ar putea calcula un indice sintetic al substanței etno-economice a unui popor. Un astfel de indice devine încă mai relevant dacă folosim și indicatorul migrației, care ne oferă o imagine asupra fenomenului suprapopulației rurale și/sau urbane și deci naționale, care este indusă de politicile reformatoare de după 1990.

particular au continuat să piardă substanță etno-demografică. Iată datele bilanțului demografic pentru toate popoarele Estului:

Grafic nr. 2 (Sursa: www.insse.ro/ Bază Tempo-online, prelucrare INSOC).

Căutarea bunăstării prin contracția fertilității a provocat contracția fondului genealogic și deci slăbirea comunității în fața tăvălugului corporatist și de asemenea în fața unui tip special de șoc pe care Alvin Toffler îl denumește „șoc al viitorului”. Particularizând, putem spune că o populație îmbătrânită este mult mai inabilă să facă față viitorului, care va căpăta oricum configurația șocului. Există așadar două fețe ale paradoxului chibzuinței: fața economică și cea demografică. Revenind la fața economică a paradoxului chibzuinței, vom sesiza că tot ceea ce s-a întâmplat în Estul Europei stă sub semnul acestui paradox, adică sub efectul inducției unor stări care aduc pe urmele lor dezolarea și exodul, predispoziția spre pribegie (exod masiv și accelerat).

Explozia numărului de refugiați proveniți din Orient este un exemplu. Acesta este primul val provocat de o economie mondială (occidentală) egoistă spre cinism, aflată în faza ei expansionară. Al doilea val a fost stârnit la scara Estului european, împins în cleștele economiilor convulsive. Aceste valuri s-au propagat în cascadă înăuntrul societății și cel mai lovit a fost spațiul rural.

Condiția lumii noastre și criza agravată în tot Estul, dar mai cu seamă în România, decurg, ne spune Academicianul Cătălin Zamfir¹⁵, din alternarea a

¹⁵ Următoarele paragrafe cuprin părți preluate din prezentarea amplă a cărții Academicianului Cătălin Zamfir (2023), *România în criză*, Editura Academiei Române, în *ActiveNews, Triumful biografiei*, 10 februarie 2025 (consultat la data de 17 februarie 2025).

două modele de societate în Vest și în Est: modelul „global-național” în Vest și „mondialist-neoliberal” în Est. „Dincolo de diferențele dintre țările occidentale”, precizează autorul, „se poate distinge un model comun al acestor țări”. În viziunea și în practicile occidentalilor, unitatea de ultimă referință este țara, încât societatea internațională trebuie percepută ca una compusă din țări. „Țările sunt sistemele cu coerența cea mai ridicată, independente, cu propriile interese pe care le promovează în relațiile cu celelalte țări. Țările sunt cheia strategică a lumii”¹⁶.

„Acest model folosește comunitatea interesului național și deci țara ca unitate de acțiune și categorie de gândire strategică pentru că este sistemul cu cea mai mare coerență. Modelul de societate „impus” în Est, însă, a fost cel „mondialist-neoliberal”. Acesta a provocat emergența unui tip nou de economie pe care l-am încadrat în cea ce am denumit economie convulsivă”¹⁷. Fenomenul este sesizat de către Academicianul Cătălin Zamfir: „Ipoteza pe care o supunem atenției, precizează Domnia sa, este că diferențele substanțiale dintre România (inclusiv Bulgaria) și celelalte țări în tranziție se explică mai mult prin politica mondialist-neoliberală adoptată în România spre deosebire de celelalte țări în tranziție care au adoptat un model mai apropiat de cel al Occidentului european”¹⁸. „În România și în tot estul UE8, precizează autorul, a fost introdus în societate un model distinct, am putea spune pervers, constând din înlocuirea comunității naționale (a interesului național) cu o comunitate difuză de ONG-uri (prin care este asigurată promovarea intereselor trans și supranaționale). Rețeaua aceasta controlează circuitele banilor cu care se cumpără influența, discursul public și percepția socială, astfel încât acolo unde partidul de la guvernare are mâna prea scurtă intervin ONG-urile”¹⁹. Acolo unde decizia politică se rupe de logica sistemului economic și deci de economia națională, apar direcționări eronate generatoare de sincope definitorii pentru economiile convulsive. Exemplele sunt numeroase și confirmă emergența sincopelor și deci a unei economii convulsive ori de câte ori decizia politică se rupe de logica sistemului. „Cazurile dezagregării Complexului energetic Oltenia, unul dintre cei mai mari producători de energie din România, cu 11 000 de angajați și o putere energetică de peste 3 GW (care zeci de ani a contribuit la siguranța energetică națională), al blocării lucrărilor la autostrada care traversează Transilvania pentru că amenință o specie de gândaci și deci, chipurile, ecosistemul, distrugerea mineritului, în condițiile în care este relansat în Germania, lichidarea Companiei Naționale a Uraniului spre a fi înlocuită de importuri etc., sunt exemple referitoare la puterea ONG-urilor și de fapt a finanțatorilor din spate, care fac parte din nucleul ocult al sistemului corporatist-plutocratic”²⁰. Într-un asemenea cadru găsim cauza ascensiunii economiei convulsive. Aceste exemple arată și efectul dizolvant pe care-l exercită rețeaua ONG-urilor asupra Comunității naționale și deci asupra interesului național.

¹⁶ Zamfir, C. *România în criză*, ed. cit. *op. cit.*, p. 24.

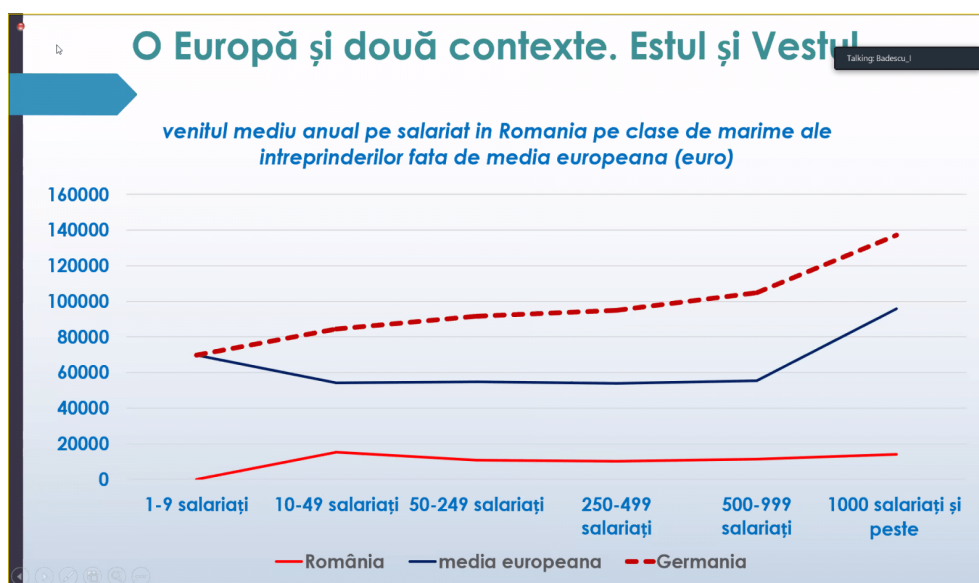
¹⁷ Ilie Bădescu, Ciprian Bădescu, *Triumful biografiei*, *op. cit.*

¹⁸ Zamfir, C., *op. cit.* (2023), p. 36.

¹⁹ I. Bădescu, C. Bădescu, *op. cit.*

²⁰ Ibidem.

„Pentru a evidenția efectul negativ al aplicării modelului mondialist neoliberal în Est și, în particular, în România, autorul cărții pe care o cităm utilizează un pachet de indicatori multidimensionali sub forma unor serii temporale de lungimi variabile, de la momentul interbelic până la cel actual. În primii 10 ani ai tranziției, arată autorul cărții, PIB-ul în România scade la 79% față de nivelul acestuia în 1989. Este dovada alarmantă a survenirii unor sincope la scara economiei naționale. Și mai concludent este indicatorul performanțelor, specific țărilor în tranziție (UE8), raportat la cel din Uniunea Europeană. În toate țările în tranziție (UE 8), nivelul performanțelor, măsurat prin PIB pe cap de locuitor în 2017, abia atinge pragul de 83% față de nivelul acestui indicator în UE 17, iar în România situația este încă mai gravă căci PIB-ul pe cap de locuitor în 2017 abia atingea 63% față de cel din UE 17. Prin urmare, putem spune că modelul de schimbare aplicat în UE8 a condus nu la dezvoltare sustenabilă ci la o subdezvoltare durabilă, efectul definitoriu al economiilor convulsive. Autorul consideră că în toate țările din UE8 s-a realizat mai degrabă „o reformă cu declin economic”, în România mărirea declinului fiind cea mai gravă”²¹. Pentru o imagine a decalajului dintre Est și Vest vom prezenta graficul privind dinamica venitului mediu anual pe salariat comparativ cu media europeană și cu Germania.

Grafic nr. 3 (Sursa: prelucrare INSOC).

În periferie, marile corporații au nevoie de consumatori nechibzuți ca să mențină cererea agregată, cu riscul compromiterii fondului de economisire pentru

²¹ Ibidem.

siguranță (pentru „zile negre”) și pentru dezvoltare familială (creșterea consumului n-a fost acompaniată de procese dezvoltatorii. A fost un consum fără dezvoltare personală și familială). În consecință, în primii ani de tranziție au fost diseminate prin media modelele consumeriste sălbatice (amestec de sexualism, toate fațetele hedonismului, cu o foarte subtilă seducție la ideea – ea însăși idolatră – a unui Occident fabulos, unde curge laptele și abundă mierea unui trai ușor, cu bani mulți, câștiguri rapide și viață luxoasă).

În felul acesta a fost compromisă orientarea spre un model comportamental favorabil acumulării și deci unei filosofii developmentaliste sau dezvoltatoare. Un factor viclean a fost promisiunea „fericirii pe datorie” și deci oferta de credite aparent ieftine, ceea ce a stimulat supra-îndatorarea. Cu toate acestea, în ciuda faptului că segmente mari ale populației s-au rezeptat la bănci, acestea au preferat să-și urmeze propriul lor impuls spre manifestări speculative în loc să mențină oferta fondurilor pentru dezvoltare (adică pentru investitori), astfel că, în ciuda efectelor aparent favorizante asupra cererii agregate, marii investitori s-au retras în cascadă și astfel s-a produs o decapitalizare dezastruoasă a întregii zone răsăritene. Pe acest fond al primelor semne negative ale fazei de supraîndatorare, în frunte cu deflația datoriei (nivelul general de diminuare a datoriilor), s-a iscat și curentul emoțional opus îndatorării: frica de supra-îndatorare.

CONTRACȚIA FONDULUI PROGENIC – UN RĂSPUNS LA ASCENSIUNEA ECONOMIILOR CONVULSIVE

Modelul Fisher-ian al deflației datoriei ne spune că atunci când oamenii se tem de supraîndatorare, efectul este diminuarea ei și, pe cale de consecință, *fuga finanțatorilor spre zone mai sigure (flight to safety)*, adică *decapitalizarea rapidă a dezvoltării locale*.

România s-a expus la ambele efecte după 2008, în principal, când atât dezintermedierea²² cât și frica de supraîndatorare a împins băncile să-și reducă depozitele și creditele în și din spațiul românesc provocând o *subdezvoltare provocată* (deficit de dezvoltare). Aceasta a indus o contracție a fondului progenic și o masivă și rapidă deztinerire rurală și chiar națională.

Ca să înțelegem chestiunea în componenta ei socio-demografică, să mai lămurim alte două aspecte specifice acestui segment (socio-demografic) al sistemului. Este vorba despre două legități ale structurii și dinamicii stocului genealogic (legi ale ecogeniei populațiilor) care guvernează inclusiv dinamica fondului progenic (volumul, calitatea și dinamica progenerării) la scară mare. Cele două legi de ecogenia

²² Dezintermedierea este definită, în ghidul BNR, drept „retragerea de sume de bani din conturile care oferă un randament scăzut, deschise la intermediari financiari (bănci, companii de asigurări de viață) pentru a fi investiți în mod direct în instrumente ale pieței care oferă un randament superior.” <https://www.globalinfo.ro/z/dezintermediere.htm>.

populațiilor sunt: *legea calității capitalului biologic* și *legea vigoriei capitalului biologic*²³.

Prima este, de fapt, o lege a progeniei generale a populațiilor și se referă la *calitatea fondului progenic* (Y/β) (unde: β = proporția nou-născuților într-un an pe localitate și Y = numărul total al locuințelor pe localitate din acel an). Într-o exprimare simplificată, această lege se referă la proporția femeilor fertile dispuse să-și valorizeze fertilitatea prin naștere de prunci.

A doua legitate se referă la puterea de reproducere (vigoarea) a capitalului biologic, $\delta = \alpha_i/\alpha_0$ (unde α_i este rata fertilității în anul „i” și α_0 este rata fertilității în anul de bază, anul „0”). Această legitate face inteligibil transferul în analizele demografice a conceptului de *fericire socială medie* (în accepția lui Durkheim), adică cea care desemnează gradul de prețuire colectivă a unui anume gen de viață, precum ar fi cel definit de apartenența la familie, la o comunitate anume, inclusiv religioasă, la un grup genealogic – neamul sau rudenția –, la un popor (specificul etnic: felul românesc sau francez sau american etc. de a fi). Transferul acestui concept din sociologia generală în cercetările de sociologie demografică permite o redenumire, o reconstrucție terminologică. Vom vorbi despre fericirea cu neamul sau genealogică pentru a descrie gradul de prețuire a apartenenței la familie, la grupul de rudenie (neamul), ba chiar la un popor.

Fericirea cu neamul, ca tip de fericire socială, se poate măsura prin ceea ce putem denumi *speranța de viață a familiei (speranță genealogică)*, a neamului (rudeniei) și, de ce nu?, a popoarelor. Acest tip de fericire socială este factorul cel mai sensibil la un impact negativ al ecosistemului socio-economico-demografic. Fericirea cu propria familie și deci cu grupul genealogic de apartenență a familiei respective (neamul) s-ar putea măsura tocmai prin procentul celor care adoptă un model reproductiv de 2–3 copii/femeie de vârstă fertilă (și, evident, peste această cotă). Dacă se intensifică teama de viitor și cuplul acționează spre prezervarea bunăstării (cu prețul diminuării progeniei) scade stocul genealogic, ceea ce exemplifică o situație demografică în oglindă cu paradoxul Fischer-ian al chibzuinței. Când crește bunăstarea cuplului, scade fondul/stocul genealogic și deci bunăstarea viitoare a comunității. Acesta este *paradoxul fertilității*.

Creșterea bunăstării generației aduce după sine declinul puterii reproductive a societății, ceea ce ne îngăduie să vorbim despre *paradoxul bunăstării* ca o altă fațetă a paradoxului fertilității. În timpul viitor, cuplul va trăi într-o societate tot mai săracă și mai dezputernicită demografic. Graficul pe care l-am prezentat în legătură cu dinamica sporului natural în toate țările Estului susține ipoteza unei configurații comune întregului Est. Bogăția materială a cuplului aduce după sine sărăcia comunitară. *Există perioade în care crește numărul de copii, speranța de*

²³ Această chestiune, ca și modelul explicativ al declinului mondial al progeniei, au fost elaborate în cadrul volumului „*Copilul și omenirea. Declinul mondial al progeniei*. (2025), autori: Ilie Bădescu și Ciprian Bădescu, Manchester Academic Press & Mica Valahie.

viață crește și ea și, în atari intervale, spunem că acea comunitate și corpul ei demografic întineresc, sunt fericite cu genul lor de viață și deci cu apartenența. Nenorocirea este că ascensiunea economiilor convulsive aduce după sine un declin cronicizat al populației prin cele două linii de propagare: rata natalității și rata emigrării. În amonte, fenomenul este prefațat de o deteriorare a fondului progenic al unei comunități, astfel încât efectul va fi sigur unul de contracție a fertilității. Prin urmare, putem vorbi despre o scală a calității fondului progenic într-o arie dată și aceasta ne permite să pronosticăm direcția în care va merge un popor deodată cu sensul dinamicii progeniei: creștere, stabilitate, declin.

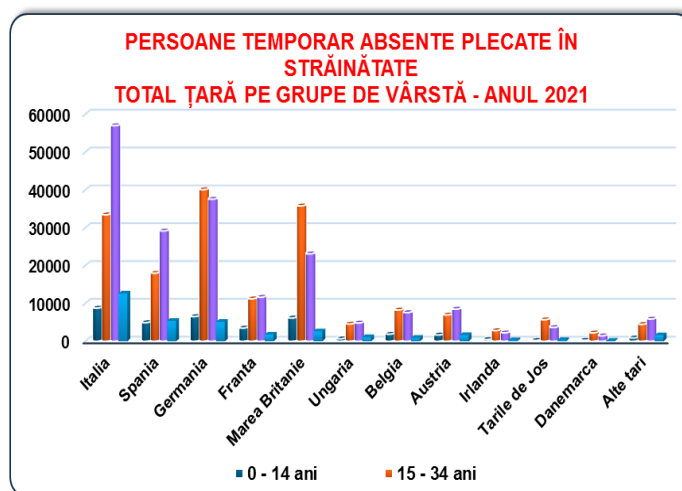
ECONOMIILE CONVULSIVE ȘI CONTINGENTAREA MIGRAȚIEI

Economiile convulsive induc sincope socio-demografice constând în pierderi brutale de populație. Aceste sincope îmbracă forma contingentării plecărilor. Amenințător nu este fenomenul simplu al emigrării, ci forma pe care aceasta o poate căpăta. Cazul cel mai semnificativ este al plecărilor pe contingente, adică pe corpuri masive ale unor persoane din aceeași grupare/categorie, provocând adevărate sincope socio-demografice și socio-ocupaționale. Cazul cel mai relevant este al medicilor. În circa 9 ani au plecat din țară cam 40 000 de medici. Dar acest exemplu este unul mai recent. Contingentarea migrației a fost fenomenul survenit pe fondul prăbușirii tuturor ramurilor industriale ale României: construcțiile, petrochimia, industria oțelurilor etc., circa 1 500 de mari platforme industriale au fost șterse de pe fața pământului în primii 15 ani de tranziție bazată pe filosofia privatizării rapide. Odată privatizate, aceste mari platforme au fost falimentate: așa s-a întâmplat cu industria cimentului, cu siderurgia, cu marea rețea a lanțurilor agro-alimentare etc. Acestea au provocat un exod pe contingente profesionale. Este fenomenul pe care l-am denumit *contingentarea migrației* și acesta este responsabil apoi de catastrofa deprofesionalizare a României. Contingentarea plecărilor este încă mai apăsătoare în raport cu gruparea de vârstă. Ponderea cea mai mare a celor care pleacă este din segmentul de vârstă de 20–54 de ani. Contingentarea este încă mai apăsătoare, așadar, pentru distribuția pe grupe de vârstă a celor plecați. În cazul acestora contingentarea atinge o proporție de 80% din totalul celor plecați. Altfel spus, 80% dintre ei sunt cuprinși în segmentul de vârstă de 20–54 de ani. Povara acestui fenomen al contingentării celor plecați este așa de mare încât nici o politică sectorială n-o poate soluționa pe termen scurt și mediu, ceea ce face din acest fenomen cel mai grav factor de inegalitate structurală și deci de stratificare geo-economică a țării. În plus, fenomenul contingentării plecărilor sporește riscul generalizării economiei convulsive la scara unei țări sau a unei regiuni semi-continentale. O analiză a fenomenului migraționist pe această fațetă a contingentării celor plecați devine extrem de relevantă și totodată îndrumătoare pentru managementul strategic și deci pentru orientarea politicilor naționale. Iată, în fine, structura pe grupe de vârstă a celor care pleacă din România, după țara de destinație.

Tabelul nr. 1

Structura pe vârste și țări de destinație a celor plecați din România

ȚARĂ	PERSOANE TEMPORAR ABSENTE PLECATE ÎN STRĂINĂTATE TOTAL	PERSOANE TEMPORAR ABSENTE PLECATE ÎN STRĂINĂTATE			
		0-19 ani	20-34 ani	35-54 ani	55 ani și peste
Totalul celor plecați	45 7570	57 045	161 766	202 517	36 242
Italia	11 1850	13 206	28 984	57 004	12 656
Spania	57 510	7 462	15 471	29 168	5 409
Germania	89 328	10 310	36 311	37 558	5 149
Franța	28 161	4 985	9 726	11 646	1 804
Marea Britanie	67 662	9 113	32 818	23 090	2 641
Ungaria	11 134	1 215	3 987	4 837	1 095
Grecia	3 249	427	729	1 794	299
Belgia	18 674	2 703	7 444	7 587	940
Austria	18 774	2 422	6 195	8 489	1 668
Portugalia	2 147	287	568	1 115	177
SUA	4 219	350	1 186	1 755	928
Cipru	1 655	175	519	832	129
Irlanda	5 836	799	2 493	2 244	300
Țările de Jos	9 873	1 016	4 883	3 641	333
Republica Cehă	1 181	65	520	513	83
Danemarca	4 068	421	2 062	1 445	140
Canada	1 083	81	168	415	419
Suedia	2 997	317	1 145	1 348	187
Elveția	3 155	288	1 663	1 045	159
Norvegia	2 183	185	763	1 123	112
Alte țări	12 831	1 218	4 131	5 868	1 614

(Sursa: <https://www.recensamanromania.ro/>)Grafic nr. 4 (Sursa: <https://www.recensamanromania.ro/>).

Graficul de mai sus ne descoperă amploarea fenomenului de contingentare demografică a celor plecați. În toate țările, ponderea celor între 15–54 de ani este disproporționată. Ponderea cea mai mare revine contingentului de 35–54 de ani, adică celor ce reprezintă pilonul populației active. O plecare masivă a acestei categorii reprezintă un rău atât de mare pentru o economie, încât efectul aproape că nu poate fi compensat. Țările beneficiare sunt, în principal, Italia, Spania, Germania și Marea Britanie, urmate de Franța, Belgia și Austria și Țările de Jos, adică Occidentul nord-vestic. Ipoteza noastră este că acest fenomen al contingentării migrației și deci al inducției unei dinamici socio-demografice convulsive decurge din geoeconomia și geopolitica UE, mai concret de raporturile Nord-Vest/Sud-Vest.

CONTINGENTAREA REGIONALĂ A MIGRAȚIEI DUPĂ MOTIVAȚIA PLECĂRII
(TOTAL ȚARĂ ȘI PE REGIUNI DE DEZVOLTARE)

Contingentarea migrației afectează diferențiat regiunile de dezvoltare, agravând inegalitățile regionale la scara țării. Cele mai afectate regiuni sunt Regiunea Nord-Est, Nord-Vest și Sud-Est. Regiunea de Nord-Est atinge 34% din totalul migranților pe cele opt regiuni de dezvoltare. Următoarele afectate sunt Regiunea de Nord-Vest (18% din total) și Sud-Est (16% din total). Deci 68% din totalul migranților se recrutează din trei regiuni și restul de 32% din restul regiunilor. Contingentarea regională a migranților agravează inegalitatea regională. Să prezentăm tabelul și graficele asociate.

Tabelul nr. 2

Structura pe regiuni de recrutare și țări de destinație a celor plecați din România

<i>TOTAL ȚARĂ</i>	Persoane temporar absente plecate în străinătate total	La lucru	În căutarea unui loc de muncă	La studii	În interes de afaceri, Vizită, turism	Motive familiale	Alte motive
Regiunea NORD-VEST	73 832	39 906	11 123	3 352	444	16 135	2 872
Regiunea CENTRU	45 296	22 823	9 643	2 026	309	8 195	2 300
Regiunea NORD-EST	136 030	78 144	28 049	3 758	664	21 174	4 241
Regiunea SUD-EST	65 772	35 321	14 456	1 859	359	10 976	2 801
Regiunea SUD-MUNTENIA	48 629	25 953	10 910	1 530	306	7 802	2 128
Regiunea BUCUREȘTI-ILFOV	13 647	5 712	1 959	2 068	372	2 525	1 011
Regiunea SUD-VEST OLTENIA	36 900	19 021	10 248	961	263	4 919	1 488
Regiunea VEST	37 464	19 222	7 477	1 168	286	7 373	1 938

(Sursa: <https://www.recensamanromania.ro/>)

CONCLUZII

Estul Europei a fost împins într-o eră marcată durabil de specificul economiilor convulsive. Acestea inhibă elanul creator și reprimă bucuria nașterii de copii. Obsesia dominantă este căutarea bunăstării materiale în locul dăinuirii. Ambele afecte aruncă societățile sub domnia paradoxurilor. Paradoxul chibzuinței și al fertilității capătă rang de factori ai destinului colectiv. Multă vreme societățile nu vor putea ieși din situația paradoxală, iar elitele nu vor scăpa de perplexitate. Paradoxul nu poate fi rezolvat. Se poate ieși de sub dominația lui mentală dar, precum se știe, paradoxurile nu pot fi soluționate. Calea bună este una alternativă și ea implică revenirea la formula economiilor creatoare și a genealogiilor cu o mare putere reproducătoare și deci propagatoare. Altfel organizările se gripează, elitele rămân endemic în starea de perplexitate, întrucât persistă în eroarea penibilă de a-și închipui că pot soluționa cele două paradoxuri. Soluția nu este la ele, încât elitele și guvernele devin în mare măsură de prisos. Singura șansă este în popoare și deci în alianța guvernelor cu propriile popoare și nu în simpla superfetare peste popoare căutând puncte de sprijin în afară. Era speranței în organizații și suprastructuri internaționale s-a dus. Popoarele singure pot găsi calea. Elitele și guvernele trebuie doar să nu stea în calea lor, adică a acelor segmente întreprinzătoare care se ridică din popoare. Aceasta este singura cale și ea a fost ridicată la rang de nouă epistemologie elaborată în cadrul Școlii sociologice de la București prin ceea ce a fost denumită știința și pedagogia națiunii, în care sociologia devine deopotrivă îndrumătoare nu doar cunoscătoare, activă nu doar contemplativă, militantă, de teren, nu simplu pasivă, de cabinet. Societățile Estului se află la răspântie. De sus în jos nu pot veni soluții, ci doar paliative și viclene amăgiri, fie că e vorba de elitele guvernamentale, fie de cele de la Bruxelles. Singura cale de ieșire este cea care vine de jos. Expertul pentru problemele de sărăcie este săracul însuși, nu îmbuibatul din cabinete. Singura punte dintre săracul de jos și bogatul de sus este cea oferită de sociologie ca știință a societății, capabilă să promoveze un nou principiu de guvernare: de la Țara Reală spre Țara Legală, nu invers și deci pe dos ca până acum.

De mai bine de 30 de ani, după marea schimbare provocată de căderea regimurilor comuniste, Estul Europei a cunoscut o evoluție distinctă față de restul Europei. În ce constă acest specific al Estului? Ce se va întâmpla cu această arie europeană în perioadele care vor urma? Care va fi specificul evoluțiilor demografice, socio-economice, psiho-sociale, sub efectul unei tranziții marcată de riscuri sistemice, turbulente contextuale, convulsii economice, dinamisme paradoxale precum paradoxul chibzuinței aprofundat de către economistul J. Fisher sau paradoxul fertilității, evidențiat de propria noastră cercetare? Studiul de față oferă un răspuns la aceste întrebări prin mijlocirea ipotezei unui traseu distinct al Estului față de restul țărilor occidentale. Specificul acestui traseu devine inteligibil în orizontul unui model teoretic construit la incidența sociologiei schimbării, cu economia și demografia

tranziției. Tranziția Estului a căpătat un specific evidențiat în toate cele patru câmpuri socio-comportamentale: social, economic, demografic, psiho-mental. Studiul de față a elaborat un model de analiză a tranziției Estului marcat de paradoxuri. Comportamentul economic al Estului se distinge prin ceea ce J. Fisher a denumit paradox al chibzuinței. La rândul său, comportamentul demografic este dominat și el de o evoluție paradoxală pe care am încadrat-o în ceea ce am denumit paradox al fertilității.

BIBLIOGRAFIE

1. Bădescu, I., Mitrică, M., Șerban, A. (coord), *Doljul social. Spațiul rural și urbanul mic – o abordare regională*, București, Editura Academiei Române, 2024.
2. Bădescu, I.C. (2023). *Economiile convulsive și excluziunea socială*, în mss.
3. Bădescu, I., Bădescu, I.C. (2023). *Declinul mondial al progeniei. Introducere în socio-demografia substructurală*, Manchester Academic Press & Mica Valahie, 2023.
4. Bădescu, I., Bădescu, I.C. (2024). *Declinul socio-demografic. Capcanele chibzuinței*. În: *Copilul și omenirea. Declinul mondial al progeniei*, București, Editura Mica Valahie.
5. Bădescu, I., Bădescu, I.C. (2025). *World Decline of Progeny. The Traps of Thrift*, in print, Manchester: Manchester Expert Academic Press
6. Clavin, Patricia. *Turbulence and the Lessons of History*, <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2022/06/turbulence-and-the-lessons-of-history-patricia-clavin>.
7. Gallant, C., Brown, J.R., Eichler, R. *How an Economic Moat Provides a Competitive Advantage*, <https://www.investopedia.com/ask/answers/05/economicmoat.asp>.
8. Ghidul BNR, <https://www.globalinfo.ro/z/dezintermediere.htm>.
9. McConnell, C.R., Stanley, L.B. (1992). *Economics; Principles, Problems, and Policies.*, 12th Ed., McGraw-Hill Inc.,US.
10. Nash, Robert T.; Gramm, William P. (1969). *A Neglected Early Statement the Paradox of Thrift. History of Political Economy.* **1** (2): p. 395–400.
11. Robertson, J.M. (1892). *The Fallacy of Saving*. Publisher: London: Swan Sonnenschein.
12. Zamfir, C. (2023). *România în criză*. București, Editura Academiei Române.

VITALITATEA COMUNITARĂ ȘI POTENȚIALUL ASOCIATIV AL COMUNEI SADU – SIBIU (I)

RADU BALTASIU*,
OVIDIANA BULUMAC**,
SAMIRA CÎRLIG***

„La noi a mai plouat, că aici îs oamenii credincioși, da’
în alte părți nu o mai plouat deloc.” (bătrână, Sadu,
Sibiu, iulie 2022)

„Lumea nu mai are răbdare. Da, de aceea nu mai avem
bivolițe!” (M, 56, proprietar)

ABSTRACT

COMMUNITY VITALITY AND ASSOCIATIVE POTENTIAL OF SADU – (SIBIU) (I)

In the summer of 2022, a team of students (Vulcanescu School of Applied Sociology), coordinated by researchers of the European Center for Studies in Ethnic Issues, carried out a complex research in Sadu commune: qualitative and quantitative, using observation, sociological photography, focus group, mental cartography, elements of psychosociology colors, social history documentation and the questionnaire, according to a relatively innovative method, called neointerpretative. Interpretative, in the sense that it is at the intersection of Gustian and Weberian-comprehensive research, with updated techniques that make it possible to complete the research much faster. The purpose of the study was to describe the problems and the development potential of the community.

Keywords: mental mapping, qualitative research, focus group, community economic potential, Gustian sociology.

* PhD in Sociology, Professor at the University of Bucharest, Romania; e-mail address: *radu.baltasiu@gmail.com*.

** PhD Student in Sociology, Scientific Researcher, European Center for Ethnic Problems, Romanian Academy; e-mail address: *ovidiana.bulumac@gmail.com*.

*** PhD Student in Sociology, Scientific Researcher, European Center for Ethnic Problems, Romanian Academy; e-mail address: *oana.samira.cirlig@gmail.com*.

„**Revista română de sociologie**”, serie nouă, anul XXXVI, nr. 1–2, p. 21–43, București, 2025
DOI: 10.59277/RJSoc.2025.1-2.02

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

I. DESPRE CERCETARE. SCOP ȘI METODOLOGIE

Cercetarea a avut în vedere determinarea vitalității comunității și a potențialului comunitar de creștere al comunei Sadu, județul Sibiu. Prin conceptul de „potențialul comunitar” sau „vitalitate” am urmărit să determinăm capacitatea de adaptare la provocări, atât în prezent cât și în viitor, și capacitatea de coagulare pentru acțiune colectivă. Termenul de „vitalitate” denotă, deci, capacitate de adaptare, dar și capacitate de funcționare prin prezervarea identității. Aceste elemente au fost operaționalizate într-o bază de date, după legea paralelismului a lui Dimitrie Gusti, prin determinarea cadrelor (potențialul) și manifestărilor (transformarea în actualitate a cadrelor, manifestarea voinței sociale)².

„Intersecția” dintre cadre și manifestări, măsura în care contextul geografic și uman este transformat în realitate exprimă potențialul comunitar, vitalitatea comunității. În particular, am căutat să înțelegem acest potențial prin intermediul capacității asociative, aspect avut în vedere de către comanditarul cercetării, Primăria Sadu. Una dintre expresiile potențialului comunitar este capacitatea asociativă. **Potențialul de asociere pentru valorificarea resurselor locale, ca mijloc și expresie a coerenței comunitare, este scopul practic al acestei cercetări.**

Conceptul sociologic prin care înțelegem coagularea asociativă a energiilor comunei (umane și neumane) este acela de *densitate dinamică*³, exprimată prin rata crescută a interacțiunilor și a calității întâlnirilor. Calitatea acestor interacțiuni constituie „densitatea morală”⁴ a unei comunități, în opoziție cu volumul acesteia – numărul membrilor. Vom încerca să înțelegem acest potențial prin variabilele care fac posibilă asocierea și care denotă calitatea coerenței comunitare.

Densitatea dinamică se exprimă prin potențialul asociativ, iar acesta, la rândul său, prin producția *țărănească* comercializată local dar și regional/național, în produse de certă valoare simbolică (produse alimentare „cu gust”, dar nu numai). Care este legătura dintre *asociere* și *țărănesc*? „Țărănesc” înseamnă un mod de a fi, întemeiat nu doar pe o gospodărie *personală* așezată, cât exponent al unei calități – aceea de *om al țării*, al unei *comunități puternice*. Deci, țărănescul, satul, conțin în ele atât o individualitate puternică, liberă, cât și o comunitate întemeiată astfel, din oameni liberi, puternică. Deci, comunitatea din Sadu, dacă decide să „iasă pe piață” cu ceva specific, trebuie să fie cu un produs „țărănesc”, care, la rândul său, presupune comunitatea. Iar comunitatea pusă la treabă înseamnă *asociație* – nucleul economic al unei comune, altfel, lipsită aproape de economie proprie, cu gospodării tot mai slăbite, din care tot mai mulți oameni se gândesc să plece pentru a-și găsi un loc de muncă, după cum vom vedea.

² Dimitrie Gusti, *Paralelismul Sociologic* în Revista Sociologie Românească, Anul II, No. 9–10, septembrie–octombrie 1937.

³ Emile Durkheim, 1974, capitolul V.

⁴ Emile Durkheim, 1974, capitolul V.

Odată asociația realizată, comuna va intra într-un cerc virtuos al întăririi propriei vitalități, a propriei coerențe, aceasta fiind o condiție aproape obligatorie a supraviețuirii caracterului său *țărănesc*, și chiar a existenței sale, amenințată cu risipirea identitară de către conurbația din jurul industrial al Sibiului.

Densitatea dinamică se referă la calitatea și frecvența interacțiunilor dintre membrii unei societăți/comunități. Densitatea dinamică crește ori de câte ori diviziunea muncii impune specializări care implică producția de calitate, responsabilitate și încredere reciprocă. În cazul de față, mediul unde încrederea este relevantă este *asociația agricolă* de producție – de la punctul gastronomic local la magazine, care au asociate rețele de producție, distribuție, marketing etc. Am căutat să identificăm elementele acestei densități dinamice cu ajutorul „Dimensiunii românești a existenței” (Mircea Vulcănescu) și utilizând modelul ontologic al ființei (Constantin Noica), prin circa 149 indicatori adaptați sociologic (cantitativ și calitativ).

Cercetarea, realizată în luna iulie a anului 2022, a cuprins o multitudine de instrumente calitative și cantitative, precum „fișa obiectivă a localității”, chestionarul, respectiv focus grupul, hărțile mentale, elemente de psihosociologia culorilor, fotografia și observația, inclusiv observația participativă. Toate aceste instrumente au fost aplicate de către studenți ai Facultății de Sociologie din București (Universitatea București).

Fișa localității se referă la date statistice privind câțiva indicatori ai vitalității de bază, cum ar fi: situația forței de muncă, infrastructura, evoluția demografică, situația terenurilor, a bolilor, locuirea, bugetele, împărțirea cadastrală. Unele dintre acestea au fost corelate cu restul datelor sau urmează a fi analizate într-o cercetare mai adâncită, ulterioară.

Figura nr. 1 – Casă din Sadu.
(Autor: Radu Baltasiu, colecție personală, 2022).

Chestionarul a fost aplicat unui eșantion cvasialeatoriu, printr-un pas de eșantionare, alcătuit din 120 de persoane din Sadu și Tocile. Noutatea absolută a cercetării a constat în aplicarea chestionarului simultan de către toate echipele,

direct într-o bază de date activă online, într-un document participativ de tip Excel. Operaționalizarea a fost realizată, cum am arătat, după legea paralelismului, unele variabile fiind operaționalizate, însă nu atât în raport cu Gusti, cât cu teorii înrudite, cum au fost cele dezvoltate de Mircea Vulcănescu, privind „Dimensiunea românească a existenței”, prin ceea ce am numit „sociologia neinterpretativă”⁵.

Focus grupul sau grupul de discuție a ținut o situație particulară – pe care o prezentăm într-un capitol special, inclusiv la „Studiul de caz – situația pâinii produse local”, menită să întregască analiza cantitativă printr-o sondare explicită a atitudinii față de propria localitate. De altfel, atitudinea față de propria localitate a fost determinată și prin tehnica hărților mentale⁶ – instrument prin care persoanele intervievate își reprezintă grafic ordinea percepută din localitate (hărțile interne), sau a localității în raport cu alte așezări (hărțile externe). Astfel, cercetarea calitativă a fost completată prin tehnica hărților mentale, instrumentul prin care cercetarea poate descoperi accentele subiective privind starea ordinii și coerenței comunitare, cât și predispozițiile locuitorilor.

La frontiera dintre cercetarea cantitativă și cea calitativă s-a aflat asocierea dintre culori și anumite cuvinte sau structuri lingvistice care au relevanță în raport cu ordinea particulară și cu percepția asupra viitorului. Culorile sunt determinante pentru tipul de disponibilitate psihologică și de vectorizare energetică a persoanelor în context comunitar⁷. Nu detaliem aici metodologia, însă subliniem faptul că acestea au adus un plus de adâncime cercetării.

II. FIȘA SUCCINTĂ A LOCALITĂȚII ȘI DATE OBIECTIVE

Comuna Sadu se află în județul Sibiu, în zona etnografică și istorică denumită „Mărginimea Sibiului”. Mărginimea are o dublă tradiție: aceea a unor comunități harnice și bogate de țărani relativ orășenizați, care lucrau pentru orașele săsești, în care nu au avut voie să se stabilească până la 1918, ai căror strămoși au luptat cu vigoare pentru emanciparea națională – românii nu au avut drepturi politice în Transilvania vreme de aproape cinci sute de ani, arealul are un specific etno-

⁵ Sociologia neinterpretativă are la bază teoria lui Dimitrie Gusti, a cadrelor și manifestărilor și legea paralelismului, precum și teoria weberiană a acțiunii sociale – ca act săvârșit de actor cu conștiința faptului că are impact asupra celuilalt (comprehensiunea și ideal-tipul). Obiectul de studiu este și subiect. Lumea este văzută, cu egală îndreptățire, local (planul adevărului local), și de la București (care are rol de coagulare culturală). Scopul cercetării are în vedere, pe lângă diverse obiective particulare, vitalitatea, problematica comunității, în general ceea ce Toynbee numește „capacitatea de răspuns la provocările istoriei” – ca indicator final al capacității de preservare. Față de aceste premise teoretice, sociologia neinterpretativă operează foarte rapid în teren, prin tehnici noi de culegere a datelor față de monografia gustiană (Baltasiu, Bulumac *et al.*, 2009).

⁶ Pentru perfecționarea, în timp, a tehnicilor descrise aici, vezi: Baltasiu, Săpunaru, Bulumac, 2013; Baltasiu, Cubreacov, Lozovanu, Țircomicu, 2017; Bulumac, 2018. Baltasiu (coord.), 2022.

⁷ Karen Haller în „*Fascinația culorilor, de la omul de Cro-Magnon la Michelangelo*”, 2019.

folcloric, centrat pe cultura și civilizația oieritului, cu inflexiuni gastronomice unice. Octavian Goga, poetul pătimirii românilor ardeleni, este din Rășinari, după cum Inocenție Micu – născut la Sadu, a fost inițiatorul mișcării de redeșteptare națională a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII. Tot în Sadu s-a născut Samuil Micu, părinte al Școlii Ardelene, premergătoare Marii Uniri, în secolele XVIII–XIX. La tradiția emancipării naționale adăugăm frumoasa cultură țărănească a icoanelor pe sticlă din aceeași perioadă, creșterea oilor și industriile asociate, acestea din urmă în bună măsură dispărute în ultimii 20 de ani. Tot aici se află și prima hidrocentrală din România, încă funcțională (1896): „Curentul electric produs la Sadu I a asigurat electrificarea primei localități din țară, comuna Sadu. Ulterior s-a introdus energia electrică și în localitățile Cisnădie și Sibiu”⁸.

Figura nr. 2 – Cartier din Tocile. Se observă dimensiunile și stilul nețărănesc al caselor.
(Autor: Radu Baltasiu, colecție personală, 2022).

Comuna are în componere două localități: Sadu și Tocile, acesta din urmă fiind un cartier recent alcătuit din nou-veniți, în special din mediul urban, cu case de mari dimensiuni, a căror arhitectură, de cele mai multe ori, nu are legătură cu arhitectura locală, fiind locuite temporar. Acești nou-veniți, din clasa de mijloc superioară, fie fac parte din administrația de rang înalt, fie sunt întreprinzători în Sibiu sau în alte părți.

⁸ Hidroelectrica, „Muzeul Energetic Sadu I. Despre muzeu”, <https://www.hidroelectrica.ro/article/10>.

Figura nr. 3 – Hidrocentrala-Muzeu Sadu I (1896).
(Autor: Radu Baltasiu, colecție personală, 2022).

Deși din 2015 face parte din rețeaua de comune declarată de către Comisia Europeană „Destinație europeană de excelență în turism și gastronomie locală”⁹, comuna Sadu nu are în prezent decât un punct gastronomic local – „Cămara Chivuței”. Tensiunea evoluției localității este vizibilă în oferta turistică, care „se mișcă” între păstrăvărie – cu restaurant modernist, și Muzeul Energetic Sadu I – ambele repere de tip urban, fără conexiune cu tradiția oierească a Mărginimii. Hidrocentrala are legătură, însă, cu subtila mișcare de dezvoltare industrială națională, din comitetul celor care au avut inițiativa construirii făcând parte și români (Partenie Cosma, vicepreședintele Întreprinderii Electrice Sibiu). În comuna Sadu rețeaua de cazare constă, scriptic, din opt pensiuni, în realitate fiind mult mai puține, alte câteva fiind deschise mai mult sau mai puțin oficial în Tocile. Nu există restaurant cu specific local, turistul având la dispoziție o pizzerie. Ansamblul folcloric de fluierași, cunoscut în plan național, nu mai este activ. Potențialul turistic și cultural încă este important, dar cu totul insuficient fructificat. Ne amintim că scopul principal al cercetării îl constituie posibilitatea de valorificare asociativă a resurselor locale, iar cel secundar, întărirea coerenței comunitare prin intermediul unor asemenea asocieri (întărirea densității dinamice).

⁹ Corneliu Bucur, *Civilizația Mărginimii Sibiului, Istorie, Patrimoniu, Valorizare Muzeală*, Sibiu, 2003, p. 2.

Figura nr. 4 – Sadu: una dintre pensiuni, proaspăt deschisă.
(Autor: Radu Baltasiu, colecție personală, 2022).

Figura nr. 5 – Biserica Adormirea Maicii Domnului – Sadu.
(Autor: Radu Baltasiu, colecție personală, 2022).

Pentru turistul interesat să cunoască zona, până să ajungă la păstrăvăria cu restaurant modern, localitatea îi atrage atenția printr-un centru îngrijit, *vis-à-vis* de care se află o veche biserică de lemn, Școala „Samuil Micu” din interbelic, construită pe o mult mai veche școală – dar fără să păstreze într-o încăpere specială memoria vizibilă a acestei moșteniri, Biserica Adormirea Maicii Domnului. Casa lui Inocenție Micu a fost demolată și, în locul ei, a apărut o locuință particulară.

Din moștenirea primului doctor oftalmolog român din Transilvania, dr. Ioan Pioaru Molnar, nu a rămas decât o stradă. Nu există un loc instituționalizat al

extraordinarei memorii a mișcării de ridicare națională reprezentată de Inocenție și Samuil Micu – mișcarea *Supplexului* și Mișcarea Ardeleană din secolele XVII–XIX, după cum nu am identificat pliante sau înscrisuri, acțiuni de promovare care să facă recurs la această triplă tradiție: istorică, folclorică și gastronomică. Singura formă de expresie a *tradiției*, însă doar în latura ei industrială, este Muzeul Energetic Sadu I, care funcționează cu utilaje din a doua generație (de la 1900). Dar nici acesta nu este vizibil decât pentru un călător pe jos, sau pentru cine s-a documentat înainte. Căminul Cultural, la fel, nu înregistrează mândria localității de a fi avut unele dintre cele mai bune formațiuni artistice din zonă.

CADRUL COSMIC

Comuna Sadu se află la munte, forma de relief dominantă cu 70%, podișul constituind 20%, iar depresiunea 10% din formele de relief ale acesteia¹⁰.

Nu a suferit în ultimii trei ani de pe urma unor probleme naturale deosebite, fiind înregistrate doar unele pagube cauzate de porci mistreți și urși, pe circa 4–5 ha/an.

CADRUL CULTURAL-ISTORIC AL MĂRGINIMII. MANIFESTĂRILE CULTURALE

Comuna Sadu este situată chiar la poarta de intrare în Mărginimea Sibiului, fiind situată la circa 15 km est de Sibiu, chiar la deschiderea Văii Sadului. Arealul Mărginimea Sibiului cuprinde 18 localități înșirate la poalele Munților Cindrel și Lotru: Boița, Sadu, Râu Sadului, Tălmăciu, Tălmăcel, Rășinari, Poplaca, Gura Râului, Orlat, Fântânele, Sibiel, Vale, Săliște, Galeș, Tilișca, Rod, Poiana Sibiului și Jina¹¹.

Așezarea la poalele munților a făcut-o potrivită pentru pomicultură, denumirea localității trimițând, arată unii autori, la slavonul „livadă”¹². Tradiția oieritului și a pomiculturii încă este proaspătă în Mărginime, deși este insuficient fructificată, ca și moștenirea culturală de excepție asociată acestei economii străvechi, la care se adaugă moștenirea de secol XVI–XIX, a românității din vecinătatea Sibiului (de unde și termenul de „Mărginime a Sibiului”), demnă, cultă, harnică și cu un bagaj cultural țăranesc unic (icoanele pe sticlă¹³, militantismul unui Badea Cârțan, portul, cântecul, gastronomia etc.) și de cultură mare de invidiat – de la Școala Ardeleană la Octavian Goga (Rășinari). Numai în zona Săliște s-au născut 11

¹⁰ Comuna Sadu, secțiunea Agricultură, disponibil la adresa: <https://sadu.ro/economie/agricultura/>

¹¹ Mărginimea Sibiului, disponibil la adresa: https://sibiucity.ro/ro/in_jur/mrginimea-sibiului

¹² Pr. Dumitru Hămbășan, p. 13.

¹³ Muzeul de icoane pe sticlă Pr. Zosim Oancea din Sibiel.

academicieni¹⁴. Cei mai bogați oieri din România sunt în Mărginime – considerată „esența Ardealului”¹⁵. În ceea ce privește comuna Sadu, aceasta are o bogată moștenire – țărănească (oieritul și cultura alimentară și etnofolclorică asociată), istorică, culturală (Școala Ardeleană), **dar memoria aceasta colectivă nu este aproape deloc instituționalizată**, cu excepția Muzeul Energetic Sadu I. Pe fondul pandemiei, nu am înregistrat în fișa localității niciun eveniment cultural între 2018–2021, nicio formație artistică.

Comuna are grădiniță și școală cu bibliotecă. Nu avem date privind evoluția promovabilității și a unor rezultate școlare deosebite (premiu). Școala este bine conectată la „epoca digitală”. În prezent, administrația locală are în vedere construirea unei grădinițe.

În comună există o casă de cultură modernă și trei biserici.

CADRUL BIOLOGIC

Comuna Sadu are circa 2 700 de locuitori, în Sadu și Tocile, din care circa 120 în Tocile, cu domiciliu stabil. Sporul natural este negativ, însă scăderea demografică nu este atât de pronunțată față de media națională (minus 5,3 la mie, național față de minus 4,84 la mie, local). Natalitatea (11,18 la mie), chiar dacă semnificativ mai ridicată decât media națională (de 8,1 la mie), nu reușește să acopere scăderea prin mortalitate (local minus 16,03 la mie). Divorțialitatea (0,74 la mie) este puțin sub media națională (0,83 la mie). Față de 2018, natalitatea a scăzut cu patru procente. O tendință pozitivă privește divorțialitatea, care a scăzut de la 2,27 la mie în 2019 la 0,74 la mie în 2021, mai mică decât media națională (0,83 la mie). Speranța de viață a bărbaților în Sadu este peste media națională cu cca 3 ani (77,5 ani local față de 74,41 național), în schimb speranța de viață a femeilor este mai mică cu 1,2 ani (78,5 local față de 79,95 național). Nu au fost disponibile date importante, precum morbiditatea, mortalitate infantilă, posibilitatea de analize temporale fiind restrânsă.

MANIFESTĂRILE ECONOMICE. INFRASTRUCTURA ȘI LOCUIREA

Comuna Sadu este una dintre localitățile bogate din județ, cu un buget de circa 5,8 milioane lei în 2021, cu venituri proprii de circa 3,5 milioane lei și un venit mediu pe familie de circa 6 000 lei (2021), situându-se în limitele mediei naționale. Județul Sibiu, din care face parte comuna Sadu, se află între cele cinci

¹⁴ „Dionisie Romano, devenit și episcop de Buzău (1806–1873), Ioan Lupaș, istoric (1880–1965), Onisifor Ghibu, pedagog (1883–1972), D. D. Roșca, filosof (1895–1980), Axente Banciu, filolog (1875–1959), Ionel Pavel, medic (1897–1991), Andrei Oțetea, istoric (1894–1977), George Topârceanu, poet (1886–1937), Ivan Nicolae (1915–1991), Mircea Banciu, chimist, Mircea Ioan Valentin Săndulescu, geolog” – *Primăria orașului Săliște. Personalități*, <https://saliste-sibiu.ro/istorie-si-cultura/cultura/personalitati/>, consultat sept. 2022.

¹⁵ *Civilizația Mărginimii ...*, coperta interioară 1.

județe în care puterea de cumpărare este peste media națională (alături de București, Cluj, Brașov, Timiș)¹⁶. Comuna face parte din ecosistemul economic al multinaționalelor din zona Sibiu-Cisnădie, **elementele de autonomie ale economiei țărănești s-au redus semnificativ**, deși mai există câteva stâne: vechea industrie a lânii nu mai funcționează datorită politicilor guvernamentale care consideră lâna „deșeu”¹⁷, fapt care a condus la fracturarea întregului lanț al producției bazat pe valorificarea oii și la descurajarea manifestărilor culturale asociate.

Sadu este o comună dezvoltată din perspectiva utilajelor agricole. Astfel, de pildă, conform Fișei completate de autorități, numărul de hectare care revin la un tractor este de 5,77, în timp ce media națională este de circa 45 hectare pentru un tractor, fiind, din acest punct de vedere, peste nivelul de mecanizare al agriculturii din state dezvoltate¹⁸. Cu toate acestea, 64,71% dintre persoanele intervievate declară că *nu* folosesc utilaje în gospodărie, ceea ce este explicabil având în vedere că 48,84% au sub două hectare (93,02% au sub două hectare, între 2-5 ha sau nu au pământ). Fiind localitate montană, randamentele la hectar ale culturilor agricole sunt, însă, sub media națională: producția locală de cartofi este de 5 tone/an/hectar, în timp ce la nivel național este de aproximativ 13 tone, producția de cereale (grâu și porumb) fiind de 2–3 tone/an/hectar, în timp ce la nivel național este de peste 5,5 tone.

Conform datelor oferite de autoritățile locale în Fișa localității, numărul de stâne se păstrează constant în ultimii ani (8), dar numărul de animale scade cu peste o mie de capete între 2018 și 2022 (de la 8 500 la 7 420). Numărul de bovine scade și el, de la 588 la 514 în același interval, în timp ce numărul de caprine crește ușor, de la 128 la 145.

În Fișa localității nu există terenuri certificate bio, dar 33,73% din persoanele intervievate au declarat că fac producție certificată bio. Rămâne de văzut în ce măsură cifrele oferite de populație reprezintă percepția asupra calității propriei producții sau chiar constituie o producție de acest tip.

Cu **investiții** publice și private de circa 11,5 milioane euro în perioada 2004–2021 și cu venituri proprii de circa 620 mii euro pe an, comuna Sadu a investit mai mult decât necesarul pentru a-și asigura decolarea economică, conform teoriei istorico-economice a decolării a lui W.W. Rostow – **Etapele creșterii**

¹⁶ Bîrsan S. Robert, *Sibiul pe locul cinci în topul județelor cu cea mai mare putere de cumpărare – Cine ne devansează*, disponibil online la adresa: <https://www.oradesibiu.ro/2022/11/10/sibiul-pe-locul-cinci-in-topul-judetelor-cu-cea-mai-mare-putere-de-cumparare-cine-ne-devanseaza/>, consultat la 16 mar. 2022

¹⁷ Redacția Ecologic Group, *Ministerul Economiei a retras ajutorul de stat pentru prima fabrică de reciclare a lânii din România*, disponibil la adresa: <https://ecologic.rec.ro/ajutorul-de-stat-pentru-fabrica-de-reciclare-a-lanii/#:~:text=Societatea%20urma%20s%C4%83%20produc%C4%83%20elemente,farmaceutic%C4%83%20%C8%99i%20%C3%AEn%20%C3%AEngr%C4%83%C8%99%C4%83minte%20organice.>

¹⁸ *New Money*, „Indicele NewMoney: câte hectare ară, în medie, un tractor în România”, 26 apr. 2018, <https://www.newmoney.ro/indicele-newmoney-cate-hectare-ara-medie-un-tractor-romania/>

economice¹⁹. Conform economistului menționat, pentru ca o comunitate să decoleze economic, să dobândească creștere economică autonomă, ar fi necesar ca pe un interval oarecare de timp (care poate ajunge la câțiva ani), rata investițiilor să fie undeva între 5 și 10% din totalul veniturilor²⁰. **Teoretic, din punct de vedere financiar, Comuna Sadu a avut și încă are capacitatea de a-și asigura intrarea pe un circuit economic al prosperității auto-întreținute.** Rămâne de văzut *dacă* direcționarea fondurilor poate asigura, însă, acest deziderat. **Cheia este asigurarea cadrului necesar densității dinamice** – măsura în care oameni cu abilități sunt aduși laolaltă pentru a genera *creștere* comunitară. **Pentru aceasta trebuie să existe un ethos al asocierii, inițiativă în acest sens și o cultură locală care să genereze aderență (în jurul unei idei).** Înțelegem, iată, cum economia este dependentă de cultură. Am observat că în ultimii ani nu s-au înregistrat evenimente culturale deosebite în comună, din fișa investițiilor nu observăm investiții în domeniul cultural²¹, în ethosul local la nivel de locuitori ai comunei. După aproape trei ani de restricții pandemice, cultura, ca factor al coerenței comunitare – mândria de a fi sădean, de a arăta și altora aceasta – trebuie urgent reactivată.

Locuirea în comuna Sadu este de tip periurban: comuna are aproape numai case din cărămidă/beton/BCA, cu o medie de 3 camere și 4,5 persoane pe locuință. Majoritatea locuințelor sunt racordate la gaz metan, apă curentă și canalizare²². Iluminatul este modern, iar locuitorii beneficiază de internet de mare viteză. 80% din infrastructura localității Sadu este modernizată, Tocile urmând un proces rapid de modernizare al drumurilor. Din punctul de vedere al accesibilității interne și externe, Sadu este o comună privilegiată, fiind aproape de Sibiu, de unul dintre cele mai importante drumuri naționale DN 7, de autostrada A1 care va conecta Transilvania de București, aflându-se în ecosistemul foarte dinamic economic Sibiu-Cisnădie.

¹⁹ W.W. Rostow, 1963. Rostow, profesor, economist, consilier pe probleme de securitate națională al președintelui Lyndon Johnson. Anterior, a lucrat la Oficiul pentru Servicii Strategice și a fost consilier al președintelui Kennedy. Una dintre principalele contribuții ale sale a constat în identificarea etapelor creșterii economice. Marcată de ideea progresului prin industrializare, deci nu pe de-a-ntregul relevantă pentru interesul nostru față de o comunitate țărănească, pe care Rostow ar fi văzut-o integral transformată „pe bazele industrialismului și urbanizării științifice”, lucrarea lui rămâne relevantă pentru delimitarea termenilor și a etapelor dezvoltării, a duratelor etc.

²⁰ Rostow, op. cit., p. 19, p. 66. „Pendant la période de démarrage, le taux de l'investissement et de l'épargne réels peut passer de 5% du revenu national à 10% ou plus, par exemple ; bien qu'il ait fallu procéder à de très gros investissements sociaux pour créer les conditions techniques préalables au démarrage de l'économie, le taux d'investissement pendant la période préalable aurait pu être supérieur à 5%, comme ce fut le cas, par exemple, au Canada avant 1890 et en Argentine avant 1914.”

²¹ Primăria Sadu, Secțiunea Proiecte și investiții, disponibil online la adresa: <https://sadu.ro/transparenta-decizionala/proiecte-investitii/>. Investițiile pe anul 2022 în domeniul cultural sunt indirecte: construire grădiniță și reparații la Biserica „Adormirea Maicii Domnului”.

²² Media Marketing Târgu Mureș, Strategia de dezvoltare locală 2021–2030. Comuna Sadu, pp. 26–30.

Așa cum am arătat, există o școală și o grădiniță, urmând a se mai construi una. Totodată, în comună există un dispensar, un oficiu poștal, două magazine de tip „supermarket”, un oficiu bancar, locuitorii dispunând de rețea de internet de mare viteză.

Din punctul de vedere al infrastructurii fizice, comuna Sadu este dezvoltată.

Orientarea acestei dezvoltări, însă, nu este direcționată spre dezvoltare comunitară. O infrastructură dezvoltată fără un cadru de fixare economică și spirituală a locuitorilor în propria comună nu constituie decât trambulina unui export continuu de forță de muncă și, deci, de pierdere de substanță comunitară. Procesul se va accelera în perioada imediat următoare, odată cu multiplicarea vitezei de circulație a mărfurilor, odată cu punerea în funcțiune a segmentului de autostradă transcarpatică, între Sibiu și Pitești.

III. CERCETAREA CANTITATIVĂ. SITUAȚIA COMUNITĂȚII

Eșantionul a fost de tip cvasialeator, în sensul că fiecare membru al comunității a avut șansa teoretică să fie cuprins în cercetare, cu condiția să fie *acasă*, în cadrul unui pas de eșantionare stratificat pe străzi, case, persoane din casă, într-un interval de timp determinat. Au fost aplicate 120 de chestionare, cu circa 125 de variabile operaționalizate în tot atâtea întrebări. Rezultatele au fost completate într-un document de tip participativ de tip bază de date – lucru care constituie în sine o noutate, permițând aflarea datelor brute și efectuarea unor prime analize în timp real. Pe baza acestora aplicarea chestionarului a fost îmbunătățită în chiar cursul aplicării lui. Baza de date a fost alcătuită după principiile legii paralelismului sociologic²³ – cea mai completă formulă de operaționalizare a realității, inovație a Școlii Gusti în prima parte a secolului trecut. Cercetarea gustiană, însă, este

²³ „Am stabilit prin urmare un întreit paralelism sociologic, cunoscut în sistemul școlii de la București sub denumirea de lege a paralelismului sociologic, care înseamnă, în altă terminologie, un întreit echilibru social: un paralelism între manifestări, un paralelism între cadre și un paralelism între cadre și manifestări. Paralelismul acesta privește în același timp existența și funcționarea societății, ceea ce se indică uneori sub numele de statică socială, cât și evoluția societății, ceea ce se indică și cu numele de dinamică socială. Societatea omenească nu poate fi redusă la nici unul din genurile ei de manifestări, fie ele economice, spirituale, etico-juridice și politico-administrative. Ea le cuprinde pe toate deodată și nici nu se poate lipsi de vreuna în prezent sau în decursul dezvoltării ei, fără a risca să-și vadă primejduit echilibrul. Societatea omenească este înrăurită în același timp de cadrele cosmologic, biologic, psihic și istoric, fără să se poată lipsi de vreunul din ele, decât cu prețul unui dezechilibru. În sfârșit, societatea omenească [prin manifestări] înrăurește la rândul ei cadrele, ajungând în cazurile normale la o adaptare reciprocă sau la o formulă de echilibru și dimpotrivă, orice nepotrivire dintre cadre și manifestări duce la dezechilibru social. (...)

În încheiere, subliniem că legea paralelismului sociologic sau a echilibrului social general nu are numai o valoare teoretică, ci și practică. Prin respectarea ei, societățile pot dobândi un echilibru mai trainic și pot evita fenomenele de dezechilibru și de dezagregare (...) Pe calea aceasta sociologia poate întemeia științific politica și deci alături de celelalte științe, ea poate servi îmbunătățirii vieții omenești.” (Gusti, 1999, p. 30–31).

exhaustivă, urmărind determinarea *în general* a întregului areal de condiționări și de manifestări ale comunității investigate. Cercetarea de față a fost focalizată pe potențialul de dezvoltare comunitară/al vitalității, densității dinamice, utilizând ca matcă tabelul componentelor ființei românești – ale „dimensiunii românești a existenței” de la Mircea Vulcănescu, și cel al modelului ontologic al lui Constantin Noica, dezvoltat la rândul lui pornind de la Mircea Vulcănescu – care, cum se știe, a fost lichidat de comuniști în închisoare, la Aiud, în 1952.

POPULAȚIA

Deoarece chestionarul a fost aplicat în timpul zilei, în timpul verii, majoritatea persoanelor intervievate au fost femei, bărbații fiind plecați la lucru.

Structura eșantionului a fost următoarea:

– bărbați – 40,45%, femei: 59,55%.

– pe vârste: 18–55 ani – 44,94%; peste 56 ani – 55,06%. Populația eșantionului este îmbătrânită.

– După ocupație: 37,08% lucrează liber; 49,44% lucrează „la stat”. Țăranii (cei ce produc pentru consum propriu) din eșantion: 8,99%; fermieri: 2,25% (fermierii au afaceri legate de agricultură); pensionari: 31,46%; salariați sector privat: 14,61%; casnice: 13,48%, salariați sector public: 10,11%; întreprinzători: 6,74%.

– După educație: peste jumătate din populația investigată are studii elementare (șc. generală) și liceale. Școli de meserii (inclusiv postliceale) au absolvit circa 22% din populație, o pondere relativ importantă (aproape un sfert), ceea ce denotă o relativă profesionalizare a acesteia.

– În fișa cu „date obiective”, completată cu date primite de la autorități, venitul mediu pe familie este de circa 5 000–6 000 lei lunar. În cursul cercetării, respondenții au declarat următoarea structură individuală: până în 2 000 lei – 64,25%. Peste 4 500 lei – 7,98%.

CADRUL COSMIC

– Aproape jumătate dintre locuitorii intervievați consideră că pământul din comună este bun pentru agricultură sau pentru pășunat.

– 83% nu consideră că este o problemă cu apa, dar 76,4% sunt de acord cu faptul că vremea este mai caldă decât de obicei în ultima vreme, ceea ce poate duce la un deficit de apă.

CADRUL BIOLOGIC (DEMOGRAFIA, LOCUIREA)

– Majoritatea celor intervievați consideră că Sadu *nu* este comună de origine a emigrației (58,14%).

– **Emigrația.** Dintre cei care au declarat că din Sadu lumea emigrează pentru o viață mai bună (41,86%), majoritatea covârșitoare a declarat că se pleacă în Germania (63,89%), apoi în Italia (11,11%), Spania (8,33%).

– Aproape jumătate dintre familiile din Sadu au doi copii pe familie (43,04%), peste trei copii având 32,91%. Reținem că Sadu nu are numărul suficient de copii pe familie pentru asigurarea reproducerii demografice.

– **Rețeaua de solidaritate** potențială – înrudirea „cu mulți” este declarată de către 64,37% dintre respondenți, doar 16% declarând că nu au rude în comună, și 21,84% că „au rude puține” în comună.

– **Locuirea:** așa cum era de așteptat, 98,88% dintre cei intervievați declară că au apă curentă și 92,13% canalizare. Casele sădenilor sunt mari, doar 26,44% dintre cei chestionați declarând că au case sub 80mp, ceilalți arătând că au case de peste 80 mp sau peste 150 mp (40,23%, respectiv 33,33%). De altfel, peste 60% dintre locuințe au peste cinci camere, iar 67% dintre ele au etaj. Semnificativ pentru stilul de tip urban este că, în momentul de față, niciuna din casele/locuințele celor care au fost cuprinși în eșantion/ intervievați nu are acoperiș traditional (din șită/șindrilă). Majoritatea caselor din Sadu au fost construite între 1945 și 1989 (52,87%). Următoarea perioadă bună pentru construirea caselor a fost 1990–2008, când s-au construit 18,39% dintre locuințe. Interesant este că, după 2008, s-au construit puțin peste 9% dintre locuințe, mai puțin decât în intervalul 1900–1944 (13,97%). În ceea ce privește dimensiunea conlocuirii, în 69,32% dintre case stau între două și cinci persoane (în 37,5% locuiesc 4–5 persoane), 13,64% dintre cei intervievați locuind singuri. Casele locuite de peste cinci persoane sunt într-o pondere de 17,05%.

– **Dimensiunea țărănească a locuirii** mai subzistă pentru 55,17% dintre case – acestea având și *gospodărie* (anexe cu animale).

– **Sănătatea.** Boli cronice în familie declară că au 31,03% (mult mai mulți decât datele comunicate oficial în Fișa localității).

CADRUL PSIHOLOGIC

Autopercepția asupra comunei și asupra propriei condiții economice

Majoritatea locuitorilor consideră comuna bogată (75%), dar doar 9,09% se consideră ei înșiși bogați, majoritatea declarând că „se descurcă” (83,36%). Ce înseamnă „se descurcă”? Înseamnă că, de fapt, din propria gospodărie pot trăi bine doar 23,26%, ceilalți fiind nevoiți să își completeze sursele de trai cu salariul (46,51%), sau trăiesc doar din salariu (30,23%).

În condițiile în care doar pentru 50% creșterea animalelor este rentabilă, economia acestei comune, considerată de propriii locuitori bogată, nu merge chiar atât de bine (71,76%), ceea ce arată existența unui imbold puternic de a pleca la muncă în afara localității, aspect confirmat de 82,05% din respondenți, care „trebuie să își găsească de lucru în afara localității”. Acest lucru poate fi corelat cu interesul de natură financiară, care este destul de crescut: peste jumătate dintre membrii intervievați ai comunității au declarat că muncesc mai mult pentru bani (52,27%) decât pentru suflet (47,73%).

Revenind la autopercepția propriei localități, majoritatea celor intervievați (68,35%) declară că în comună nu sunt mulți asistați sociali.

Potențialul de întrajutorare, bază a comportamentului asociativ, îl descriem prin:

- disponibilitatea de ajutor reciproc cu vecinii;
- măsura în care respectă tradiția și felul în care se raportează la aceasta (trăitor sau mimetic).

Să ne amintim că 64,37% din respondenți au rude în comună. Acesta este un punct de plecare privind potențialul de întrajutorare, la rândul său, bază pentru potențialul asociativ. La nivelul comunei:

- doar 25% dintre cei intervievați declară că se ajută cu vecinii, în timp ce 75% spun că nu o fac sau o fac rar.
- pe de altă parte, baza asociativă după rudenie se menține, 81,40% țin legătura cu rudele din sat.
- majoritatea, 84,52%, preferă să lucreze cu rudele, nu cu vecinii sau alți săteni, unul dintre motive putând fi, însă, mai prozaic decât degradarea relațiilor sociale: 68,6% au declarat că „abia se mai găsește” cu cine să lucreze când au nevoie.

Relația cu tradiția și comportamentul religios sunt, la rândul lor, factori importanți în mobilizarea comportamentului asociativ. Cu cât tradiția este mai vie, cu atât potențialul asociativ este mai puternic, întrucât tradiția este, prin excelență, cadru de asociere, aceasta fiind una dintre funcțiile majore ale sărbătorii (asocierea având ca martor și factor de coagulare transcendentul, credința).

- Din acest punct de vedere, 94,25% declară că „țin sărbătorile”, doar 16,09% ținând sărbătorile moderne de tipul Halloween și Valentine’s Day.

– Pe de altă parte, comunitatea este împărțită în ceea ce privește rostul trecutului – și deci inclusiv al sărbătorii: 50,57% declarând că „trecutul e trecut, noi trebuie să trăim în prezent”. Prezenteismul este un indicator puternic al comportamentului colectiv slăbit, al lipsei de loialitate față de o identitate comună, denotă predispoziția către anomie și maladiile însingurării, în general. Cu toate acestea, locuitorii știu, într-o pondere de 70,93%, că sărbătoarea nu e numai „despre mâncare și timp liber”, având încă o dimensiune spirituală puternică – „comuniune cu ceilalți și cu Dumnezeu”. Cunosc, dar nu practică, ceea ce denotă că în comună încă există potențial moral asociativ, chiar dacă superficial.

- La biserică declară că merg, constant, 64,77%, iar „din când în când” 20,45%. Foarte des, în sensul că merg „de câte ori pot”, declară că merg 18,6%.

– Categoriile mari ale ordinii sunt păstrate în comună, sătenii operând cu noțiunile de „rost”, „fire”, „credință”: 98% sunt convinși că „viața are un rost”, 85,23% că „există o fire a lucrurilor”, „fiecare are o chemare” – 85,06%, iar 95,45% consideră că credința este importantă. Faptul că declară acest lucru, dar

merg la biserică sub 65%, arată că etajul tradiției operează slăbit sau de fațadă pentru cel puțin 30% dintre membrii comunității. Slăbirea comportamentului religios, care este ingredient al comportamentului asociativ, se observă pe dimensiunea rugăciunii și a postului. Puțin peste jumătate dintre locuitori se roagă zilnic (55,17%), iar deloc 10,34%, din când în când 34,48%. Postul, comportament mai „tare”, pentru că antrenează și trupul, este ținut „după calendar” de 21,84%, în timp ce ponderea celor care nu postesc deloc este de 24,14%, din când în când postind 54,02%.

– Alți indicatori ai ordinii tradiționale – și deci ai puterii asociative pe acest filon – sunt atitudinea față de ghicitul viitorului și față de căsătorie: ghicitul este important pentru 10,23% dintre cei intervievați, iar 80,46% consideră că „tinerii trebuie să se căsătorească, nu să stea împreună oricât”, înregistrându-se o concepție conservatoare încă puternică, cel puțin pe această dimensiune.

– 92,05% declară că pădurea nu trebuie tăiată, aceasta „fiind moștenirea noastră, trebuie să avem grijă de ea” – ceea ce denotă, din nou, existența unui puternic filon conservator la nivelul comunei.

– În raport cu câțiva indicatori conectați direct la tradiție, locuitorii intervievați au oferit răspunsuri amestecate, dovedind o pierdere a reperelor de cultură locală transmise prin viu grai și o persistență a reperelor culturii locale transmise prin școală/oficializate prin introducerea lor într-un discurs: 79,55% știu când „se strigă din deal” (de lăsata Secului), dar 49% nu își amintesc când se spune(a) „cumnăreasă lungă-n dește/ carne-n oală nu mai este?”. De „ulița Căntălăriei” nu au auzit decât 22%, dar de Inochenție Micu știu 86,9%.

– Comportamentul legat de sărbătoare este, însă, atins de ceea ce în sociologie se numește „joc de fațadă” (Goffman, 1990). Astfel, atașamentul real față de sărbătoare, pe ansamblul comunei, este de 70,93% („sărbătoarea este comuniune cu ceilalți și cu Dumnezeu” mai degrabă decât „mâncare și timp liber”), chiar dacă 94,25% declară că „țin sărbătorile”. Sau, deși 84,77% merg la biserică (inclusiv cei care merg „din când în când” – 20,45%), cei care consideră că „trecutul e trecut. Noi trebuie să trăim în prezent”, sunt în proporție de 50,57%. Cu alte cuvinte tradiția prin Biserică este mai degrabă un comportament de fațadă, nu unul trăit, pentru că, de trăit, sădenii pretind că o fac în funcție de prezent – ceea ce am numit „prezenteism”.

– Doar pentru 24,39% creșterea animalelor este un lucru la care țin, chiar dacă nu este rentabil, în timp ce 84% gândesc în termeni de rentabilitate creșterea animalelor în gospodărie. De altfel, 83,75% dintre cei intervievați nu mai cresc vaci, deși satul era plin de bivolițe cu câțiva ani înainte. Acest fenomen denotă monetizarea gândirii la nivelul mentalului colectiv, deci slăbirea tradiției. Acest lucru poate fi, însă, fructificat în mesajul de susținere al comportamentului asociativ, prin prezența ideii de interes financiar, în tandem cu fructificarea tradiției locale, care este încă un sentiment puternic.

Toate acestea denotă o tradiție fragmentată, activă parțial, care trebuie identificată prin cercetări ulterioare. Și, eventual, apoi, pe baza tradiției identificate să se pornească pentru revitalizarea spiritului asociativ.

Relația cu autoritatea:

– 95,45% sunt mulțumiți de direcția în care merge comuna. De ce ar vrea mai mult? Cu alte cuvinte, succesul actualei administrații este și piedică față de programul acesteia de a implementa creșterea prin asociere.

– 73,56% sunt foarte mulțumiți de activitatea primarului, 21,84% declarându-se „oarecum mulțumiți”. Faptul că nu este multă birocrație (acord 67,86%), că localitatea este curată (96,55%), drumurile sunt bune (98,85%) – sunt dintre indicatorii care explică mulțumirea față de direcția în care merge comuna și față de activitatea primarului. Pe de altă parte, în Tocile, aprobarea pentru actualul primar este ceva mai scăzută – 85,71% fiind foarte mulțumiți și oarecum mulțumiți de activitatea acestuia. Pe de altă parte, atunci când sunt solicitați să detalieze, doar 33% din locuitorii de aici apreciază activitatea primarului în susținerea turismului local – față de 62,29% la nivelul întregii comune.

– Celelalte instituții stau mai mult sau mai puțin bine: în timp ce 44% au declarat că „profesorilor nu prea le pasă de elevi”, medicul veterinar este văzut mai bine decât profesorii, din moment ce 91,78% au fost de acord cu afirmația că „veterinarul știe ce face”.

Există, însă, zone în care autoritatea locală ar trebui să se implice mai mult, în care acordul publicului față de autoritate este mai puțin pregnant:

– Implicarea în activitatea turistică a primăriei este nemulțumitoare pentru 35,71% dintre respondenți.

– Taxele sunt considerate mari de către 35% dintre respondenți.

– Rețeaua de preluare a producției locale – 52,94% susțin că știu despre existența acesteia, și, în același timp, 33,75% declară că aceasta ar trebui să fie o prioritate a primăriei, imediat după fructificarea lânii (38,75%).

– Consultarea cu populația a primarului este reală pentru 50,29% – ceea ce denotă o comunitate polarizată.

– Faptul că „primăria ajută afacerile” este amintit de către 60,47%.

MANIFESTĂRILE CULTURALE

– **Școala**, ca instituție în general, este în continuare integrată în ordinea tradițională, bucurându-se de încredere în principiu din partea a 82,76% („școala azi e la fel de importantă”). Dimensiunea importanței școlii nu se reduce doar la notare și evaluare, 81,61% susținând că nota este cel mai important lucru la școală. Opiniile locuitorilor comunei sunt împărțite, însă, în ceea ce privește rolul real al școlii, 47,13% dintre respondenți consideră că „educația nu te mai face om”, ceea ce echivalează cu lipsa de încredere în instituția școlară de *astăzi*. Educația, între altele, ar trebui să-i învețe pe copii să-și cunoască țara, au declarat 96,55%

dintre cei intervievați, ceea ce arată încă existența sentimentului patriotic, alt element de infrastructură al potențialului asociativ care poate fi pus în valoare, în corelație cu mândria de sădean.

– Mai bine de jumătate dintre sădeni „mai citesc câte o carte” – 61,63%. Corelat cu faptul că doar 17,05% se uită tot timpul la televizor (vezi mai jos), aceasta arată un mental colectiv încă sănătos.

– La spectacol, „la oraș”, merg 28,74%, majoritatea locuitorilor neavând acest obicei. Cu alte cuvinte, majoritatea sădenilor nu se află în contact cu marea cultură a spectacolului (admițând că teatrul de astăzi mai reprezintă marea cultură).

LUMEA DIGITALĂ

Sănătatea infrastructurii comunitare, cu impact asupra potențialului asociativ, poate fi măsurată și prin nivelul de socializare digitală, nivel aproximat de noi prin timpul petrecut în mediul virtual, atât în rândul tinerilor cât și al adulților. În esență, socializarea digitală este factor de înstrăinare și de distanțare socială, de rarefiere a relațiilor semnificative²⁴. Socializarea virtuală este pozitivă ca abilitate de relaționare utilă simultană cu mai mulți parteneri, în special pentru adulții care nu fac confuzie între socializare și comunicare.

– Aproape jumătate dintre cei intervievați își lasă copiii pe internet „oricât” (46,58%) și doar 10,96% declară că „nu stau decât pentru teme”.

– Pe de altă parte, doar 17,05% declară că stau „mai tot timpul cu televizorul deschis”, iar 52,27% că se uită „doar la un film, un meci, un documentar”.

MANIFESTĂRILE ECONOMICE

– Gospodăria este sustenabilă pentru 23,26% dintre persoanele interviuate, 46,51% declarând că se descurcă „la limită”, 30,23% trăind exclusiv din salariu.

– Creșterea animalelor încă este rentabilă pentru jumătate dintre respondenți, conform declarațiilor acestora.

– Pe de altă parte, din propria gospodărie trăiesc bine doar 23,26%, 46,51% nu se descurcă decât completând gospodăria cu serviciul, iar 30,23% trăind doar din salariu (serviciu).

– În ceea ce privește structura afacerilor, în comună sunt doar doar 3,53% afaceri agricole, în turism 2,35%, servicii – 8,24%. Nu trăiesc din afaceri 76,47% dintre cei intervievați, deci majoritatea covârșitoare trăiește din propria gospodărie, salariu sau pensie.

²⁴ Vezi punctul de vedere UNICEF în problemă: „Is social media bad for teens' mental health? There are risks, but they can be avoided”, semnat de Henry Fersko, 9 oct. 2018: <https://www.unicef.org/stories/social-media-bad-teens-mental-health>, accesat în sept. 2022. Sau studiul semnat de Elina Mir, Caroline Novas, de la National Center for Health Research, „Social Media and Adolescents' and Young Adults' Mental Health”, publicat de National Center for Health Research. The Voice For Prevention, Treatment and Policy, <https://www.center4research.org/social-media-affects-mental-health/>, f.a.

– Alimentele și le produc singuri doar 17,24% dintre respondenți, cei mai mulți, aproape jumătate, declarând că și le procură din sat și de la magazin (49,43%). Aceasta arată că satul este dependent de alimentele de import – care domină produsele aduse la cele două magazine.

– Una dintre explicații, pe lângă orășenizarea conduitei de consum (consumerism) o constituie ineficiența proprietății țărănești, o largă majoritate, de 48,84%, având sub două hectare de pământ, 23,26% având între două și cinci hectare, iar 20,93% nu au deloc pământ. Proprietatea este prea mică pentru a asigura reproducerea gospodăriei țărănești. Peste cinci hectare au doar 6,98% dintre cei intervievați.

– Creșterea animalelor înregistrează scăderi importante: aproape jumătate dintre săteni nu mai cresc oi (41,67%), iar 83,75% au renunțat să mai crească vaci. Majoritatea celor care au oi au sub 20 de animale (46,67%), iar cei care mai cresc vaci, au unu–două animale (12,50%).

– Folosirea îngrășămintelor naturale de către 57,65% dintre cei intervievați poate fi o premisă pentru certificarea și dezvoltarea producției bio.

– Ajutoare de la APIA au declarat că primesc sau au primit 33% dintre cei intervievați. Practic, dimensiunea economică a comunei este dată de subvențiile Agenției de Plăți și Intervenție pentru Agricultură. Din discuțiile individuale avute cu prilejul aplicării chestionarului, actuala formulă de sprijin distorsionează principala activitate tradițională: creșterea oilor.

– Populația comunei nu este îndatorată la bănci, 89,29% dintre persoanele interviuate declarând că nu au credite la bănci, ceea ce arată un grad mare de independență financiară, chiar și în condițiile în care sunt nevoiți să își caute de lucru în alte localități (82,05%).

IV. CONCLUZII LA CERCETAREA CANTITATIVĂ. POTENȚIALUL ASOCIATIV

Cercetarea cantitativă pe bază de chestionar este al doilea palier al cercetării și primul care are autonomie explicativă pentru a circumscrie situația comunității. Dimensiunea cantitativă a avut în vedere o serie de indicatori care au aproximat o serie de cadre (potențialități) și manifestări (potențialități puse în lucrare), după teoria lui Dimitrie Gusti. Desigur, teoria gustiană a fost adaptată vremurilor. În primul rând la constrângerile temporale, logistice, și, în al doilea rând, la avansul metodologic și teoretic. Însă nicio altă teorie, din câte cunoaștem, nu oferă posibilitatea de a cuprinde o comunitate în integralitatea ei – integralitatea fiind o premisă a adevărului, iar știința caută adevărul, motiv pentru care am utilizat maniera gustiană de operaționalizare a realității. Am subsumat manifestările politice în celelalte paliere, iar pe cele juridice nu le-am abordat decât tangențial, comunitățile moderne pierzându-și capacitatea de autonomie juridică, ruptura cu tradiția pe această dimensiune fiind aproape integrală.

După gruparea generală a populației pe cadre și manifestări, am reanalizat datele din perspectiva unor categorii demografice esențiale: sex, ocupație și educație, loc, grupa de venit fiind parțial subsumată ocupației.

Comuna Sadu este mai degrabă periurbană, atât din perspectiva locuirii, cât mai ales a comportamentului. Tradiția este mai degrabă în reflux, deși subzistă elemente pregnante de manifestare, încât pe anumite dimensiuni putem vorbi de un clivaj, o tensiune între modernizare și tradiție în mentalul colectiv. Renunțarea la tradiție încă nu este atât de tranșantă, comportamentul fiind unul mai degrabă oscilant, dar care înclină spre modernitate.

Există diferențe de percepție atunci când oamenii sunt invitați să se gândească la colectivitate sau să se pună pe ei în centrul atenției. Astfel, de pildă, majoritatea (75%) consideră comuna bogată, dar doar 9,09% dintre respondenți se consideră bogați. De altfel, comuna aproape că nu are economie proprie, fapt confirmat de către aproape 72% dintre respondenți, care au arătat că economia comunei nu merge prea bine, iar peste 82% dintre cei intervievați au declarat că trebuie să își caute de lucru în altă parte. Pe de altă parte, paradoxal, 94,45% sunt mulțumiți de cum merge comuna, jumătate din eșantion fiind alcătuit din persoane orientate spre prezent (50,57%) și bani (52,27%). Probabil că oamenii suprapun „cum merge comuna” peste „cum arată comuna”, și atunci paradoxul menționat își găsește rezolvarea.

În Comuna Sadu există o Asociație întemeiată la inițiativa Primăriei, însă aceasta nu este *funcțională*. Revitalizarea ei ar trebui să antreneze: producția, distribuția, marketingul, în general organizarea acestor domenii, conducerea cooperativă a unui grup de inițiativă, care să aibă capacitatea de a integra Asociația în nevoia locuitorilor de a ieși în evidență și de a își păstra identitatea. Dar această nevoie trebuie stimulată, educată și cultivată.

Pe ansamblu, potențialul asociativ, măsurat pe mai multe dimensiuni, ne arată că:

– 52,94% dintre cei intervievați consideră că există *deja* o rețea de preluare a alimentelor din comună.

– 44,32% declară că nu se ajută cu vecinii, în timp ce doar 25% declară că o fac. Faptul că cei mai mulți dintre cei intervievați nu se ajută între ei arată că în comuna Sadu nu mai există, în momentul de față, energia socială de bază, atitudinea primară necesară asocierii – spiritul de întraajutorare.

– 95,45% sunt mulțumiți de direcția în care merge comuna. Cu alte cuvinte, succesul actualei administrații este și piedică față de programul acesteia de a implementa creșterea prin asociere.

– Legislația mai mult ne încurcă, declară 50,59% dintre cei intervievați, aceasta fiind o piedică reală în calea oricărui efort de asociere.

– Pe de altă parte, 91,76% sunt mândri că sunt sădeni, și acesta ar fi un bun punct de plecare în componenta psiho-sociologică a mesajului de atragere la proiectul unei asociații.

– O largă majoritate lucrează pentru bani (52,27%) – aceasta este o altă cale de lansare a impulsului asociativ – remunerația directă și imediată: *emulația pecuniară*.

Nu putem spune cu claritate că o categorie socială este mai conservatoare decât alta sau că este mai predispusă la asociere. Sunt categorii socio-profesionale care la un indicator par mai înclinate către tradiție, iar la altul nu. Cauza ar fi că elementele componente ale comportamentului asociativ/tradițional sunt distribuite inegal în populație. Sunt categorii de populație care merg relativ des la biserică, dar care își lasă copiii oricât la computer, de pildă casnicele sau salariații din mediul privat, care sunt printre cei mai pragmatici-materialiști, muncind pentru bani, dar, în același timp, printre cei mai legați de sărbătoare ca experiență spirituală. Comportamentul conservator/tradițional este oscilant nu doar între categorii sociale, dar și în interiorul acestora.

Pentru încurajarea potențialului asociativ trebuie ținut seama de clivajele manifeste, de slăbirea tradiției, de mândria de a fi sădean, raportarea la trecut, de tradiția decăzută la rolul de joc de scenă. Prin clivaje avem în vedere împărțirea comunității în „prezentești interesați”, axați pe rezultate materiale imediate („muncesc pentru bani, nu pentru suflet” – 52,27%) și oamenii tradiției, care muncesc pentru suflet și care cresc animale, chiar dacă nu este rentabil (24,39%). În ceea ce privește raportarea la trecut, ceva mai mult de jumătate dintre cei investigați (50,57%) declară că trebuie să trăim în prezent, „trecutul fiind trecut”. Nu în ultimul rând, trebuie avut în vedere că, la momentul efectuării cercetării, disponibilitatea de întrajutorare era de 25%. Pe ansamblu mai există un fond conservator asociativ, în sensul că toată lumea apreciază rolul credinței, rolul firii și al rostului lucrurilor, pe toate categoriile demografice analizate, în ponderi covârșitoare, de peste 80%. Astfel, un eventual program de stimulare a comportamentului asociativ va trebui să țină seama de trei lucruri:

– Comunitatea este împărțită în două tipuri de ancorare real relativ opuse, cu ponderi relativ egale:

– una de tip pragmatic-materialistă (prezenteistă), cealaltă de tip pragmatic-tradiționalistă (idealistă),

– dimensiunea tradiționalistă este slăbită nu doar numeric (ponderea este ușor sub 50%), dar și ca urmare a comportamentelor de tipul „joc de scenă”, o parte din comportamentele tradiționale fiind mai degrabă afișate – de pildă atitudinea față de credință: lumea merge la biserică (peste 80%), dar nu prea postește (după calendar doar 21,84%).

BIBLIOGRAFIE

1. Baltasiu, R., Bulumac, Ovidian și alții. (2009) Metodologia neinterpretativă. Planurile analizei în teren. Raport de cercetare pe comunitatea lipovenilor din Dobrogea. *Romanian Journal of Sociology*, 1–2/2009.

2. Baltasiu, R. (coord.) (2022). *Situația actuală a frontierei de nord-vest a României la 100 de ani de la Tratatul de la Versailles. Raport de cercetare. The Current Status of the North-Western Romanian Border 100 Years after the Treaty of Versailles. Reseach Report*. București: Editura Etnologică.
3. Baltasiu, R., Cubreacov, V., Țircomnicu, E. ș.a. (2017). *Crihana Veche: album monografic*. București: Editura ICR.
4. Baltasiu, R., Săpunaru, G., Bulumac, O. (2013). *Slăbirea comunității românești din Harghita-Covasna*. București: Editura Etnologică.
5. Bîrsan, S. R. *Sibiul pe locul cinci în topul județelor cu cea mai mare putere de cumpărare – Cine ne devansează*, disponibil online la adresa: <https://www.oradesibiu.ro/2022/11/10/sibiul-pe-locul-cinci-in-topul-judetelor-cu-cea-mai-mare-putere-de-cumparare-cine-ne-devanseaza/>
6. Bucur, C. *Civilizația Mărginimii Sibiului, Istorie, Patrimoniu, Valorizare Muzeală*, Sibiu, 2003.
7. Bulumac, O. (2018). *Infrastructură și Societate. Considerații teoretice și studii de caz*. București: Editura Etnologică.
8. Durkheim, E. (1974). *Regulile metodei sociologice*. București: Editura Științifică.
9. Fersko, H. (UNICEF). *Is social media bad for teens' mental health? There are risks, but they can be avoided*”, disponibil la adresa: <https://www.unicef.org/stories/social-media-bad-teens-mental-health>.
10. Goffman, E. *Prezentarea sinelui în viața de zi cu zi*. U.K, Editura Penguin, 1990.
11. Gusti, D. (1999). În ***. *Școala monografică. Volumul I. Dimitrie Gusti – Știința realității sociale*. București: Editura Paideia, 1999.
12. Haller, K. (2019). *Psihologia culorilor*. București: Baroque Book Arts.
13. Haller, K. *Fascinația culorilor, de la omul de Cro-Magnon la Michelangelo*, 2019.
14. Hidroelectrică. *Muzeul Energetic Sadu I. Despre muzeu*, Disponibil la adresa: <https://www.hidroelectrică.ro/article/10>.
15. Media Marketing Târgu Mureș, *Strategia de dezvoltare locală 2021–2030. Comuna Sadu*.
16. Mir, E., Novas, C. (National Center for Health Research). *Social Media and Adolescents' and Young Adults' Mental Health*, disponibil la adresa, <https://www.center4research.org/social-media-affects-mental-health/>.
17. Neferu, A. (2018, 26 apr.). *Indicele NewMoney: câte hectare ară, în medie, un tractor în România*. Newmoney.ro. Disponibil la <https://newmoney.ro/indicele-newmoney-cate-hectare-ara-medie-un-tractor-romania/>.
18. Noica, C. (1998). *Devenirea întru ființă. Încercare asupra filosofiei tradiționale. Tratat de ontologie. Scrisori despre logica lui Hermes*, studiu introductiv Sorin Lavric. București: Editura Humanitas.
19. Pr. Hămbășan, D. (2015). *Monografia comunei Sadu*. Sibiu: Editura Armanis.
20. Primăria Sadu, Secțiunea Agricultură, disponibil la adresa: <https://sadu.ro/economie/agricultura/>.
21. Primăria Sadu, Secțiunea Proiecte și investiții, disponibil online la adresa: <https://sadu.ro/transparenta-decizionala/proecte-investitii/>.
22. Primăria Săliște. *Personalități*, disponibil la adresa <https://saliste-sibiu.ro/istorie-si-cultura/cultura/personalitati/>.
23. Redacția Ecologic Group. *Ministerul Economiei a retras ajutorul de stat pentru prima fabrică de reciclare a lânii din România*, disponibil la adresa: <https://ecologic.rec.ro/ajutorul-de-stat-pentru-fabrica-de-reciclare-a-lanii/#:~:text=Societatea%20urma%20s%C4%83%20produc%C4%83%20elemente,farmaceutic%C4%83%20%C8%99i%20%C3%AEn%20%C3%AEngr%C4%83%C8%99%C4%83minte%20organice>.
24. Rostow, W.W. (1963). *Les Etapes de la croissance économique*. Paris : Editions du Seuil.

25. Vulcănescu, M. (1991). *Dimensiunea românească a existenței*. București: Editura Fundației Culturale Române.
26. *** România 2019.eu. (2019). *Civilizația Mărginimii. Mărginimea Culture. Romania Student Tour – program național de redescoperire și promovare a valorilor patrimoniului natural și cultural al României. Proiect inițiat de Paul Bordaș*. Sibiu.
- *** (2022, 16 mar.). Harta puterii de cumpărare în România: Alba, în top 10 județe. Cum ar putea evolua situația în 2022. Alba 24.ro. Disponibil la adresa – <https://alba24.ro/harta-puterii-de-cumparare-in-romania-alba-in-top-10-judete-cum-ar-putea-evolua-situatia-in-2022-905998.html>.

PROVOCĂRILE POSTMODERNITĂȚII: INTELIGENȚA ARTIFICIALĂ

LES JOURNALISTES ROUMAINS FACE A L'INTELLIGENCE ARTIFICIELLE GENERATIVE. QUEL ENJEU POUR LE TRAVAIL DE TERRAIN ?

MIRELA LAZĂR*,
DANIELA HUMOREANU**

ABSTRACT

ROMANIAN JOURNALISTS FACING GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE.
WHAT IS AT STAKE FOR FIELD WORK?

A more recent area of research, “Human-Machine Communication”, focuses on the process of sense-making in interactions between humans and AI-based technologies designed to fulfill the role of communicator, which makes the ontological boundary between people and technology fuzzy and carries ethical and legal implications for individuals and society (Guzman and Lewis, 2020).

Based on this conceptual framework applied to journalism studies (Lewis *et al.*, 2019a), we set out to see how journalists from national and local Romanian media perceive the complexity of the process of integrating generative artificial intelligence models into their current practices and to what extent they believe that they will still have the exclusivity of field work. Our research based on semi-directive interviews shows that journalists perceive their responsibility and control over the use of generative AI tools as essential and, following their ideology, they defend their professional qualities and judgment against this competition.

Keywords: artificial intelligence, Romanian media, human-machine interaction, professional skills, personal qualities of the journalist.

1. INTRODUCTION

Les relations entre l’homme et la technologie sont entrées dans une nouvelle phase de transformation avec l’avènement de ce que des chercheurs ont appelé

* PhD, Professor, Faculty of Journalism and Communication Studies, University of Bucharest, e-mail address: mirela.lazar@fjsc.ro.

** PhD Student, University of Bucharest, Faculty of Journalism and Communication Sciences, University of Bucharest, Romania, e-mail address: dana_humoreanu@yahoo.com.

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXXVI, nr. 1–2, p. 45–61, București, 2025
DOI: 10.59277/RJSoc.2025.1-2.03

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

la « quatrième révolution industrielle » (Schwab, 2016, p. 7, 11), bâtie sur la révolution digitale et caractérisée par l'augmentation exponentielle de la puissance informatique, les progrès impressionnants de l'intelligence artificielle et des systèmes d'apprentissage automatique. Ce changement de paradigme en cours au plan sociétal affecte aussi les systèmes de production et de consommation de l'information, faisant l'objet de questionnements dans bon nombre de recherches.

Dans des études sur le journalisme dans cette nouvelle ère, s'est fait jour une réorientation dans le cadre conceptuel de la « communication homme-machine » due au fait que les technologies basées sur l'intelligence artificielle et les agents conversationnels peuvent assumer le rôle des humains « considéré comme un élément nettement central du journalisme » (Lewis *et al.*, 2019a, p. 409). Ces recherches ont mis en évidence le caractère « 'compétitif' du contenu produit par des machines par rapport à celui des journalistes humains (Graefe *et al.*, 2018) », pouvant être « suffisamment proche » pour en proposer « une alternative viable », malgré quelques différences, « notamment en termes de lisibilité et crédibilité (Haim et Graefe 2017) » (Lewis *et al.*, 2019a, p. 414).

Dans cette étude exploratoire, qui s'inscrit dans ce domaine de recherche théorique et empirique plus récent de la « communication homme-machine » penché sur l'agentivité croissante des technologies communicatives dans l'industrie des médias (Hepp *et al.*, 2024, p. 10), nous visons à aborder, au niveau individuel des journalistes, les questions de leur interaction avec les technologies de l'IA générative dans leurs pratiques courantes de production de l'information, sans nous concentrer sur les stratégies des rédactions concernant l'automatisation « intelligente » de ce processus. Nous examinons comment ces journalistes perçoivent le « terrain », cette partie de leur travail « propre à leurs capacités 'humaines' » (Linden, 2020, p. 338), sous l'impact des machines « intelligentes ». Nos entretiens montrent que les journalistes considèrent leur responsabilité et leur contrôle comme étant essentiels dans l'approche de l'utilisation des outils d'IA générative et, en accord avec leur idéologie (en tant que « manière dominante par laquelle ils valident et donnent du sens à leur travail », *cf.* Deuze, 2005, p. 446), ils défendent leurs qualités et jugement professionnels face à cette concurrence.

2. PREMISSES ANALYTIQUES

La littérature de spécialité articule des perspectives interdisciplinaires (sociologie, études de journalisme, psychologie, informatique) pour analyser les implications de l'intelligence artificielle (IA) générative et de formes d'« IA communicative » (Hepp *et al.*, 2023; Guzman et Lewis, 2020) pour l'avenir du journalisme (voir le « journalisme augmenté », *cf.* Linden, 2020), « remettant en question les hypothèses anthropocentriques de la théorie du journalisme » (Lewis *et al.*, 2019a, p. 422).

De la perspective des études sur le journalisme, l'impact de ces technologies est un sujet de vives interrogations en ce qui concerne, entre autres, la responsabilité, l'agentivité et l'autorité journalistique (Carlson, 2018 ; 2015), les normes des journalistes et leurs missions dans les rédactions (Bastian *et al.*, 2021 ; Lemelshtich Latar, 2015), les problèmes éthiques et juridiques que pose l'usage des algorithmes dans la production de contenus informatifs (Lewis *et al.*, 2019b ; Diakopoulos, 2015), la conceptualisation du rôle de la technologie comme source de communication (« plutôt que de simple médiateur ») dans le processus journalistique (Lewis *et al.*, 2019a), la redéfinition des compétences analytiques des journalistes (Van Dalen, 2012), les perceptions du public à l'égard du contenu automatisé (Graefe *et al.*, 2018).

Les études des médias et de la communication sur l'interaction homme-machine s'intéressent tout particulièrement au concept d'agentivité des humains et des machines, embrassant des théorisations différentes. D'une part, comme l'expliquent Hepp *et al.* (2023, p. 52), les théories constructivistes (comme le constructivisme communicationnel ou la théorie des systèmes) montrent que l'agentivité attribuée aux machines est « une projection d'acteurs humains », « une personnification de leurs attentes » (par exemple, Pfadenhauer, 2015). D'autre part, les théorisations du nouveau matérialisme, telles que la théorie de l'acteur-réseau ou la théorie de l'action étendue, avancent l'idée d'une « agentivité partagée entre les humains et les machines » (Hepp *et al.*, *idem*).

Le « repositionnement de la technologie dans les processus sociaux du journalisme » à travers la dynamique des interactions humains–machines est constamment négocié : « comment les journalistes en arrivent-ils à se percevoir par rapport à la machine, et la machine par rapport à eux ? » (Lewis *et al.*, 2019a, p. 420, 422). Nombre de recherches analysent à quel point ces technologies sont considérées par les journalistes, mais aussi par des consommateurs d'information, comme dotées « de qualités journalistiques humaines » (Graefe *et al.*, 2018 ; Jung *et al.*, 2017). Car, comme le montre Guzman (2020, p. 37), on assiste à une fluidisation des frontières ontologiques entre les humains et les machines dans le contexte où les technologies « imitent des qualités plus humaines, telles que l'émotion ».

D'autres recherches rejoignant le développement théorique de la communication homme-machine analysent dans quelle mesure les journalistes conservent leur capacité d'action créative dans le processus d'interaction avec ces technologies, lesquelles « gagnent en agentivité sous forme d'IA » (Schapals et Porlezza, 2020, p. 17). Elles révèlent « un degré élevé de continuité idéologique (Deuze, 2005) en termes d'orientation professionnelle » des journalistes, qui voient dans le processus d'automatisation de la production de l'information une complémentarité avec leurs compétences plutôt qu'une compétition (*ibidem*).

Dans le paradigme du « journalisme augmenté » (donc renforcé par l'utilisation de l'intelligence artificielle), il est nécessaire de réévaluer de façon critique le rôle des capacités humaines dans cette même interaction avec les machines communicatives (« Quelles tâches sont trop critiques et importantes pour être confiées à des machines ? », Linden, 2020, p. 345). À cet égard, Graefe (2016, p. 6), Haim et Graefe (2017, p. 1 056) et Graefe *et al.* (2018, p. 606) mettent en cause la capacité des algorithmes dans la production automatisée d'informations à « établir la causalité » de nouveaux phénomènes » (voir aussi Lewis et Westlund, 2014) ou « à établir un agenda commun pour le processus démocratique de formation de l'opinion publique ».

Toutefois, l'automatisation de la production d'informations, en libérant les journalistes des tâches routinières de « desk », leur permettrait d'effectuer un travail qualitativement supérieur qui valorise leur créativité et de s'orienter ainsi vers des questions qui méritent une attention accrue, rendant le public mieux informé, ce qui aurait en dernier ressort un impact positif sur le processus démocratique (Graefe *et al.*, 2018, p. 605–606).

Pour ce qui est de la recherche empirique intégrant des enjeux professionnels journalistiques, des études font ressortir la variété toujours accrue des usages de ces technologies (Diakopoulos, 2019 ; Carlson, 2018 ; Hansen *et al.*, 2017), « des chatbots et systèmes de recommandation, à l'intelligence artificielle et au journalisme atomisé » (Thurman *et al.*, 2019, p. 980). Ces études mettent en avant, d'une part, les fonctionnalités des technologies d'IA, devenues « des partenaires de communication de plus en plus complexes et réalistes » (Guzman et Lewis, 2020, p. 73), et d'autre part, la conscience qu'éprouvent les journalistes d'être des « agents dominants de la production d'informations et de sa réinvention continue » (Milosavljević et Vobič, 2019, p. 1098), l'affirmation de leur position de responsabilité en matière de respect des valeurs et des normes professionnelles telles que l'objectivité, l'autonomie, la crédibilité, la transparence, l'éthique dans le processus d'intégration des innovations basées sur l'IA dans les routines de travail des organisations médiatiques (Bastian *et al.*, 2021, p. 854–855).

Certaines recherches soulignent que le travail des journalistes est « renforcé et complété », mais également « remplacé par des machines intelligentes » (Linden, 2017, p. 72 ; Thurman *et al.*, 2019), d'où « l'anxiété » que ceux-ci ressentent à l'égard de l'automatisation et la crainte qu'elle ne constitue une menace pour la profession. L'intégration à plus long terme de l'automatisation dans la production d'informations laisse néanmoins présager « une promesse réaliste d'un 'état hybride' dans lequel les empreintes digitales des machines et des humains apparaîtront partout dans ce qui est maintenant compris comme le journalisme

professionnel », comme l'indique une enquête effectuée par Milosavljević et Vobič (2019, *apud* Thurman *et al.*, 2019, p. 985).

3. METHODOLOGIE

Vu l'intérêt croissant que présente cette thématique et l'absence de pareilles études dans le champ de recherche roumain, nous visons à analyser la manière dont des journalistes des médias nationaux et locaux envisagent l'intégration des outils d'IA générative dans leurs pratiques courantes et les questions de contrôle qui interviendraient par rapport à l'utilisation de ces technologies dans les processus de production journalistique. Comment ces journalistes perçoivent-ils le potentiel de l'intelligence artificielle générative pour leur travail quotidien ? Comment appréhendent-ils l'avenir de leur travail dans le contexte de l'évolution accélérée des applications de l'IA générative ?

Pour tenter des réponses à ces questions, nous avons mené, en juin 2023, une enquête basée sur des entretiens semi-directifs avec 25 journalistes (14 hommes et 11 femmes) des médias nationaux et locaux de Roumanie, ayant une ancienneté dans la profession entre un an et 33 ans (Tableau 1).

Notre intérêt accru à interviewer des journalistes locaux (19 sur les 25) a été motivé par un contexte qui peut être considéré comme favorisant l'usage d'applications de l'IA générative, à savoir que les rédactions locales sont sous-dimensionnées, confrontées à une charge de travail élevée, alors que les audiences, fragmentées, se tournent davantage vers les contenus informatifs sur les plateformes de réseaux sociaux, comme indiqué par une étude réalisée par le Centre pour le journalisme indépendant en Roumanie (Lupu, 2020). Les 19 journalistes exerçaient leur travail, au moment de l'entretien, dans un journal en version papier et version numérique, dans trois chaînes de télévision (dont l'une à couverture régionale), deux stations de radio et trois sites d'information. Les médias nationaux pour lesquels travaillaient les six autres journalistes étaient la télévision publique, la radio publique, deux chaînes de télévision commerciales et une agence de presse.

Les entretiens ont été anonymisés, les participants étant identifiés par leurs fonctions dans les médias. Neuf journalistes ont une formation d'ingénieur, dix ont une formation en journalisme, lettres et sciences de la communication, quatre sont diplômés en histoire, un en sociologie et un en droit.

Les réponses au guide d'entretien, qui comprenait 14 questions, ont été codées thématiquement. Les thèmes ayant émergé à travers la procédure de codage sont : **1)** l'usage de l'intelligence artificielle générative par les journalistes et **2)** les perceptions de ces journalistes à l'égard de l'utilisation de l'IA, avec les sous-thèmes faisant référence aux : **a)** avantages, **b)** risques et pièges de l'IA générative, à son impact **c)** sur le travail de terrain et **d)** sur l'avenir du travail des journalistes.

Tableau no. 1

Journalistes interviewés

Ancienneté dans la profession	Formation	Sexe	Médias pour lesquels travaillent les journalistes	Fonction dans la rédaction
33 ans	Ingénierie	Homme	Radio	Directeur de programmes et producteur de l'émission matinale
33 ans	Ingénierie	Homme	Site d'information	Éditeur
31 ans	Ingénierie	Homme	Journal	Rédacteur en chef
31 ans	Ingénierie	Femme	Site d'information	Rédactrice
30 ans	Ingénierie	Homme	Tv	Réalisateur d'émissions pour le milieu rural
30 ans	Droit	Homme	Site d'information	Créateur digital
30 ans	Histoire	Homme	Radio	Modérateur, rédacteur et reporteur
30 ans	Lettres	Femme	Tv	Rédactrice, reporteuse et réalisatrice d'émissions
29 ans	Ingénierie	Homme	Radio	Rédacteur
28 ans	Journalisme et sciences de la communication	Femme	Tv et Magazine	Reporteuse et éditrice
26 ans	Ingénierie	Homme	Site d'information	Rédacteur en chef
25 ans	Ingénierie	Homme	Journal et Radio	Rédacteur d'actualités et de sports
24 ans	Lettres	Femme	Radio	Correspondante
20 ans	Ingénierie	Homme	Journal	Rédacteur
20 ans	Histoire	Homme	Journal et Tv	Rédacteur
20 ans	Journalisme	Homme	Journal	Rédacteur
19 ans	Lettres et sciences de la communication	Femme	Tv	Rédactrice et réalisatrice d'émissions
18 ans	Histoire	Homme	Tv	Correspondant
18 ans	Journalisme	Femme	Tv	Éditrice
16 ans	Histoire	Homme	Site d'information	Rédacteur
16 ans	Lettres et sciences de la communication	Femme	Tv	Rédactrice en chef
12 ans	Sociologie	Femme	Journal	Rédactrice
8 ans	Lettres	Femme	Tv	Reporteuse
6 ans	Lettres et sciences de la communication	Femme	Radio	Réalisatrice de programmes
1 an	Journalisme	Femme	Agence de presse	Rédactrice

4. ANALYSE DES RESULTATS

4.1. L'USAGE DES OUTILS D'IA GENERATIVE DANS LES PRATIQUES JOURNALISTIQUES

Nous pouvons distinguer deux situations d'usage de l'IA générative par les journalistes ayant participé à notre enquête : l'une occasionnelle, pour expérimenter diverses applications (par exemple, reformulation de textes, écriture optimisée) ; l'autre, plus fréquente, pour effectuer des tâches courantes en fonction des spécificités du travail de chaque journaliste.

Sur les 25 journalistes interrogés, 14 (12 journalistes des médias locaux et deux journalistes des médias nationaux, sept hommes et sept femmes) ont déclaré avoir testé ou utilisé plus fréquemment des modèles génératifs d'intelligence artificielle dans leur travail quotidien. Ces journalistes occupent des postes de direction (rédacteur en chef), de rédacteurs dans divers domaines (politique, administration, société, culture, événement) pour des sites d'information, pour la télévision, ils sont producteurs et réalisateurs de programmes télévisés, éditeurs de sites d'information et créateur numérique, rédacteur d'agence de presse (Tableau 2). Sur les 11 journalistes restants qui affirment ne pas utiliser de modèles génératifs, huit (quatre hommes et quatre femmes) font du travail de terrain comme rédacteurs, reporters, correspondants et journalistes d'investigation, ce qui pourrait expliquer en partie pourquoi l'IA générative n'est pas une option pour eux.

Les usages que ces journalistes font des modèles génératifs d'IA influencent qualitativement, mais pas de manière dominante, leur travail. Douze journalistes, dont dix des médias locaux et deux des médias nationaux, ont recours plus fréquemment à des outils d'IA pour des raisons d'efficacité dans l'exécution des tâches de routine, telles que la collecte d'informations, le traitement des données et des textes, le *factchecking*, la détection des manipulations informationnelles, le suivi/ l'analyse du trafic, de l'audience.

Pour un réalisateur d'émissions dans une télévision locale à couverture régionale, ayant 19 ans de service dans la profession, « ChatGPT est un moteur de recherche beaucoup plus puissant que Google, qui parvient à mieux personnaliser les réponses et fournit les informations sous une forme synthétisée ». ChatGPT lui permet de « faire des traductions, reformuler des phrases, des paragraphes et des titres, convertir la voix en texte, identifier de nouvelles applications pour détecter l'amplification artificielle sur les réseaux, repérer les bots et l'activité du trolling, ainsi que trouver de nouveaux outils de suivi d'audience ».

L'intelligence artificielle a aidé huit de ces journalistes à rechercher des informations sur certains sujets, à structurer un grand volume de données. Cependant, comme l'admettent les personnes interviewées, elles doivent considérer avec un esprit critique la performance de l'IA générative dans des activités qui nécessitent l'obtention d'informations sûres et précises.

Tableau no. 2

Journalistes ayant testé ou utilisé des modèles génératifs d'IA dans leurs pratiques courantes

Ancienneté dans la profession	Formation	Sexe	Médias pour lesquels travaillent les journalistes	Fonction dans la rédaction
33 ans	Ingénierie	Homme	Site d'information	Éditeur
31 ans	Ingénierie	Homme	Journal	Rédacteur en chef
31 ans	Ingénierie	Femme	Site d'information	Rédactrice
30 ans	Droit	Homme	Site d'information	Créateur digital
30 ans	Lettres	Femme	Tv	Rédactrice, reportere et réalisatrice d'émissions
29 ans	Ingénierie	Homme	Radio	Rédacteur
20 ans	Ingénierie	Homme	Journal	Rédacteur
20 ans	Histoire	Homme	Journal et Tv	Rédacteur
20 ans	Journalisme	Homme	Journal	Rédacteur
19 ans	Lettres et sciences de la communication	Femme	Tv	Rédactrice et réalisatrice d'émissions
18 ans	Journalisme	Femme	Tv	Éditrice
16 ans	Lettres et sciences de la communication	Femme	Tv	Rédactrice en chef
6 ans	Lettres et sciences de la communication	Femme	Radio	Réalisatrice de programmes
1 an	Journalisme	Femme	Agence de presse	Rédactrice

Lors de ma première interaction avec l'IA, je lui ai posé quelques questions pointues, dont je connaissais les réponses. Je m'attendais à ce qu'elle fonctionne comme un super moteur de recherche qui, contrairement à Google, par exemple, ne vous montrerait pas des dizaines de pages, mais vous donnerait la bonne réponse, éventuellement avec quelques précisions supplémentaires. Il en sera probablement ainsi à l'avenir. Pour en revenir aux questions pointues, les réponses qu'elle m'a données étaient loin de la vérité. C'était une information complètement fausse. Les premières questions que je lui ai posées concernaient la parution des premiers journaux dans les Principautés roumaines. Elle n'a pas précisé correctement quelles étaient les publications, ni les années de parution. [rédacteur en chef du journal local]

Le premier exemple qui me vient à l'esprit est l'inexactitude des données. J'ai été confronté à une situation où l'IA a inventé une histoire. J'ai fait des vérifications, je n'ai rien trouvé et quand je lui ai redemandé, elle m'a dit que ce n'était peut-être pas une histoire vraie. [rédacteur pour le même journal local]

L'IA a également été intégrée par des journalistes qui font du travail d'édition dans le traitement, la correction stylistique et grammaticale de textes, dans la traduction, la conversion de la voix en texte.

C'est utile quand nous sommes contraints par le temps. Par exemple, l'IA peut résumer un communiqué de presse et rédiger rapidement une nouvelle. Ou si vous êtes à court d'idées, elle peut vous aider avec les titres d'une nouvelle. Mais elle ne peut pas être utilisée pour écrire des nouvelles qui contiennent des informations provenant des collègues reporters. [éditrice d'actualités pour la télévision publique]

Grâce à l'IA, une journaliste d'agence (une année d'ancienneté) simplifie son travail routinier de transcription des déclarations à la presse. « L'introduction d'une solution IA dans un travail répétitif est définitivement positive, à condition qu'il y ait des filtres et des règles » affirme pour sa part un rédacteur pour le journal local.

L'utilisation de l'intelligence artificielle générative met également en discussion sa réglementation. Forts des expériences rencontrées, les journalistes sont catégoriques sur le fait que les humains doivent rester maîtres de toute utilisation de ces nouvelles technologies. « Comme toute 'machine', l'IA devra être contrôlée par des humains. Sinon, les risques seraient trop grands. Je pense que les décideurs en tiendront compte. Je le répète, sans contrôle approprié, l'IA dans les médias devient un outil dangereux. » (reporteure et éditrice pour une télévision nationale)

Qu'ils se servent ou non de modèles génératifs d'IA, 19 interviewés sont favorables à l'idée d'une régulation de l'intelligence artificielle au niveau national et /ou européen et dans le respect des principes éthiques : « sans porter atteinte à la liberté d'expression, ni à l'exercice de la profession ; le cadre juridique devrait également garantir des conditions de concurrence loyales, des dispositions concernant l'accès aux données et la protection des droits éditoriaux » (rédacteur pour un site d'information local). « En l'absence de nouvelles réglementations, il sera difficile pour les journalistes de se distinguer des autres créateurs de contenus avec lesquels ils partagent l'espace de communication », conclut une rédactrice et réalisatrice d'émissions pour la télévision régionale.

Les six autres journalistes estiment qu'un cadre réglementaire de l'IA au niveau national n'est pas nécessaire, qu'un régime d'autorégulation des médias est suffisant, et qu'un certain degré de transparence est requis de la part de ceux qui adoptent ces outils : « Au moins une spécification devrait être faite selon laquelle l'un ou l'autre média utilise l'IA... comme pour les produits contenant des additifs alimentaires. » (créateur digital pour un site d'information local).

Comme on peut le constater, ces journalistes optent pour les systèmes d'IA générative simplement comme une solution technique susceptible d'accroître leur

efficacité et leur compétitivité et non comme un substitut à leurs qualités humaines et à leurs compétences de journalistes responsables.

4.2. PERCEPTIONS DES JOURNALISTES A L'EGARD DE L'UTILISATION DE L'INTELLIGENCE ARTIFICIELLE GENERATIVE

4.2.1. *Avantages potentiels pour le travail courant*

Même si les 25 personnes interrogées n'ont pas toutes recours aux outils d'IA générative dans leur quotidien professionnel, elles soulignent les avantages potentiels de ceux-ci. Les journalistes apprécient que la technologie « intelligente » puisse s'avérer efficace dans leur travail notamment pour 1) « faciliter certaines tâches » (19 journalistes dont 11 utilisateurs/utilisatrices), 2) « économiser du temps » (14 journalistes dont huit utilisateurs/utilisatrices) et 3) « accroître la productivité » (11 journalistes dont cinq utilisateurs/utilisatrices).

Les tâches de travail pouvant être simplifiées, de l'avis de 11 utilisateurs/utilisatrices, concernent principalement la vérification des faits, l'édition de textes et le montage vidéo (graphiques, images, bande son), le choix des meilleurs paramètres des caméras photo et vidéo (angles de positionnement, lumière, chromaticité ou cadrage), la transcription de fichiers audio et vidéo, la recherche et l'identification de personnes et de lieux dans des documents photographiques et vidéo.

Les applications basées sur l'intelligence artificielle qui transforment la voix en texte en sont un exemple : vous allez sur le terrain, vous faites un entretien et vous devez rédiger les déclarations de la personne interrogée. Vous gagnez du temps si vous utilisez l'IA dans tout ce processus. Ou bien vous êtes au volant et vous devez envoyer la nouvelle à la rédaction. Il vous suffit de la dicter et elle parvient aux éditeurs sous forme de texte. [rédacteur et réalisateur d'émissions dans une télévision locale]

Aux yeux d'une journaliste d'une télévision locale, ce sont les attributs mêmes de « machine » résiliente qui donnent à l'IA un atout dans la concurrence avec les humains : « Les applications d'intelligence artificielle ne se lassent pas, ne connaissent pas de mauvais jours, ne manquent pas d'inspiration. » (rédactrice et réalisatrice d'émissions). « L'IA est plus attentive aux détails et peut, dans certains cas, mieux capter l'essence. Elle 'voit' les choses dans leur ensemble et... n'a pas la mémoire courte », estime un créateur digital pour un site d'information local.

Selon les interviewés, l'amélioration de la productivité grâce à l'IA générative réside dans le traitement d'importantes quantités de données, dans la gestion de documents textuels et audiovisuels dans des délais plus courts. « Compte tenu de la vitesse de traitement élevée, il est possible de faire l'archivage, l'indexation et le tri des informations et d'améliorer la productivité » (modérateur, rédacteur et reporter pour une radio locale).

À la télévision, si vous avez un matériel à réaliser et que vous avez besoin d'images et de déclarations plus anciennes sur un certain sujet, l'IA peut les identifier, les désarchiver et monter la vidéo beaucoup plus rapidement. L'IA augmente l'efficacité de l'utilisation des données statistiques, des documents chronologiques, des graphiques, des images, etc. [reporteure et éditrice pour une télévision nationale]

Si les journalistes parlent de productivité au travail avec l'aide des modèles génératifs, ils n'évoquent pas également la qualité des contenus textuels et audiovisuels produits avec ces technologies, attirant par contre l'attention sur le fait que ceux-ci « doivent être soumis à la vérification humaine car on ne peut pas encore se fier à leur exactitude » (éditrice pour la télévision publique). L'utilisation d'applications d'IA générative doit conduire à « une responsabilité accrue du journaliste envers la fiabilité de l'information et filtrer les bons journalistes de ceux qui sont moins dévoués au métier » (agencière).

Ce sont les journalistes chargés de réaliser des programmes télévisés et d'éditer du contenu et des images pour les sites d'information qui mettent en avant le plus grand nombre d'opportunités d'utilisation de l'intelligence artificielle couvrant toutes les étapes du processus de production : la collecte et l'analyse des informations à partir d'ensembles de données et du crowdsourcing ; l'optimisation des produits multimédias pour les moteurs de recherche et les réseaux sociaux ; l'amélioration de l'accessibilité du public et la construction d'une expérience user-friendly ; la génération des brouillons d'articles ; la génération et/ou l'édition des images (photo, vidéo, infographies, etc.) [selon un rédacteur pour un site d'information local] ; l'optimisation du processus créatif et documentaire ; l'amélioration du processus d'écriture créative, la rédaction et la correction /reformulation des titres et des textes ; la transcription de la voix en texte ; l'analyse de grandes quantités d'informations ; le suivi de l'audience [d'après un réalisateur d'émissions pour une télévision locale].

L'on admet qu'en exploitant la capacité de ces technologies à découvrir les intérêts des audiences, une ouverture est créée vers la personnalisation des messages qui leur sont adressés. « Les rédactions disposeront de meilleurs outils de suivi d'audience que ceux existants, ce qui signifie qu'elles pourront personnaliser encore plus le contenu journalistique. » (rédactrice et réalisatrice d'émissions pour la télévision régionale).

4.2.2. Risques et pièges

Le plus grand risque lié à l'utilisation des applications d'IA, reconnu par 23 des 25 personnes interrogées, est celui de la désinformation. Ce phénomène, exacerbé pour les journalistes roumains avec la pandémie et la guerre en Ukraine, prend des formes de plus en plus difficiles à détecter.

Une reporteure pour une télévision nationale, qui travaille occasionnellement comme productrice d'émissions, insiste sur les effets psychologiques que peut

entraîner la diffusion d'informations fausses ou non créditées fournies par l'intelligence artificielle : « L'IA n'a aucune peur des sanctions, aucune responsabilité, aucun regret, aucun 'sens de l'actualité' ; elle peut générer de la désinformation qui, une fois diffusée, peut provoquer de la panique, du chaos ou des perceptions erronées dans l'esprit collectif. »

Le défi majeur qui préoccupe les journalistes interviewés est la difficulté de pouvoir vérifier l'authenticité des documents vidéo et audio, des images et des textes, avec l'évolution accélérée de la technologie générative.

Le risque est la diffusion massive de fausses nouvelles. L'IA prend une information donnée et la propage davantage, mais ne vérifie pas sa véracité. Souvent, il nous est également difficile de clarifier les choses ; avec l'IA, l'histoire devient déjà plus compliquée, il sera de plus en plus difficile de séparer le faux de la réalité. [rédacteur de la rubrique Événement pour le journal local]

Le potentiel d'utilisation de contenu *deepfake* est dangereusement élevé et tend des pièges aux journalistes, montrent ceux-ci. « Les hallucinations sont à 50 % », révèle un correspondant d'une télévision nationale. « Actuellement, l'IA est capable de produire des images et des enregistrements vidéo dont il est très difficile de prouver qu'ils ne sont pas réels. » (rédacteur et reporter pour une radio locale). « Une photographie/ un film réalisé(e) avec l'IA, avec des personnages réels, dans des situations inspirées de la réalité quotidienne – comment distinguera-t-on que ledit produit n'est pas un 'faux' qui pourrait avoir des effets désastreux ? » (le même rédacteur de la rubrique Événement pour le journal local).

Certains journalistes ajoutent que c'est toujours le progrès des modèles génératifs qui peut aider les humains à détecter ces manipulations : « Avec les avancées de l'IA, j'utiliserais justement de tels outils (dont le développement commence déjà à être réglementé par les institutions américaines et européennes) pour détecter les faux contenus (texte, vidéo, photo) produits avec l'IA générative. » (rédactrice en chef pour la télévision régionale).

Le problème des risques de la désinformation par l'intelligence artificielle ne se pose pas pour deux journalistes des médias locaux (journal et radio) qui se réfèrent strictement à leur champ d'activité. Convaincus que les informations locales peuvent être vérifiées plus facilement, ils se sentent moins exposés à ce phénomène.

Comme il ressort des réponses des interviewés, les risques et pièges auxquels expose l'utilisation de l'IA générative et surtout son abus touchent à la fois la manière de travailler du journaliste et les résultats de son travail. Pour la grande majorité d'entre eux, l'utilisation fréquente de ces technologies peut conduire à « la paresse des journalistes et à la disparition de certaines compétences » (reporteure et éditrice pour une télévision nationale), à « la commodité et la dévalorisation professionnelle de certains journalistes » (rédacteur pour le journal local), au « manque de créativité » (rédacteur pour une télévision locale), à « l'absence d'empreinte personnelle dans l'expression et la rédaction des articles » (rédacteur pour un site d'information local).

D'autre part, il y a un risque, disent les journalistes, que « la qualité des produits journalistiques en termes de contenu, d'expression et d'exactitude de l'information diminue » (rédactrice en chef pour la télévision régionale), que « l'originalité des angles d'approche disparaisse » (rédacteur pour le journal local), que « le langage journalistique manque de subtilité » et que « des erreurs d'expression ou de sens se produisent en raison de mauvaises traductions » (rédacteur pour un site d'information local), que « l'information devienne fade, inexpressive, uniforme » (rédactrice pour le journal local).

4.2.3. *Impact sur le travail de terrain*

Le consensus se dégage de toutes les réponses : les technologies d'IA générative, quelque développée que soit leur autonomie de pensée ou leur capacité à reconnaître et à exprimer des émotions, ne pourront pas remplacer les journalistes sur le terrain. « L'IA est incapable de parler à une mère en deuil, qui raconte sa douleur au journaliste dans l'espoir que le média l'aidera à identifier le conducteur qui a tué son enfant », explique une réalisatrice d'émissions pour la télévision régionale.

Les interviewés se concentrent sur le caractère unique des expériences du journaliste de terrain qui ne pourront être reproduites par aucune intelligence artificielle émotionnelle. « L'IA ne peut reproduire le ressenti d'un journaliste de terrain. Le matériel journalistique réalisé avec l'IA ne transmet aucun état d'esprit. » (reporteure pour une télévision nationale).

Un journaliste de terrain adapte son comportement à la situation sur place, improvise, observe les réactions des gens, les exprime. Le journaliste interagit avec d'autres personnes, fait preuve d'empathie à leur égard, utilise de manière créative les détails ambiants et transmet la charge du moment. [reporteure et éditrice pour une télévision nationale].

Pour les journalistes interviewés, le travail de terrain repose en grande partie sur les sens, sur l'intuition. « Sur le terrain, où l'on s'appuie parfois sur l'odorat ou le toucher, sur l'intuition et les émotions, le travail du journaliste ne peut être remplacé par aucun algorithme d'IA. » (réalisateur d'émissions TV pour le milieu rural).

Le « terrain » avec ses interactions humaines et ses aléas exige, aux yeux de tous ces journalistes, non pas une capacité d'adaptation dont serait doté un robot selon des modèles d'action prédéfinis, mais de la créativité, de la flexibilité et de la spontanéité. « L'IA peut générer un texte, une voix, une image, mais la validation sera toujours assurée par le journaliste qui récupère l'information sur le terrain, l'interprète ou la contextualise et y ajoute sa touche personnelle par son style et sa créativité », tranche un rédacteur pour un site d'information local.

De plus, les réponses des interviewés mettent l'accent sur des compétences que seuls les journalistes de terrain peuvent démontrer dans leurs interactions avec les gens sur place, dans des conditions où l'on ne peut pas parler de prévisibilité : la

capacité de comprendre et d'évaluer des réactions spontanées, d'interpréter des intentions, de s'adapter à l'inattendu. « L'imprévisibilité dicte le jeu sur le terrain. Le journaliste sent son interlocuteur, a un réflexe d'observation et d'adaptation lors d'un dialogue. Bien souvent, trois questions peuvent surgir d'une seule réponse, et les réactions momentanées renforcent la crédibilité de l'information. » (reporteure et éditrice pour une télévision nationale).

4.2.4. Impact sur l'avenir du travail des journalistes

Les participants à notre enquête conviennent que le travail des journalistes sera affecté par les progrès des technologies de l'IA générative et par leur intégration dans les médias et que « probablement certaines fonctions disparaîtront de la structure d'une rédaction », comme l'affirme une reporteure et éditrice pour une chaîne de télévision nationale. Les interviewés prévoient que les plus menacées de ce fait seraient les tâches liées au journalisme « de desk » ayant trait à la mise en forme de l'information. « L'IA peut écrire des nouvelles basées sur des informations reçues et pourrait reprendre une partie du travail d'un éditeur ; cela conduirait, à terme, à son remplacement par l'IA. » (éditeur pour un site d'information local). « C'est possible, notamment à la radio et à la télévision où les nouvelles peuvent être fournies par divers dispositifs utilisant l'intelligence artificielle. » (correspondante pour la radio publique).

Dans la situation où la technologie de l'IA générative sera largement accessible, les rédactions licencieront ou confieront d'autres tâches aux journalistes de « bureau », qui récupèrent les informations des sites d'actualités ou des communiqués de presse. Pourquoi ? Parce que ce qu'ils font, cette IA pourra désormais le faire. [rédactrice et réalisatrice d'émissions pour la télévision régionale].

Les personnes interrogées voient l'adoption des outils d'IA générative dans les pratiques journalistiques uniquement comme une ressource permettant au journaliste d'optimiser son travail. « Je préfère voir l'IA comme une source d'idées, d'hypothèses dans une rédaction, lesquelles seront ensuite traitées, développées, débattues dans un cadre humain. » (rédactrice pour le journal local).

L'intégration de l'IA dans le travail du journaliste réduira le temps de production et de transmission de l'information, fournira des détails beaucoup plus complexes (données personnelles, préférences, habitudes de consommation des médias) qui permettront de produire et de transmettre des informations de niche adaptées à chaque individu. [reporteure et éditrice pour une télévision nationale]

23 journalistes ne considèrent pas que l'avenir de leur travail soit sérieusement menacé par les machines « intelligentes », pour des raisons liées à la nature humaine créative et capable d'agir avec discernement.

Dans la création éditoriale, les humains resteront indispensables au processus journalistique car seule la nature humaine possède la capacité de contextualiser l'information et de comprendre comment le contenu éditorial serait perçu par d'autres êtres humains. [rédactrice en chef pour la télévision régionale]

Je pense que l'IA générative va faire émerger de nouvelles formes de journalisme, mais je ne pense pas qu'elle puisse remplacer les journalistes qui vont sur le terrain, qui font des émissions sur place, qui font des enquêtes. Le journalisme est un métier d'équilibre, pas d'excès, et je ne pense pas que l'IA puisse établir le point d'équilibre dans des situations impliquant des émotions ou des variables imprévues. [rédactrice et réalisatrice d'émissions pour la télévision régionale]

Pour une rédactrice, reporteuse et réalisatrice d'émissions à la télévision régionale, il est plus approprié de penser en symbiose la relation homme-machine dans le travail du journaliste : « Je pense que les deux segments cohabiteront longtemps et bien : les journalistes physiques et les robots ».

Un créateur digital pour un site d'information local et un rédacteur qui travaille pour un journal et pour une chaîne de télévision locale expriment des opinions plus radicales. Selon le premier, il existe une possibilité que le travail du journaliste soit entièrement réalisé par les outils génératifs et que le journaliste devienne un fournisseur de produits de « marque IA ». Le rédacteur estime que « cela est possible en quelques années, ou, en pensant de manière un peu plus optimiste, en une décennie et demie, si l'accent n'est pas mis sur la créativité et la précaution. Mais ce serait bien que des dispositions législatives apparaissent d'abord. Le plus tôt sera le mieux ». Ce point de vue prend en compte de nouvelles audiences potentielles consommant une information courte et variée, du contenu personnalisé, divertissant.

5. CONCLUSIONS

Les usages de l'IA générative par les journalistes interrogés, même s'ils ne sont pas d'une grande envergure, sont bien ancrés dans le profil de leurs fonctions dans les médias pour lesquels ils travaillent. Quelle que soit leur position dans la hiérarchie éditoriale et indépendamment du fait qu'ils exercent leur travail dans des médias locaux ou nationaux, ces journalistes partagent des opinions similaires sur les aspects liés à l'utilisation de l'IA du point de vue quantitatif et qualitatif et sur la responsabilité avec laquelle ces aspects doivent être gérés. Les interviewés saisissent le potentiel de ces outils en tant que ressources d'aide dans toutes les étapes de la production journalistique, depuis la collecte et la vérification des informations au traitement des données et à l'édition de contenu textuel, audiovisuel, numérique, tout comme la portée des risques qu'entraînerait l'absence de filtres humains dans l'utilisation de l'IA.

L'impact de la technologie générative sur le travail de terrain est lucidement évoqué par les interviewés sans que les journalistes expriment de craintes quant à leur remplacement par l'IA dans cette activité, dans un avenir prévisible, car il existe, après tout, des « composantes humaines du journalisme qui ne peuvent ou ne doivent pas être automatisées » (Linden, 2020, p. 345) : la créativité, la curiosité

des journalistes, tout comme l'ingéniosité, la capacité des reporters à faire face à des situations imprévisibles.

Ces journalistes acceptent que les progrès des technologies « intelligentes » ne puissent manquer de laisser des traces dans leurs pratiques professionnelles. Certains d'entre eux préfigurent la coexistence des journalistes physiques avec des robots-journalistes, ce qui renvoie aussi à la manière dont le journaliste assumera cette coopération, dans le contexte de l'évolution des préférences du public pour un contenu plus personnalisé, facile à consommer.

La perception plutôt positive à l'égard du changement technologique au niveau de leurs pratiques individuelles peut aussi s'expliquer dans le cas des journalistes interviewés à travers le prisme de la formation professionnelle de leur grande majorité qui les rend plus ouverts au fort renouveau qu'apportent ces outils génératifs.

Notre enquête a des limites en raison du petit nombre de journalistes interrogés et du fait qu'elle n'a pas pris en compte le niveau d'automatisation de l'activité des rédactions, qu'elles soient nationales ou locales, et leurs éventuelles stratégies concernant l'intégration de la technologie générative. Ces derniers aspects pourraient mettre la pression sur les journalistes quant à l'utilisation de ces outils.

RÉFÉRENCES

1. Bastian Mariella, Helberger Natali et Makhortykh Mykola, 2021, Safeguarding the journalistic DNA: Attitudes towards the role of professional values in algorithmic news recommender designs, *Digital Journalism*, 9 (6), p. 835–863.
2. Carlson Matt, 2018, Automating Judgment? Algorithmic Judgment, News Knowledge, and Journalistic Professionalism, *New Media & Society*, 20 (5), p. 1 755–1 772.
3. Carlson Matt, 2015, The Robotic Reporter: Automated Journalism and the Redefinition of Labor, Compositional Forms, and Journalistic Authority, *Digital Journalism* 3 (3), p. 416–431.
4. Diakopoulos Nicholas, 2019, *Automating the News: How Algorithms are Rewriting the Media*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
5. Diakopoulos Nicholas, 2015, Algorithmic accountability, *Digital Journalism*, 3 (3), p. 398–415.
6. Deuze Mark, 2005, What is journalism? Professional identity and ideology of journalists reconsidered, *Journalism*, 6 (4), p. 442–464.
7. Graefe Andreas, 2016, *Guide to automated journalism*, Tow Center Tow Center for Digital Journalism, Columbia University.
8. Graefe Andreas, Haim Mario, Haarmann Bastian et Brosius Hans-Bernd, 2018, Readers' perception of computer-written news: Credibility, expertise, and readability, *Journalism*, 19 (5), p. 595–610.
9. Guzman L. Andrea, 2020, Ontological boundaries between humans and computers and the implications for human-machine communication, *Human-Machine Communication*, 1, 37–54.
10. Guzman, L. Andrea et Lewis C. Seth, 2020, Artificial Intelligence and Communication: A Human-Machine Communication Research Agenda, *New Media & Society*, 22 (1), p. 70–86.
11. Haim Mario et Graefe Andreas, 2017, Automated news: Better than expected?, *Digital Journalism*, 5 (8), p. 1 044–1 059.

12. Hansen Mark, Roca-Sales Meritxell, Keegan Jon et King George, 2017, *Artificial intelligence: Practice and implications for journalism*, Tow Center for Digital Journalism and the Brown Institute for Media Innovation, Columbia Journalism School.
13. Hepp Andreas, Bolin Göran, Guzman L. Andrea et Loosen Wiebke, 2024, Mediatization and Human-Machine Communication: Trajectories, Discussions, Perspectives, *Human-Machine Communication*, Special Issue, 7, p. 7–21.
14. Hepp Andreas, Loosen Wiebke, Dreyer Stephan *et al.*, 2023, ChatGPT, LaMDA, and the Hype Around Communicative AI: The Automation of Communication as a Field of Research in Media and Communication Studies, *Human-Machine Communication*, 6, p. 41–63.
15. Jung Jaemin, Song Haeyeop, Kim Youngju, Im Hyunsuk et Oh Sewook, 2017, Intrusion of Software Robots into Journalism: The Public's and Journalists' Perceptions of News Written by Algorithms and Human Journalists, *Computers in Human Behavior*, 71, p. 291–298.
16. Lemelshtrich Latar, Noam, 2015, The Robot Journalist in the Age of Social Physics: The End of Human Journalism?, in Gali Einav (Ed.), *The New World of Transitioned Media*, pp. 65–80, Wiesbaden, Springer International Publishing.
17. Lewis C. Seth, Guzman L. Andrea et Schmidt R. Thomas, 2019a, Automation, Journalism, and Human–Machine Communication: Rethinking Roles and Relationships of Humans and Machines in News, *Digital Journalism*, 7 (4), p. 409–427.
18. Lewis, C. Seth, Sanders, K. Amy et Carmody Casey, 2019b, Libel by Algorithm? Automated Journalism and the Threat of Legal Liability. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 96 (1), p. 60–81.
19. Lewis C. Seth et Westlund Oscar, 2014, Big data and journalism. Epistemology, expertise, economics, and ethics, *Digital Journalism*, 3 (3), 447–466.
20. Linden Carl-Gustav, 2020, What makes a reporter human? A research agenda for augmented journalism, *Questions de communication*, 37, p. 337–352.
21. Linden Carl-Gustav, 2017, Algorithms for Journalism: The Future of News Work, *The Journal of Media Innovations*, 4 (1), p. 60–76.
22. Lupu Cristina (rapp.), 2020, *Starea mass-media în România*, Centrul pentru Jurnalism Independent.
23. Milosavljevic Marko et Vobic Igor, 2019, Human Still in the Loop: Editors Reconsider the Ideals of Professional Journalism Through Automation, *Digital Journalism*, 7 (8), p. 1 098–1 116.
24. Pfadenhauer Michaela, 2015, The contemporary appeal of artificial companions: Social robots as vehicles to cultural worlds of experience, *The Information Society*, 31 (3), p. 284–293.
25. Schapals Aljoshia Karim et Porlezza Colin, 2020, Assistance or resistance? Evaluating the intersection of automated journalism and journalistic role conceptions, *Media and Communication*, 8 (3), p. 16–26.
26. Schwab Klaus, 2016, *The Fourth Industrial Revolution*, New York, Crown Business.
27. Thurman Neil, Lewis C. Seth et Kunert Jessica, 2019, Algorithms, Automation, and News, *Digital Journalism*, 7 (8), p. 980–992.
28. Van Dalen Arjen, 2012, The algorithms behind the headlines. How machine-written news redefines the core skills of human journalists, *Journalism Practice*, 6 (5–6), p. 648–658.

STANDARDELE INTERNAȚIONALE ȘI LEGISLAȚIA REPUBLICII
MOLDOVA PRIVIND APLICAREA FORȚEI FIZICE ȘI A MIJLOACELOR
SPECIALE ÎN SISTEMUL PENITENCIAR. ANALIZĂ COMPARATIVĂ¹

STELA BOTNARU*,
VERONICA CHEPTENE**

ABSTRACT

INTERNATIONAL STANDARDS AND MOLDOVAN LEGISLATION ON THE APPLICATION
OF PHYSICAL FORCE AND SPECIAL MEANS IN THE PENITENTIARY SYSTEM.
A COMPARATIVE ANALYSIS

As an exceptional measure, police and prison system employees may use physical force and special means against persons in state custody only in cases directly mentioned in the universal, regional standards and national regulations. The primary and secondary legislation of the Republic of Moldova regulates more cases when police and prison system employees have the right to use force than international standards, a contradiction being present between the international standards and the national legislation. In this study, we aim to analyze the regulation of cases, principles, and procedures for the use of physical force and special means to detainees, as well as to elaborate the recommendations to the relevant authorities to reduce the number of cases of using physical force onto persons in custody of the State. In addition, we have analyzed the specific aspects of international and national regulations regarding the application of physical force and special means against women, pregnant women and women held in prison alongside with their children.

Keywords: physical force, special means, detainee, human rights, universal standards.

¹ Articolul este elaborat în cadrul subprogramului de cercetare: 01.05.01 *Securitatea națională a Republicii Moldova în contextul aderării la Uniunea Europeană: abordări juridice, politologice și sociologice*, realizat de Institutul de Cercetări Juridice, Politice și Sociologice al Universității de Stat din Moldova.

* PhD in Law, Associate Professor, Faculty of Law, Moldova State University, e-mail address: stela.botnaru@usm.md. ORCID ID: 0000-0002-9739-4338.

** Scientific researcher, PhD student, Institute of Legal, Political and Sociological Research Moldova State University, e-mail address: veronicapozneacova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0762-5049>.

INTRODUCERE

Sistemul penitenciar al Republicii Moldova cuprinde 17 instituții penitenciare din cadrul Administrației Naționale a Penitenciarelor², din subordinea Ministerului Justiției. În conformitate cu prevederile art. 11 alin. (1), (2) din Legea nr. 300/2017 cu privire la sistemul administrației penitenciare, „*Instituțiile penitenciare sunt organele care asigură executarea pedepselor de către persoanele condamnate la închisoare sau la detențiune pe viață, precum și detenția provizorie a persoanelor față de care a fost aplicată măsura arestului preventiv sau sancțiunea arestului contravențional. Instituțiile penitenciare sunt: a. penitenciarele de tip deschis; b. penitenciarele de tip semiînchis; c. penitenciarele de tip închis; d. centrele de detenție pentru minori și tineri; e. penitenciarele pentru femei; f. casele de arest; g. spitalele penitenciare*”³. Din cele 17 penitenciare, trei sunt de tip semiînchis, șase de tip închis, unul este destinat minorilor, unul este pentru femei, unul este spital-penitenciar, iar cinci dintre ele sunt izolatoare de urmărire penală⁴.

Această clasificare a penitenciarelor după tipul regimului de deținere (deschis, semiînchis, închis), precum și existența unor unități specializate, precum centrele de detenție pentru minori și tineri, penitenciarele pentru femei sau spitalele penitenciare, subliniază efortul legislativ de a adapta regimul de detenție la nevoile individualizate ale fiecărei categorii de persoane private de libertate. Această abordare este în concordanță cu principiile internaționale privind tratamentul diferențiat și nediscriminarea în penitenciare, conform normelor de protecție a drepturilor omului.

Faptul că instituțiile penitenciare includ spitalul penitenciar reflectă o abordare holistică asupra sistemului penitenciar în care nu doar securitatea, ci și reabilitarea, tratamentul și respectarea drepturilor fundamentale ale omului joacă un rol esențial.

Totodată, divizarea sistemului penitenciar în penitenciare de tip deschis, semiînchis și închis evidențiază încercarea de a alinia gradul de restricție a libertății persoanelor condamnate la gravitatea infracțiunilor comise și la comportamentul acestora pe durata executării pedepsei. Prin aceasta, legislația moldovenească încearcă să creeze un echilibru între nevoia de securitate publică și procesul de reintegrare socială a deținuților.

Existența prevederilor respective ne conduce către concluzia că sistemul penitenciar din Republica Moldova este conceput nu doar pentru a îndeplini funcția de pedepsire, ci și pentru a asigura un tratament uman, conform normelor internaționale, în care se ține cont de vârsta, sexul și starea de sănătate a persoanelor private de libertate.

² Penitenciare/Subdiviziuni subordonate: online la adresa: <https://anp.gov.md/subdiviziuni-subordonate>.

³ Legea nr. 300/2017 cu privire la sistemul administrației penitenciare.

⁴ Consiliul pentru Prevenirea Torturii. Mecanismul Național de Prevenire a Torturii, Raport Anual de Activitate 2022. Prevenirea torturii și altor pedepse ori tratamente cu cruzime, inumane sau degradante în Republica Moldova Chișinău, 2023 p. 15.

În conformitate cu legislația Republicii Moldova, mai multe categorii de persoane pot fi private de libertate și plasate în detenție. Aceste categorii sunt reglementate de Codul penal, Codul de procedură penală, Codul de executare și alte acte normative relevante.

Persoanele aflate în detenție preventivă (arest preventiv) sunt persoanele private de libertate temporar în baza unei hotărâri judecătorești, care sunt suspectate sau acuzate de comiterea unei infracțiuni. Arestul ca măsură preventivă este reglementat de către art. 175–186 Cod de procedură penală⁵. Persoanele plasate în arest preventiv sunt plasate în Izolatoarele de Detenție Preventivă (IDP) ale Inspectoratelor de Poliție (IP). Arestul preventiv se aplică pe o perioadă de până la 30 de zile, însă durata acestuia poate fi prelungită maxim până la 12 luni, pentru comiterea infracțiunilor grave sau deosebit de grave.

Persoanele condamnate definitiv sunt cele față de care a fost pronunțată o hotărâre judecătorească definitivă de condamnare, ceea ce înseamnă că toate căile ordinare de atac au fost epuizate sau termenul de exercitare a acestora a expirat. Condamnații respectivi sunt deținuți în penitenciare de diferite tipuri (închise, semiînchise, de tip deschis, pentru minori, pentru femei). În conformitate cu legislația Republicii Moldova, mai există o categorie de persoane aflate în detenție, și anume deținuți condamnați de prima instanță, dar care au contestat decizia și se află în faza apelului. Conform prevederilor art. 408 Cod de procedura penală, „Apelul declarat în termen este suspensiv de executare atât în ce privește latura penală, cât și latura civilă, în afară de cazul când legea dispune altfel”⁶. Prin urmare, persoana condamnată de prima instanță, dar care a atacat sentința, nu este considerată condamnată definitiv, iar statutul său rămâne provizoriu până la soluționarea apelului. Persoanele respective pot fi deținute în penitenciar în baza sentinței primei instanțe, însă acestea beneficiază în continuare de prezumția de nevinovăție până la o decizie definitivă.

Termenul „preveniți” în legislația Republicii Moldova se referă la persoanele aflate în detenție preventivă, adică cele care sunt reținute sau arestate înainte de pronunțarea unei hotărâri judecătorești definitive.

Conform informațiilor prezentate de către Administrația Națională a Penitenciarelor⁷, la data de 1 ianuarie 2025 în sistem penitenciar erau deținute 5 838 persoane, dintre care condamnate definitiv 4 716 persoane; arestate preventiv 436 și preveniți 686 persoane, cifră în creștere comparativ cu 1 ianuarie 2024, când în sistemul administrației penitenciare erau deținute 5 695 de persoane, cifra fiind în descreștere cu 6,39% față de anul 2022, când la 1 ianuarie 2023 erau 6 084 persoane în detenție, (comparativ cu un număr de 6 396 în 2021), dintre care 5 042

⁵ Cod nr. 122 din 14.03.2003 Codul de Procedură Penală al Republicii Moldova. Publicat: 05.11.2013 în Monitorul Oficial nr. 248–251 art. 699 Modificat LP284 din 05.12.24, MO513-515/07.12.24 art. 710; în vigoare de la data 07.01.25

⁶ Ibidem.

⁷ Datele statistice prezentate de către ANP privind numărul de persoane seținute în sistem penitenciar în anul 2024.

de condamnați definitiv și 1 037 de preveniți. Statistica numărului total de deținuți indică o ușoară reducere a presiunii asupra sistemului penitenciar.

În conformitate cu pct. 65 a Hotărârii de Guvern nr. 583/2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați, „*Indiferent de categoria penitenciarelor, condamnații execută pedeapsa în mod succesiv în trei regimuri de deținere: inițial, comun și de resocializare, iar condamnații la detențiune pe viață: inițial, comun și înlesnit. Particularitățile fiecărui regim de deținere sunt reglementate de Codul de executare*”⁸. Această progresie a regimurilor de detenție reflectă o abordare echilibrată și individualizată în privința pedepselor privative de libertate. Regimul inițial este, în general, cel mai restrictiv, având rolul de a impune disciplina și de a evalua comportamentul condamnatului. Regimul comun reprezintă o etapă intermediară, în care deținuții sunt expuși unor măsuri mai puțin restrictive, iar regimul de resocializare este gândit pentru a pregăti reintegrarea în societate, punând accent pe responsabilizare și reintegrare.

Implementarea acestor regimuri are drept scop resocializarea și reducerea riscului de apariție a recidivei, oferind condamnaților posibilitatea de a evolua manifestând un comportament adecvat și participând la activități educative sau de muncă. Acest model este în concordanță cu standardele internaționale privind tratamentul deținuților, precum Regulile Minime ale ONU pentru Tratatamentul Deținuților din 2015⁹, Pactul Internațional privind Drepturile Civile și Politice din 1966¹⁰, Convenția Europeană a Drepturilor Omului din 1950¹¹ (în continuare CEDO) și Jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului (în continuare CtEDO), Recomandarea (2006)2 a Comitetului de Miniștri al Consiliului Europei privind regulile penitenciare europene¹², Regulile ONU privind Măsurile Non-privative de Libertate din 1990¹³ care recomandă un regim penitenciar orientat

⁸ Hotărâre de Guvern nr. 583 din 26.05.2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați. Publicat: 16.06.2006 în Monitorul Oficial nr. 91–94 art. 676, *Versiune în vigoare din data 28.09.18 în baza modificărilor prin HG869 din 05.09.18, MO366-376/28.09.18 art. 966.*

⁹ Rezoluția adoptată de Adunarea Generală la 17 decembrie 2015 [privind raportul Comitetului Trei (A/70/490)] 70/175. Ansamblul de reguli minime ale Națiunilor Unite pentru tratamentul deținuților (Regulile Nelson Mandela).

¹⁰ Pact internațional nr. 31 din 16.12.1966 cu privire la drepturile civile și politice. Publicat: 30.12.1998 în Tratatate Internaționale nr. 1 art. 31. Adoptat și deschis spre semnare de Adunarea Generală a Națiunilor Unite la 16 decembrie 1966. Intrat în vigoare la 23 martie 1967, cf. art. 49, pentru dispozițiile cu excepția celor de la art. 41; la 28 martie pentru dispozițiile de la art. 41.

¹¹ Convenția europeană a Drepturilor Omului amendată de Protocoalele nr. 11, 14 și 15, completată de Protocolul adițional și de Protocoalele nr. 4, 6, 7, 12, 13 și 16.

¹² Recomandarea (2006)2 a Comitetului de Miniștri al Consiliului Europei privind regulile penitenciare europene adoptată de Comitetul de Miniștri, la data de 11 ianuarie 2006, în timpul celei de a 952-a reuniuni a Miniștrilor Delegați.

¹³ Regulile minime standard ale Organizației Națiunilor Unite pentru măsurile neprivative de libertate (Regulile de la Tokyo). Adoptate prin Rezoluția Adunării Generale 45/110 din 14 decembrie 1990.

către reabilitare și reintegrare, nu doar izolare și pedepsire. În special, în Regulile Minime ale ONU pentru Tratatamentul Deținuților din 2015, Adunarea Generală a ONU „a subliniat că reabilitarea și reintegrarea socială a persoanelor private de libertate vor constitui scopuri esențiale ale sistemului de justiție penală, asigurând, în măsura posibilă, ca infractorii să ducă un mod de viață conform legii și să se auto-întrețină la întoarcere în societate”¹⁴. Totuși, succesul acestui sistem depinde de modul în care sunt aplicate și monitorizate aceste regimuri, precum și de accesul efectiv al condamnaților la programele de resocializare și de sprijinul oferit pentru reintegrare.

SANCTIUNI ȘI RECOMPENSE APLICATE ÎN SISTEMUL PENITENCIAR DIN REPUBLICA MOLDOVA

Referindu-ne la sistemul de sancțiuni și recompense, considerăm oportun să menționăm prevederile art. 246 alin. (2) Cod de executare¹⁵, în conformitate cu care pot fi aplicate următoarele sancțiuni: **a.** avertisment, ca prima măsură luată de administrația penitenciarului pentru abateri minore; **b.** suspendarea dreptului de a primi și/sau cumpăra bunuri, cu excepția celor necesare pentru igiena individuală, pe un termen de până la 30 de zile; **c.** suspendarea dreptului la o întrevvedere de lungă durată (imediat următoare); **d.** izolarea disciplinară: pentru femeia condamnată – pe un termen de până la 5 zile, pentru bărbatul condamnat – pe un termen de până la 10 zile, în acest caz deținutul poate fi izolat într-o celulă separată pentru o perioadă determinată, în funcție de gravitatea abaterii, ceea ce reprezintă una dintre cele mai severe sancțiuni disciplinare.

Cu referire la practica disciplinară, în 2023, au fost sancționați disciplinar cu transfer în regim inițial conform prevederilor art. 246 Cod de executare al Republicii Moldova 345 deținuți¹⁶. Pornind de la prevederile articolelor 249–251 din Codul de executare al Republicii Moldova și ale Hotărârii Guvernului nr. 869 din 05.09.2018, regimul inițial de detenție reprezintă prima etapă a executării pedepsei privative de libertate, stabilită în funcție de categoria penitenciarului indicată prin hotărârea instanței de judecată și în conformitate cu clasificarea infracțiunilor săvârșite de persoana condamnată. Acest regim este aplicat de la momentul intrării în penitenciar și are o durată determinată, specifică tipului de instituție penitenciară în care se execută pedeapsa, fiind parte integrantă a procesului de adaptare progresivă a condamnatului la regimul general de executare. Durata regimului inițial diferă în funcție de tipul penitenciarului: până la o lună – în

¹⁴ Rezoluția adoptată de Adunarea Generală la 17 decembrie 2015 [privind raportul Comitetului Trei (A/70/490)] 70/175. Ansamblul de reguli minime ale Națiunilor Unite pentru tratamentul deținuților (Regulile Nelson Mandela).

¹⁵ Cod nr. 443 din 24.12.2004 Codul De Executare Al Republicii Moldova. Publicat: 05.11.2010 în Monitorul Oficial nr. 214–220 art. 704.

penitenciar de tip deschis; până la trei luni – în penitenciar de tip semiînchis; până la șase luni – în penitenciar de tip închis.

De-a lungul anului 2023, conform datelor făcute publice prin raportul ANP privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2023, 217 deținuți au fost sancționați disciplinar cu transfer în regim inițial conform prevederilor art. 246 Cod de executare al Republicii Moldova. Cu referire la numărul de sancțiuni disciplinare aplicate condamnaților, constatăm o scădere comparativ cu anul anterior; în același timp, se află în scădere și numărul condamnaților care au comis abateri disciplinare. Astfel, total sancțiuni aplicate este de 4 498, în scădere cu 13,61% față de 2022 (5 110). Numărul de condamnați care au comis abateri – 2 369, în scădere cu aproximativ 6,42% față de 2022 (când fuseseră 2 521). Abateri nesancționate – 293, în creștere cu 4,44% față de 2022 (când fuseseră 280). Total stimulări aplicate – 1 676, în descreștere cu 36,23% față de 2022 (când fuseseră 2 162)¹⁷.

Tabelul nr. 1

Numărul de condamnați ce au comis abateri disciplinare în perioada 2021–2023

Numărul de condamnați ce au comis abateri			
Penitenciar	2021	2022	2023
1	162	214	58
2	113	104	127
3	189	311	365
4	595	624	524
5	188	215	308
6	466	603	462
7	271	211	190
8	58	141	75
9	315	217	163
10	112	108	162
11	324	546	446
12	161	95	64
13	751	435	543
15	290	363	289
16	117	100	93
17	345	476	430
18	335	247	209
Total	4 792	5 110	4 498

Sursa: Ministerul Justiției Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova Raport privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2023, ianuarie 2024.

¹⁷ Ministerul Justiției Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova, Raport privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2023, ianuarie 2024.

Recompensele au rolul de a încuraja un comportament pozitiv și participarea la programele de resocializare și muncă din cadrul penitenciarului. Art. 243 alin. (1) lit. **a.** Cod de executare¹⁸ prevede următoarele recompense: ridicarea înainte de termen a unei sancțiuni disciplinare; **b.** mențiune; **c.** permisiunea de a avea convorbiri telefonice suplimentare; **d.** suplimentarea dreptului de a primi colete, pachete cu provizii și banderole, adică colete împachetate în sigiliu de hârtie; **e.** suplimentarea dreptului la întrevederi de scurtă și de lungă durată. Sistemul de recompense este aplicat treptat, în funcție de comportamentul deținutului, progresul său în reabilitare și evaluarea riscului de recidivă.

Sistemul de recompense nu doar că ajută la menținerea disciplinei în penitenciar, dar joacă și un rol important în pregătirea deținuților pentru reintegrarea socială. Prin recompense precum convorbirile suplimentare și întrevederile cu familia, deținuții au ocazia să își păstreze legăturile sociale și emoționale, un factor esențial în reducerea riscului de recidivă. În special, este importantă implementarea unor politici sociale eficiente în activitatea de reeducare a persoanelor private de libertate și de reintegrare socială a acestora după executarea pedepsei. De asemenea, suspendarea dreptului de a participa la activități culturale, artistice și sportive sau de a presta o muncă nu contribuie la disciplinarea și reeducarea condamnatului, ci, dimpotrivă, aceste activități ar trebui să fie obligatorii pentru a sprijini procesul de reintegrare socială¹⁹.

SIGURANȚA DEȚINUȚILOR ȘI A PERSONALULUI DIN PENITENCIARE: TIPURI DE INCIDENTE SI MĂSURI DE INTERVENȚIE

Cu privire la asigurarea securității persoanelor aflate în custodia statului și la respectarea regimului de detenție în instituțiile penitenciare, este important de menționat că, pe parcursul anului 2022, structurile specializate ale Administrației Naționale a Penitenciarelor, împreună cu serviciile operative ale penitenciarelor, au desfășurat multiple intervenții în acest sens, printre care: percheziții, activități speciale, acțiuni de prevenire a introducerii obiectelor/substanțelor interzise, operațiuni de descoperire/curmare a infracțiunilor ce s-au pregătit/săvârșit în penitenciar²⁰.

¹⁸ Cod nr. 443 din 24.12.2004 Codul de Executare al Republicii Moldova. Publicat: 05.11.2010 în Monitorul Oficial nr. 214–220, art. 704.

¹⁹ Toader Toma. „Unele considerații privind reducerea riscului de recidivă în sistemul instituționalizat”. Acta Universitatis George Bacovia. Juridica 1: p. 99–120.

²⁰ Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova, Raport privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2022, raportate în ianuarie 2023, p. 10; Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova, Raport privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2023, raportate în ianuarie 2024, p. 9.

Tabelul nr. 2

Numărul perchezițiilor realizate în sistem penitenciar în perioada 2021–2023

Numărul perchezițiilor realizate în sistem penitenciar în perioada 2021–2023			
	2021	2022	2023
Percheziții planificate	5 176	7 291	7 425
Percheziții inopinate	6 931	7 811	5 162

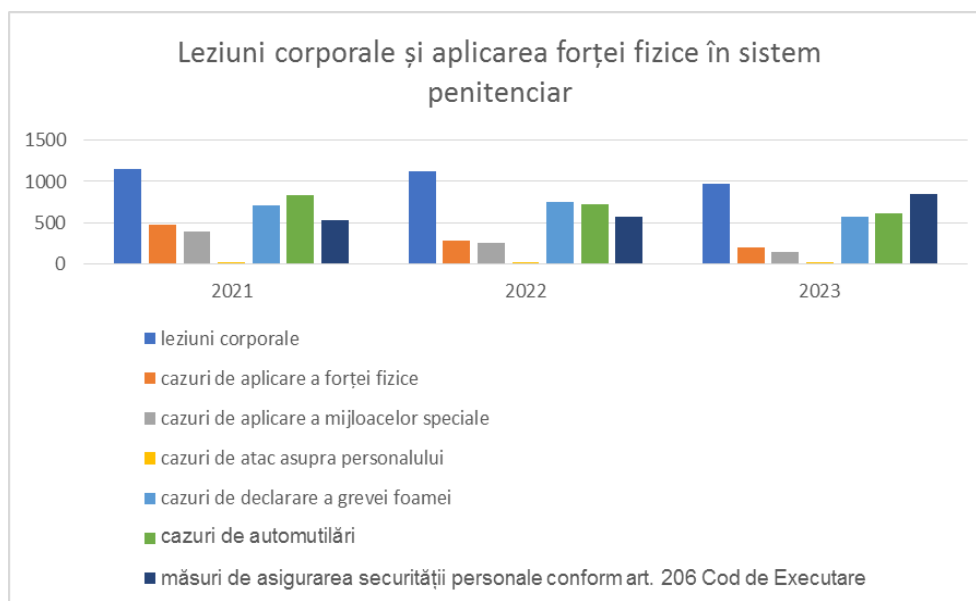
Sursa: Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova, Raport privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2022, raportate în ianuarie 2023, p. 10; Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova, Raport privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2023, raportate în ianuarie 2024, p. 9.

Analizând datele referitoare la aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale în sistemul penitenciar, observăm că, în anul 2023²¹, au fost înregistrate 193 de cazuri de aplicare a forței fizice și 148 de cazuri de aplicare a mijloacelor speciale asupra deținuților, comparativ cu anul 2022, când au fost înregistrate 279 de cazuri de aplicare a forței fizice și 253 de cazuri de aplicare a mijloacelor speciale, iar în anul 2021 – 475, respectiv 389 de cazuri. Se poate observa o scădere semnificativă a ambelor tipuri de incidente, care poate sugera posibila tendință de îmbunătățire a situației în ceea ce privește gestionarea conflictelor din sistemul penitenciar, aplicarea unor politici mai eficiente de prevenire a violenței, formarea adecvată a personalului și menținerea unui climat general de siguranță. Totuși, această concluzie are un caracter limitat, întrucât se bazează doar pe o comparație a datelor pe trei ani, ceea ce oferă o putere explicativă relativ redusă. Pentru confirmarea tendinței, ar fi necesară o analiză mai amplă, bazată pe un interval temporal extins și corelată cu alți factori de context.

Deși scăderea numărului de cazuri este semnificativă, rămâne totuși o problemă sistemică faptul că se mai raportează cazuri de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale de către Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova. Astfel, în pofida schimbărilor pozitive, utilizarea forței și a mijloacelor speciale rămâne a fi o practică frecventă în penitenciare, ceea ce poate indica o cultură organizațională, care favorizează intervenția fizică în locul unor soluții alternative, mai puțin intruzive.

În acest context subliniem faptul că aplicarea forței ar trebui să reprezinte o excepție, și nicidecum o regulă. Această viziune este esențială pentru protejarea drepturilor omului și pentru menținerea unui climat de respect și demnitate în rândul deținuților. Utilizarea frecventă a forței poate duce la deteriorarea relației dintre personalul penitenciar și deținuți, contribuind la un climat de neîncredere și frustrare, fapt ce ar avea la rândul său ca urmare un număr și mai mare de incidente violente.

²¹ Ministerul Justiției Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova, Raport privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2023, ianuarie 2024.

Graficul nr. 1. Leziuni corporale și aplicarea forței fizice în sistem penitenciar în perioada 2021–2023.

Sursa: *Ministerul Justiției Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova, Raport privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2023, ianuarie 2024.*

Pe considerentele de mai sus, susținem ideea că realizarea unei analize detaliate a regulilor de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale este deosebit de importantă pentru reducerea numărului acestor cazuri. Aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale poate avea un impact direct asupra drepturilor fundamentale ale deținuților, inclusiv dreptul la viață, la integritate fizică și la tratament uman. O analiză detaliată ajută la identificarea abuzurilor și a practicilor inadecvate, permițând modificarea practicilor viciate. Monitorizarea și analiza cazurilor de aplicare a forței asigură responsabilitatea personalului penitenciar, prevenind abuzurile și promovând un climat de respect față de drepturile individuale.

În același timp, o analiză a incidentelor de aplicare a forței poate ajuta la identificarea cauzelor fundamentale ale conflictelor în penitenciare. Aceste cauze pot fi legate de condițiile de detenție, lipsa de personal sau programele inadecvate de reabilitare. În conformitate cu Raportul Anual al Avocatului Poporului privind respectarea drepturilor și libertăților omului în Republica Moldova în anul 2023: „cele mai înrădăcinate probleme rămân a fi: subcultura criminală, nesiguranța deținuților și angajaților, supraaglomerarea spațiilor, condițiile improprie de detenție, lipsa îngrijirilor medicale eficiente și a domeniului ocupațional. Totodată, actele de maltratare, hărțuire și intimidare persistă în mod semnificativ în rândul deținuților

din grupurile vulnerabile, îndeosebi din partea altor deținuți. Sistemul penitenciar se confruntă cu o criză de personal profesionist, educat și specializat, iar incidentele de violență între deținuți, atentatele împotriva integrității și protestele prin refuzul de hrană sunt în creștere²². Totodată, efectuarea unei cercetări a aspectelor privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale reprezintă un suport teoretic pe baza căruia autoritățile pot dezvolta politici și strategii mai eficiente pentru a aborda problemele identificate și pentru a îmbunătăți condițiile de detenție, reducând necesitatea de aplicare a forței fizice.

O abordare bazată pe analiza și evaluarea practicilor de aplicare a forței contribuie la dezvoltarea unei culturi organizaționale care promovează soluții non-violente, atât pentru deținuți, cât și pentru personalul penitenciar, care poate contribui, la rândul ei, la a înțelege necesitatea organizării cursurilor de formare pentru personalul penitenciar. Aceasta poate include tehnici de de-escaladare, gestionarea stresului și comunicarea eficientă, ceea ce poate reduce necesitatea aplicării forței fizice.

În altă ordine de idei, menționăm că aplicarea sistemică și incorectă a forței fizice și a mijloacelor speciale poate fi calificată ca încălcând art. 3 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului. În perioada anilor 1997–2024, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a constatat 195 de violări (24%) ale articolului 3 din numărul total de 812 violări constatate în hotărârile contra Republicii Moldova în următoarele aspecte de rele tratamente: investigări defectuoase ale deceselor, violurilor, sancționări prea blânde pentru maltratări, neacordarea asistenței medicale adecvate deținuților, recurgerea nejustificată la alimentarea forțată, tratamentul psihiatric forțat dispus contrar legii, încătușare ilegală și nejustificată în afara celei, neprotejarea de violență domestică, neprotejarea de violența codeținuților, compensație insuficientă pentru violarea articolului 3²³.

Hotărârile CtEDO reprezintă un izvor de drept și sunt obligatorii pentru executare, iar statul trebuie să implementeze măsuri de ordin legislativ, administrativ sau de altă natură, pentru a preveni încălcarea drepturilor omului în situații asemănătoare. În plus, prin hotărârile sale, Curtea interpretează Convenția și elaborează standarde minime, care urmează să fie respectate de către statele semnatare ale Convenției. Prin urmare, încălcarea art. 3 din Convenție rămâne a fi o problemă semnificativă pentru autoritățile Republicii Moldova, iar analiza standardelor internaționale și regionale privind regulile de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale poate contribui la îmbunătățirea gradului de respectare a drepturilor persoanelor private de libertate.

²² Raport Anual al Avocatului Poporului privind respectarea drepturilor și libertăților omului în Republica Moldova în anul 2023, p. 108.

²³ Daniel Goinic, Carolina Bagrin, Republica Moldova la Curtea Europeană a Drepturilor Omului în anul 2024, p. 5.

METODOLOGIA CERCETĂRII

În cadrul cercetării urmează să realizăm următoarele **obiective**:

- a identifica standardele universale și regionale cu privire la aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale față de deținuți;
- a stabili particularitățile aplicării forței fizice și a mijloacelor speciale față de femeile deținute;
- a compara condițiile de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale față de deținuți reglementate în standardele universale, regionale și legislația Republicii Moldova;
- a evalua gradul de transpunere a prevederilor standardelor internaționale în cadrul legislației naționale ale Republicii Moldova;
- a formula recomandări pentru soluționarea problemei aplicării sistematice a forței fizice și a mijloacelor speciale față de deținuți.

Întrebări de cercetare:

Prima întrebare din cadrul cercetării la care dorim să răspundem este: care sunt standardele internaționale universale și regionale privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale față de deținuți?

O altă întrebare importantă vizează un aspect specific al protecției deținuților: care sunt particularitățile privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale față de femeile deținute, reglementate de către standarde internaționale? Având în vedere vulnerabilitatea sporită a femeilor în detenție, această întrebare este esențială pentru a înțelege modul în care standardele internaționale acordă o protecție sporită femeilor deținute.

Aplicarea analizei comparative ne va permite să răspundem la întrebarea: care este gradul de transpunere a standardelor internaționale în legislația națională a Republicii Moldova?

Metodologia cercetării: constă în analiza comparativă a legislației naționale a Republicii Moldova cu standardele internaționale și regionale în domeniul drepturilor persoanelor private de libertate. În cadrul studiului am recurs la o abordare calitativă, concentrată pe analiza de conținut a documentelor legislative și normative. Am aplicat analiza ca metodă fundamentală de cercetare științifică, examinând modul în care aceste standarde reglementează aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale față de deținuți, inclusiv prin prisma reglementării excepției de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale față de femeile deținute. În același timp, am determinat gradul de transpunere a standardelor internaționale în legislația națională a Republicii Moldova.

Corpusul analizat include prevederile standardelor internaționale, precum Convenția împotriva torturii și altor pedepse ori tratamente cu cruzime, inumane sau degradante (ONU); Regulile Standard Minime pentru Tratatamentul Deținuților (Regulile Nelson Mandela); Convenția Europeană a Drepturilor Omului (CEDO);

Recomandările Comitetului European pentru Prevenirea Torturii (CPT) și analiza legislației naționale a Republicii Moldova, în special a prevederilor Codului de executare al Republicii Moldova, a Hotărârii de Guvern nr. 583/2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați și Legea privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale nr. 218/2012.

Rezultatele cercetării: realitatea obiectivă ne-a demonstrat de foarte multe ori că există situații în cadrul cărora se recunoaște legal dreptul angajaților penitenciarului de a aplica forța față de deținuți. În sensul dat menționăm, în special, Regula 82 art. (1) din Regulile Nelson Mandela, în conformitate cu care *„Cadrele penitenciarului nu trebuie să utilizeze în raporturile lor cu deținuții forța, decât în caz de legitimă apărare, de tentativă de evadare sau de rezistență prin forță sau prin nemișcare la un ordin bazat pe legi sau regulamente. Cadrele penitenciarului care recurg la forță trebuie să limiteze folosirea acesteia la strictul necesar și să raporteze imediat incidentul directorului penitenciarului”*²⁴. Observăm că regula respectivă indică exhaustiv acele situații în care angajatul penitenciarului poate să recurgă la forță, și anume:

– În cazul unui atac violent din partea unui deținut, care este unul direct, imediat, material și real, ceea ce determină recurgerea la forța fizică în cadrul legitimei apărări;

– Existența unei tentative de evadare, când recurgerea la forță este absolut necesară pentru a împiedica persoana să evadeze din locul de detenție;

– Oponerea rezistenței prin forță sau nemișcare la ordinul angajatului penitenciarului. Forța aplicată trebuie să fie proporțională rezistenței deținutului, fiind evaluate vârsta, sexul persoanei, comportamentul, prezența obiectelor periculoase pentru viața și sănătatea lui sau a altor persoane, cât și alte circumstanțe de fapt. Angajații penitenciarului sunt obligați să raporteze toate incidentele de acest fel directorului penitenciarului și să documenteze cazurile de aplicare a forței față de deținuți.

Modul de folosire a forței față de persoanele deținute este reglementat de pct. 64 din Regulile Penitenciare Europene REC(2006)2, în conformitate cu care *„(1) Personalul din penitenciar nu va folosi forța împotriva deținuților decât în cazuri de legitimă apărare, tentativă de evadare, rezistență activă sau pasivă la un ordin și, în toate cazurile, ca ultim resort”*²⁵. Observăm că această abordare corespunde Regulilor Nelson Mandela, fiind inclusă o precizare foarte importantă. Forța fizică urmează să fie utilizată ca *ultimul mijloc*, în cazul în care celelalte măsuri mai puțin invazive și non-violente nu pot duce la menținerea ordinii și

²⁴ Resolution nr. 70/175 adopted by the General Assembly on 17 December 2015 [on the report of the Third Committee (A/70/490)]. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules).

²⁵ Recomandarea Comitetului de Miniștri al statelor membre, referitoare la Regulile Penitenciare Europene REC(2006)2.

securității în penitenciar. În acest caz, angajații penitenciarului trebuie să estimeze pericolul real pe care îl prezintă condamnatul, pentru a stabili acțiunile care urmează a fi întreprinse în scopul curmării comportamentului ilegal sau violent al deținutului.

Conform pct. 64 alin. (2) „*Utilizarea forței trebuie să se efectueze la nivelul minim necesar și să fie impusă pentru o perioadă de timp cât mai scurtă posibil*”²⁶. În cadrul evaluării modului de aplicare a forței, trebuie să fie respectat cu strictețe principiul proporționalității, fără aplicarea forței excesive. La determinarea proporționalității se analizează: vârsta, agresivitatea, prezența bolii sau dizabilității severe, înarmarea sau prezența obiectelor periculoase, alte aspecte importante. În plus, este inadmisibilă aplicarea forței fizice după ce persoana nu prezintă semne de agresivitate și nu opune rezistență. Forța fizică și mijloacele speciale urmează să fie aplicate pe o perioadă cât mai scurtă cu putință, după care persoana urmează a fi examinată de către medic în vederea constatării prezenței vătămărilor corporale, documentarea acestora și acordarea ajutorului medical la necesitate.

În acest context, pct. 65 din Regulile Penitenciare Europene REC(2006)2 subliniază că „*Recurgerea la forță trebuie să fie reglementată prin proceduri speciale, în care să se precizeze inclusiv: a. diversele tipuri de recurgere la forță care pot fi folosite; b. situațiile în care se poate folosi fiecare tip de forță; c. membrii personalului împuterniciți să facă uz de diversele tipuri de forță; d. nivelul de autoritate ce trebuie solicitat înainte de folosirea forței; e. rapoartele care trebuie completate de fiecare dată când se recurge la folosirea forței*”²⁷. Prin urmare, legiuitorul trebuie să reglementeze diferite modalități de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale, pentru a face posibilă aplicarea proporțională a acestora în funcție de fiecare situație în parte. În plus, trebuie să fie adoptate regulamente interne, care să determine modul de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale, precum și situațiile în care acestea pot fi folosite. La nivelul instituției penitenciare trebuie să fie identificate persoanele responsabile pentru aplicarea diferitelor tipuri de forță. Mai mult decât atât, urmează să fie determinată procedura internă de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale, acordul autorității competente, cât și procedura de raportare, care urmează obligatoriu după aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale. Documentarea fiecărui caz este importantă pentru prevenirea abuzurilor angajaților organelor de drept, a maltrărilor persoanelor deținute, a cazurilor nedocumentate a aplicării forței, cât și a imposibilității tragerii la răspundere penală a angajaților responsabili pentru comiterea acestor abuzuri.

În cadrul unor eventuale recurgeri la forță este foarte important să se dispună instruirea personalului cu privire la condițiile, modul și cazurile în care este justificată aplicarea forței. Conform pct. 66 „*Personalul care intră în contact direct*

²⁶ Ibidem.

²⁷ Recomandarea Comitetului de Miniștri al statelor membre, referitoare la Regulile Penitenciare Europene REC(2006)2.

cu deținuții va fi instruit în tehnici care să ofere posibilitatea să-i constrângă pe deținuții agresivi, făcând uz minim de forță”²⁸. Instruirea trebuie să cuprindă diferite tehnici de aplicare a forței fizice, specificul aplicării fiecărui mijloc special în parte, modalitățile de aplicare a acestora pentru a nu cauza leziuni corporale deținuților. În plus, participarea la sesiuni de instruire este obligatorie pentru angajații împuterniciți să aplice forța fizică și mijloacele speciale. Instruirea la locul de muncă a angajaților sistemului penitenciar face parte din planul de lucru a acestora, se desfășoară la locul de muncă, de regulă, de două ori în timpul săptămânii, și include diferite subiecte, inclusiv tehnici de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale.

Conform standardelor universale în domeniul drepturilor omului, mijloacele speciale de tip cătușe, cămăși de forță, alte instrumente de constrângere corporală pot fi aplicate doar în **situațiile limitativ prevăzute în Regula 47 din Regulile Nelson Mandela, Regulile Penitenciare Europene REC(2006)2, pct. 68 și anume:**

1. la transportarea persoanei, pentru a preveni evadarea acesteia, cu condiția ridicării lor după ce persoana este escortată la instanța de judecată sau la un alt loc de detenție, fiind aplicate după evaluarea obiectivă a riscului de evadare în fiecare caz în parte. Este importantă ridicarea mijloacelor speciale după ce persoana este escortată, pentru a micșora durata aplicării mijloacelor speciale, a preveni atitudinea discriminatorie în instanța de judecată, determinată de prezumția că mijloace speciale se aplică doar față de infractorii deosebit de periculoși, cât și aplicarea acestor mijloace cu titlu de excepție.

2. pentru prevenirea autovătămării, violenței sau distrugerii bunurilor instituției penitenciare. În cazul autovătămării, aplicarea mijloacelor speciale este determinată de obligația pozitivă a autorităților de a garanta și asigura sănătatea persoanelor private de libertate și preîntâmpina pericolul acestor acțiuni pentru viața și sănătatea persoanei deținute. Comportamentul violent determină aplicarea mijloacelor speciale pentru a preveni violența între codeținuți sau atentatele împotriva angajaților instituției penitenciare. Distrugerea bunurilor reprezintă o manifestare a comportamentului violent, iar aplicarea cătușelor în acest caz poate fi justificată prin evaluarea proporționalității aplicării mijloacelor speciale.

În cazul în care angajații instituției penitenciare sunt în prezența uneia dintre aceste două situații, aceștea sunt în drept să aplice mijloacele speciale, respectând principiile stipulate în Regula 48 alin. (1) din Regulile Nelson Mandela²⁹, printre care:

a. Principiul necesității, care se rezumă la aplicarea mijloacelor speciale doar în cazul în care formele de control mai puțin invazive sunt inefficiente, pentru a elimina riscurile asociate escortării fără aplicarea mijloacelor speciale sau în

²⁸ Ibidem.

²⁹ Resolution nr. 70/175 adopted by the General Assembly on 17 December 2015 [on the report of the Third Committee (A/70/490)]. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules).

cazul în care manifestările violente ale unui deținut nu pot fi stopate fără aplicarea cătușelor;

b. Principiul proporționalității, în conformitate cu care metoda de constrângere trebuie să fie direct proporțională cu comportamentul persoanei care opune rezistență, fiind evaluate criteriile precum vârstă, sex, prezența sau lipsa unei dizabilități, modul de opunere a rezistenței, prezența armei sau a altor obiecte periculoase, agresivitate etc. Modul de aplicare a mijloacelor speciale trebuie să fie cel mai puțin invaziv dintre cele disponibile. În cazul deplasărilor, proporționalitatea este evaluată în raport cu riscurile personale ale fiecărui condamnat în parte, cătușele nu trebuie să fie aplicate șablonat, de exemplu, față de toți condamnații pedepsiți cu detenția pe viață, calificați ca fiind deosebit de periculoși. Încălcarea principiului proporționalității poate fi calificată ca fiind tratament inuman și degradant și reprezintă încălcarea drepturilor persoanelor deținute;

c. Principiului aplicării mijloacelor speciale pe o perioadă cât mai scurtă posibil. Mijloacele speciale trebuie să fie folosite doar în timpul perioadei necesare și trebuie să fie ridicate cât mai curând posibil, după ce riscurile aferente deplasării fără aplicarea mijloacelor speciale sunt depășite. În cazul aplicării cătușelor la opunerea rezistenței de către persoana deținută, acestea se ridică imediat după ce persoana încetează să mai opună rezistență. Este inadmisibilă continuarea aplicării mijloacelor speciale după ce persoana s-a calmat și nu mai prezintă pericol pentru cei din jur.

Mijloacele speciale pot fi utilizate doar în ultimă instanță, atunci când **alte metode sunt inefficiente**. La folosirea mijloacelor speciale este obligatorie respectarea principiilor legalității, necesității și proporționalității. Autoritățile trebuie să identifice o abordare echilibrată, evaluând necesitatea aplicării forței fizice, mijloacelor speciale și armei de foc și obligația statului de a respecta demnitatea persoanelor deținute. Utilizarea mijloacelor speciale trebuie să fie reglementată și monitorizată cu atenție, din cauza riscului ridicat de umilire a persoanei, cauzare a durerii, depășire a principiului proporționalității, aplicare a torturii și al altor forme de maltratare sau daune potențiale ireversibile³⁰.

Atunci când este posibil, autoritățile trebuie să utilizeze metode de detensionare a situației, mediere și mecanisme alternative de soluționare a conflictelor [Regula 38 alin. (1) din Regulile Nelson Mandela]. Adoptarea conceptului securității dinamice ajută la prevenirea cazurilor care necesită aplicarea forței fizice, mijloacelor speciale sau armelor. **Într-o instituție penitenciară bine gestionată, personalul este capabil să identifice riscurile, printre care riscul de evadare, sinucidere sau o înclinație spre violență într-un stadiu incipient și să întreprindă măsuri în timp util**³¹.

³⁰ Ghid de punere în aplicare a regulilor Nelson Mandela Realizarea regulilor minime standard revizuite ale ONU privind tratamentul deținuților, 2018, p. 92.

³¹ Ibidem, p. 92.

Într-o instituție penitenciară bine gestionată, **utilizarea mijloacelor speciale trebuie să fie una excepțională** și să nu reprezinte o regulă. Utilizarea regulată și sistematică a mijloacelor speciale poate crea tensiune și neîncredere între personal și deținuți, evidențiind dezechilibrul de putere în locurile de detenție. Procedurile corecte și transparente de utilizare a forței permit deținuților să înțeleagă când și în ce circumstanțe pot fi utilizate mijloacele speciale. Este necesară identificarea alternativelor la utilizarea mijloacelor speciale mai umane și mai eficiente pe termen lung. Cel mai probabil, acestea vor contribui la crearea unei relații mai bune între personalul instituției penitenciare și deținuți³². Prin urmare, aplicarea frecventă a forței fizice și a mijloacelor speciale în sine pune sub semnul întrebării respectarea drepturilor persoanelor deținute, determinând folosirea acestora ca un instrument de intimidare și persecutare a deținuților. În plus, este imperativ necesară respectarea procedurilor operaționale reglementate prin legislația națională și regulamente interne. Transparența acestei proceduri reprezintă garanția respectării drepturilor omului, previne aplicarea mijloacelor speciale cu scopul de a constrânge anumite persoane și permite cunoașterea de către persoanele deținute a regulilor de aplicare a forței și a cazurilor concrete în care aceasta se aplică.

În conformitate cu pct. 15 din Principiile de bază de utilizare a forței și a armelor de foc de către angajații organelor de drept a ONU, *„Oamenii legii în relațiile lor cu persoanele aflate în custodia statului sau cele deținute nu folosesc forța, cu excepția cazurilor în care aplicarea acesteia este strict necesară pentru menținerea securității și ordinii într-o instituție corecțională sau când este prezentă amenințarea siguranței personale”*³³. Prin urmare, aplicarea forței reprezintă o excepție și se aplică doar în cazul în care prin aplicarea altor procedee mai puțin invazive nu poate fi menținută ordinea și securitatea în instituția penitenciară. O altă premisă pentru aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale reprezintă amenințarea reală pentru siguranța personală a colaboratorilor penitenciarului sau a colegilor de celulă (codeținuților).

Dreptul angajaților penitenciarului de a aplica forța fizică și mijloacele speciale față de deținuți este reglementat prin Regula 82 art. 1 din Regulile Nelson Mandela, în conformitate cu care *„Cadrele penitenciarului nu trebuie să utilizeze în raporturile lor cu deținuții forța, decât în caz de legitimă apărare, de tentativă de evadare sau de rezistență prin forță sau pasivă la cerințele legale ale angajaților penitenciarului. Cadrele penitenciarului care recurg la forță trebuie să limiteze folosirea acesteia la strictul necesar și să raporteze imediat incidentul*

³² Ibidem, p. 92.

³³ Principiile de bază privind utilizarea forței și a armelor de foc de către agenții de aplicare a legii, adoptate de cel de-al optulea Congres al Organizației Națiunilor Unite privind prevenirea criminalității și tratamentul infractorilor Havana, Cuba, 27 august – 7 septembrie 1990.

directorului penitenciarului”³⁴. Observăm că regula respectivă indică strict acele situații în care angajatul penitenciarului poate să recurgă la forță, și anume:

a. În cazul unui atac violent din partea unui deținut, obligatoriu se evaluează proporționalitatea aplicării forței fizice și a mijloacelor speciale, pornind de la diferite particularități ale persoanei printre care: sexul, vârsta, prezența dizabilității persoanei, agresivitate, prezența sau lipsa armelor de foc sau a armelor albe, comportamentul persoanei. În acest caz, pericolul determinat de către acțiunile persoanei trebuie să fie mai mare sau egal cu suferințele care ar putea fi determinate prin folosirea mijloacelor speciale și a armelor de foc. În acest caz, distrugerea unui bun nu poate fi calificată ca temei de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale. În cazul prezenței unui atac, trebuie să fie evaluat pericolul real al acțiunilor condamnatului pentru viața și sănătatea angajatului instituției penitenciare. Cu titlu de exemplu, menționăm situația în care angajații de sex masculin instruiți în aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale au fost atacați de către o condamnată de sex feminin, care nu era înarmată. În acest caz, poate fi aplicată doar forța fizică, nu și mijloacele speciale. În circumstanțele date, comportamentul condamnatei din start nu poate fi calificat ca atac direct, imediat, material și real, fiind practic imposibilă cauzarea leziunilor corporale angajaților organelor de drept.

b. Prezența unei tentative de evadare, atunci când recurgerea la forță este absolut necesară pentru a împiedica persoana să evadeze din locul de detenție. În acest caz, pentru aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale trebuie să fie îndeplinite concomitent două premise:

- tentativă de evadare a persoanei legal deținute de la locul de detenție;
- imposibilitatea curmării tentativei de evadare prin alte modalități decât folosirea forței fizice și a mijloacelor speciale. În cazul în care este posibilă curmarea tentativei de evadare prin alte metode și mijloace, de exemplu, prin izolarea deținutului în încăpere, aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale nu poate fi calificată ca fiind legală și proporțională.

c. Oponerea rezistenței prin forță activă sau pasivă la ordinul angajatului penitenciarului. Pentru aceasta, trebuie să fie întrunite cumulativ trei premise:

- adresarea cerințelor legitime de către angajatul penitenciarului;
- dezacordul față de executarea acestor ordine;
- opunerea rezistenței pasive sau active față de angajatul sistemului penitenciar.

În acest caz menționăm că cerințele angajatului sistemului penitenciar trebuie să fie bazate pe obligațiile legale ale deținuților reglementate de actele naționale în vigoare. În plus, trebuie să fie examinat modul de opunere a rezistenței, specificul cerințelor angajatului și cauza neexecutării lor de către condamnat. În cazul în care

³⁴ Resolution nr. 70/175 adopted by the General Assembly on 17 December 2015 [on the report of the Third Committee (A/70/490)]. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules).

sunt întrunite aceste premise, angajații sistemului penitenciar sunt în drept să aplice forța fizică și mijloacele speciale. Cu toate acestea, forța aplicată trebuie să fie proporțională rezistenței deținutului, fiind evaluate vârsta, sexul persoanei, comportamentul, prezența obiectelor periculoase pentru viața și sănătatea lui sau a altor persoane, cât și alte circumstanțe de fapt.

În conformitate cu art. 4 alin. (4) din Legea nr. 218 din 19.10.2012 privind modul de aplicare a forței fizice, a mijloacelor speciale și a armelor de foc: „În toate cazurile când aplicarea forței fizice, a mijloacelor speciale ori a armelor de foc nu poate fi evitată, subiecții legii sunt obligați:

- să comunice imediat conducătorului lor direct despre toate cazurile de aplicare a forței fizice, a mijloacelor speciale ori a armelor de foc;

- în caz de rănire sau de deces al persoanei ca urmare a aplicării forței fizice, a mijloacelor speciale ori a armei de foc, să informeze personal sau prin intermediul conducătorului lor direct organul de poliție ori, după caz, procurorul în a cărui rază de jurisdicție a fost aplicată forța fizică, mijloacele speciale sau arma de foc;

- în caz de aplicare a armelor de foc, să întreprindă acțiunile posibile pentru a asigura păstrarea probelor și a stabili identitatea martorilor oculari ai evenimentului”. Art. 4 alin. (5) din Legea nr. 218 din 19.10.2012 prevede: „În cazurile specificate la alin. (4) lit., subiectul legii va depune personal, în termen de cel mult 24 de ore, un raport în scris organului de poliție sau procurorului în a cărui rază de jurisdicție a fost aplicată forța fizică, mijloacele speciale sau arma de foc”³⁵.

Prin urmare, angajații penitenciarului sunt obligați să raporteze toate incidentele directorului penitenciarului și să documenteze cazurile respective, fiind informat procurorul din procuratura teritorială pentru verificarea legalității aplicării forței față de deținuți. Introducerea procedurii de raportare este dictată de cerințele transparenței aplicării forței fizice, necesitatea instituirii unui control dublu la nivelul instituției penitenciare și a procuraturii, prezența controlului ca măsură pentru prevenirea abuzului angajaților instituției penitenciare și aplicarea forței fizice ca instrument de intimidare. În practică, ca urmare a analizei documentelor interne recepționate de către Oficiului Avocatului Poporului în perioada 2021–2022, care se referă la aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale față de femei, constatăm că controlul la nivelul instituției penitenciare rămâne unul ineficient din cauza colegialității angajaților instituției penitenciare, prezentării informației în modalitate favorabilă pentru angajați și lipsei unei sancționări în cazul aplicării forței în mod abuziv. Controlul de către procuror este unul ineficient, din cauza acceptării versiunii angajaților instituției penitenciare, refuzul șablonat de pornire a urmăririi penale, în care nu sunt indicate circumstanțele de fapt și nici cauzele

³⁵ LEGEA nr. 218 din 19.10.2012 privind modul de aplicare a forței fizice, a mijloacelor speciale și a armelor de foc. Publicat: 14.12.2012 în Monitorul Oficial, nr. 254–262 art. 836.

refuzului, cât și tergiversarea în acumularea probelor în cadrul examinării plângerilor de aplicare a torturii, tratamentului inuman și degradant.

APLICAREA FORȚEI FIZICE ȘI A MIJLOACELOR SPECIALE FAȚĂ DE DEȚINUȚI ÎN STANDARDELE REGIONALE

Regula 64 din Regulile Penitenciare Europene reglementează modul de folosire a forței de către personalul penitenciarului. În regula respectivă sunt menționate expres și limitativ situațiile în care angajații instituției penitenciare sunt în drept să aplice forța fizică, și anume: de legitimă apărare, tentativă de evadare, rezistență activă sau pasivă la un ordin. Este reiterată importanța respectării gradualității, forța fiind aplicată ca ultim resort. Conform Regulii 64 alin. (2) „*Utilizarea forței trebuie să se efectueze la nivelul minim necesar și să fie impusă pentru o perioadă de timp cât mai scurt posibil*”, proporționalitatea aplicării forței fizice fiind un principiu de bază³⁶.

Regulile Penitenciare Europene reglementează, în Regula 65, obligația pozitivă a statului de a reglementa în legislația internă modul de aplicare a forței, fiind stipulate următoarele aspecte: „*a. diversele tipuri de recurgere la forță, care pot fi folosite; b. situațiile în care se poate folosi fiecare tip de forță; c. membrii personalului împuterniciți să facă uz de diversele tipuri de forță; d. nivelul de autoritate ce trebuie solicitat înainte de folosirea forței; e. rapoartele care trebuie completate de fiecare dată când se recurge la folosirea forței*”³⁷. În acest caz, statul urmează să reglementeze tipurile de forță și mijloacele speciale, care pot fi folosite de către angajații instituțiilor penitenciare, modul de folosire a forței, cazurile și circumstanțele în care se aplică diferite tipuri de forță cu exemplificare, membrii personalului care au dreptul să aplice forța cu determinarea gradului, funcției, calificării, stagiului de muncă, instruirii profesionale, necesitatea solicitării acordului pentru aplicarea forței, modalitatea de raportare a incidentelor, cât și autoritatea responsabilă pentru examinarea modului de aplicare a forței în cazuri concrete.

O altă obligație pozitivă a statului stipulată în standardele universale și regionale se referă la obligația instruirii angajaților organelor de drept cu privire la modul de aplicare a forței și a mijloacelor speciale. Astfel, Regula 66 stabilește: „*Personalul care intră în contact direct cu deținuții va fi instruit în tehnici care să ofere posibilitatea sa-i constrângă pe deținuții agresivi, făcând uz minim de forță*”³⁸. În acest caz, angajații trebuie, pe de o parte, să curme cât mai curând posibil acțiunile ilegale a deținutului agresiv, care pun în pericol securitatea

³⁶ Recomandarea Comitetului de Miniștri al statelor membre, referitoare la Regulile Penitenciare Europene REC(2006)2.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Recomandarea Comitetului de Miniștri al statelor membre, referitoare la Regulile Penitenciare Europene REC(2006)2.

codeținuților, a angajaților, atentează la integritatea personală a acestora, iar, pe de altă parte, să folosească forța fizică minim, în raport cu situația. Importanța instruirii se manifestă prin informarea angajaților penitenciarului despre cele mai puțin invazive modalități de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale, evaluarea proporționalității și gradualității aplicării forței, procedurile operaționale care urmează să fie respectate după aplicarea acestora, obligativitatea examinării medicale a persoanei față de care a fost aplicată forța fizică și acordarea primului ajutor medical la necesitate.

Regulile Penitenciare Europene în Regula 68 introduc o interdicție expresă cu privire la „folosirea lanțurilor și a obiectelor din fier”³⁹. Această interdicție este determinată de obligația angajaților de a respecta demnitatea persoanelor condamnate, inclusiv în procesul folosirii mijloacelor de constrângere, care nu trebuie să fie aplicate pentru a pedepsi sau intimida condamnatul. Aceste obiecte au fost recunoscute de către comunitatea internațională ca fiind ineficiente în scopul garantării siguranței în instituția penitenciară și deosebit de periculoase pentru viața și sănătatea persoanelor deținute. Mai mult, se atestă existența unui pericol sporit în cazul folosirii lanțurilor pentru maltratarea persoanelor private de libertate, ceea ce a determinat restricții în circuitul civil pentru aceste obiecte.

Alin. (2) din Regula 68 reglementează expres situațiile în care pot fi folosite mijloace de constrângere precum „cătușele, cămășile de forță și alte instrumente de constrângere corporală” și anume: „**a.** dacă este necesar, ca măsură de precauție împotriva evadării pe perioada transferului, cu condiția să fie îndepărtate atunci când deținutul apare în fața unei autorități judiciare sau administrative, în cazul în care acea autoritate nu decide contrariul; **b.** la ordinul directorului, dacă alte metode de control eșuează, pentru a proteja deținutul împotriva autorăririi, pentru a-i proteja pe ceilalți sau pentru a preveni daunele aduse proprietății; se prevede ca în astfel de cazuri directorul să informeze imediat medicul și să raporteze cazul unei autorități penitenciare superioare”⁴⁰. Cazurile menționate în Regula 68 corespund cu standardele universale, fiind menționat scopul prevenirii evadării în timpul escortării deținutului, autovătămării, violenței și distrugerii bunurilor.

Prin urmare, angajații instituției penitenciare sunt în drept să folosească instrumente de constrângere corporală în cazul transferului deținutului după evaluarea riscurilor personale ale fiecărui condamnat în parte, a prezenței tentativelor de evadare anterioare, a probabilității comiterii unei tentative de evadare, a pericolului social al deținutului, a infracțiunii comise, a sexului, vârstei și a altor factori relevanți. Cu toate acestea, standardele internaționale stabilesc o interdicție expresă de a aplica mijloacele de constrângere în timpul apariției condamnatului în fața autorității judiciare. Această interdicție este determinată de tendința de prevenire a creării unei viziuni predeterminate a judecătorului bazată pe gradul de pericol social sporit

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

al persoanei, care prin comportamentul său a determinat aplicarea cătușelor inclusiv în timpul judecării cauzei.

La aplicarea mijloacelor de constrângere în alte cazuri decât transfer, aceasta este justificată de automutilarea condamnatului, violența față de codeținuții sau angajații instituției penitenciare, cât și de distrugerea bunurilor penitenciarului. În cazul constatării prezenței acestor circumstanțe, angajații sunt în drept să aplice mijloacele speciale, atunci când alte metode de aplanare a conflictului sunt ineficiente. Chiar și în prezența acestor circumstanțe, „*mijloacele de constrângere nu vor fi aplicate o perioadă de timp mai lungă decât cea necesară*”⁴¹. Ca garanție la aplicarea mijloacelor speciale a fost instituită obligativitatea informării medicului, determinată de necesitatea supravegherii stării de sănătate a persoanei pe parcursul aplicării măsurilor de constrângere, acordarea ajutorului medical în cazul înrăutățirii stării de sănătate și necesitatea examinării medicale după ridicarea măsurilor de constrângere. Mai mult, în cazul aplicării mijloacelor speciale angajații sunt obligați să raporteze cazul autorității penitenciare pentru a preveni aplicarea tratamentului inuman și degradant de către autorități.

Statul este obligat să reglementeze „*modul de folosire a mijloacelor de constrângere*” în legislația națională. În special, urmează a fi adoptat cadrul legal, care reglementează regulile generale, principiile aplicării forței fizice și a mijloacelor speciale, angajații împuterniciți să aplice forța, procedura de raportare a acestor cazuri. În plus, la nivelul legislației secundare urmează să fie reglementate procedurile operaționale care urmează a fi respectate la aplicarea forței fizice, exemplificarea cazurilor în care aceasta urmează a fi aplicată, modul de evaluare a principiilor proporționalității și gradualității aplicării forței.

În conformitate cu standardele „Comitetului European pentru Prevenirea Torturii și a Tratamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT), personalul închisorii va trebui, ocazional, să folosească forța pentru a controla deținuții și, în mod excepțional, s-ar putea să recurgă la instrumente de constrângere fizică. În mod clar, acestea reprezintă situații de risc major în măsura în care se referă la relele tratamente posibile asupra deținuților și ca atare necesită garanții specifice⁴². Aplicarea forței fizice trebuie să fie o excepție, iar personalul instituției penitenciare este în drept să recurgă la tehnici de constrângere în prezența circumstanțelor enunțate *supra*, cu respectarea garanțiilor și drepturilor persoanelor deținute. Transformarea aplicării forței fizice și a mijloacelor speciale într-o practică obișnuită poate fi calificată ca practică abuzivă, considerându-se că încalcă standardele internaționale și regionale.

CPT a menționat în cadrul celui de-al 11-lea Raport general, publicat în 2001, că un deținut împotriva căruia s-a folosit forța trebuie să aibă dreptul de a fi imediat

⁴¹ Recomandarea Comitetului de Miniștri al statelor membre, referitoare la Regulile Penitenciare Europene REC(2006)2.

⁴² Evoluția standardelor CPT cu privire la închisoare, Extras din cel de-al 11-lea Raport general, publicat în 2001.

examinat și, dacă este necesar, tratat de un medic. Această examinare trebuie realizată în afara audierii deținutului, preferabil fără să fie de față alt personal decât cel medical, iar rezultatele examinării (incluzând orice declarație relevantă a deținutului și concluziile doctorului) trebuie înregistrate oficial și puse la dispoziția deținutului⁴³. Din analiza noastră a raportului CPT a reieșit ca persoana față de care a fost aplicată forța fizică și mijloacele speciale trebuie să fie examinată medical, rezultatele fiind documentate clar și transparent. Importanța documentării rezultatelor se manifestă prin: **1.** posibilitatea adresării plângerii către administrația instituției penitenciare privind aplicarea abuzivă sau disproporționată a forței fizice și a mijloacelor speciale; **2.** riscul ridicat al aplicării rețelor tratamente în cazul aplicării forței fizice, care poate fi prevenit în cazul respectării stricte a procedurii de documentare a acestor cazuri; **3.** posibilitatea folosirii rezultatelor examinării medicale ca probă în dosarul penal pornit pe baza aplicării rețelor tratamente față de deținut; **4.** riscul prezenței vătămarilor corporale și necesitatea acordării asistenței medicale calificate. Deținutul trebuie să aibă acces la rezultatele examinării medicale, pentru a identifica acțiunile ulterioare, care urmează să fie întreprinse în cazul aplicării forței fizice în mod abuziv.

În aceste situații rare în care utilizarea instrumentelor de constrângere fizică este necesară, deținutul în cauză trebuie supravegheat constant și adecvat. Apoi, instrumentele de constrângere trebuie îndepărtate cât mai repede posibil; acestea nu trebuie niciodată aplicate sau aplicarea lor nu trebuie să fie prelungită ca pedeapsă. În sfârșit, trebuie ținut un registru care să conțină fiecare caz de utilizare a forței împotriva deținuților⁴⁴. Supravegherea deținutului este necesară pentru a stabili starea de sănătate a acestuia, a ridica mijloacele speciale la necesitate, cât și pentru a determina exact perioada calmării persoanei, pentru a preveni utilizarea abuzivă a mijloacelor speciale. Forța fizică și mijloacele speciale trebuie să fie aplicate doar în cazurile reglementate, iar aplicarea acestora față de deținuți sub formă de pedeapsă este interzisă expres. Documentarea tuturor cazurilor de aplicare a forței permite identificarea angajaților responsabili pentru încălcarea procedurilor operaționale interne, cât și determinarea cauzei vătămarilor corporale a persoanei deținute.

În conformitate cu standardele CPT, baza unui sistem penitenciar uman va fi întotdeauna un personal recrutat și format cu seriozitate, care să știe cum să adopte o atitudine corespunzătoare în relațiile cu deținuții și care să-și perceapă munca mai mult ca pe o vocație decât ca o simplă slujbă. Crearea unor relații pozitive cu deținuții trebuie să fie recunoscută ca trăsătură principală a acestei vocații. Profesionalismul personalului penitenciarelor presupune ca aceștia să fie capabili să trateze deținuții într-o manieră decentă și umană, în timp ce se acordă atenție problemelor de ordine și securitate. În această privință administrația penitenciarelor trebuie să încurajeze personalul să dea dovadă de o anumită încredere, pornind de

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

la ideea că deținuții sunt pregătiți să se comporte decent. Dezvoltarea relațiilor constructive și pozitive dintre personal și deținuți nu va reduce numai riscul rețelor tratamente, dar va intensifica securitatea fără să intensifice controlul. În schimb, va face ca munca personalului să fie mai răsplătită⁴⁵.

Din analiza noastră asupra standardelor în domeniu reiese că respectarea pleneră a drepturilor persoanelor deținute se axează pe doi piloni de bază. În primul rând, este ideal ca angajații să nu aibă o părere negativă preconcepută despre comportamentul persoanelor deținute, bazată pe prezumția de vinovăție. În al doilea rând, personalul instituției penitenciare urmează să adopte o atitudine proactivă, în scopul creării de relații sănătoase și profesionale cu deținuții, care cu siguranță va determina încrederea și stima din partea persoanelor deținute. Deținuții nu trebuie să se teamă de persecutare sau aplicarea sancțiunilor, în cazul în care aceștia raportează abuzuri din partea codeținuților. Respectarea demnității umane trebuie să fie principiul călăuzitor în activitatea angajaților instituției penitenciare, în special în timpul aplicării forței fizice și a mijloacelor speciale.

Asigurarea relațiilor pozitive personal – deținuți va depinde, de asemenea, în mare măsură de prezența în orice moment a unui număr adecvat de personal în zonele de detenție și în locurile de activitate frecventate de către deținuți. Delegațiile CPT au constatat adesea că această cerință nu întotdeauna este respectată. Efectivele, în ansamblu scăzute ca număr de personal și/ sau ca sisteme specifice de prezență a personalului și care diminuează posibilitățile de contact direct cu deținuții, vor împiedica în mod cert dezvoltarea relațiilor pozitive. Într-un mod mai general ele creează un mediu care nu va oferi securitatea dorită nici personalului și nici deținuților⁴⁶. Prin urmare, prezența în instituția penitenciară a unui număr de personal suficient pentru a garanta securitatea și siguranța persoanelor deținute reprezintă o cerință imperativă a respectării drepturilor persoanelor condamnate, creării de relații pozitive între angajați și deținuți, cât și în scopul prevenirii violenței între codeținuți.

PARTICULARITĂȚILE APLICĂRII FORȚEI FIZICE ȘI A MIJLOACELOR SPECIALE FAȚĂ DE FEMEI

Comunitatea internațională acordă o atenție sporită tratamentului femeilor private de libertate în cadrul instituției penitenciare, dictat de vulnerabilitatea sporită a acestei categorii de deținuți în cadrul sistemului penitenciar, vulnerabilitate determinată de profilul femeilor deținute, care, de regulă, sunt victimele violenței în familie, violenței bazate pe gen, a violului și abuzului sexual și sunt deosebit de vulnerabile în cazul aplicării rețelor tratamente.

⁴⁵ Evoluția standardelor CPT cu privire la închisoare, Extras din cel de-al 11-lea Raport general, publicat în 2001.

⁴⁶ Ibidem.

Regula 31 din Regulile Organizației Națiunilor Unite pentru tratamentul deținuților-femei și măsurile non-privative pentru femeile-infractori (Regulile Bangkok) adoptate prin Rezoluția Adunării Generale 65/229 din 21 decembrie 2010 stabilesc obligația pozitivă a statului de a preveni aplicarea violenței față de femeile private de libertate: „Sunt elaborate și implementate principii și reguli clare privind conduita personalului din instituția de detenție, menite să asigure o protecție maximă a deținuților de orice violență, insulte și hărțuire sexuală bazată pe gen, în formă fizică sau verbală”⁴⁷. Articolul 31 din Regulile Bangkok recomandă elaborarea și respectarea unor principii și reguli clare privind conduita personalului din instituția penitenciară care vizează asigurarea unei protecții maxime a deținuților față de orice formă de violență, insulte și hărțuire sexuală pe bază de gen, în formă fizică sau verbală⁴⁸.

O atenție specială trebuie acordată interdicției aplicării mijloacelor speciale în timpul nașterii sau imediat după naștere. În conformitate cu Regula 48 alin. 2 din Regulile Nelson Mandela, „Mijloacele de constrângere niciodată nu vor fi aplicate față de femeie în timpul travaliului, nașterii și imediat după naștere”. Regula 24 din Regulile Bangkok instituie o interdicție expresă de aplicare a mijloacelor speciale față de femeii înainte de naștere, în timpul nașterii și imediat după naștere. Cu toate acestea, uneori, CPT întâlnește cazuri când femeii însărcinate sunt legate de paturi sau alte piese de mobilier sau încătușate în timpul examinărilor ginecologice și/sau al nașterii. O astfel de abordare este complet inacceptabilă și poate fi calificată drept tratament inuman și degradant. În aceste cazuri, trebuie să fie identificate alte mijloace de asigurare a securității⁴⁹. În special, se recomandă plasarea femeilor în saloane medicale cu reguli de securitate sporită, care reduc riscul de evadare a femeii imediat după naștere. Folosirea cătușelor și a mijloacelor speciale în aceste cazuri este inadmisibilă și contravine standardelor internaționale.

REGLEMENTAREA MODULUI DE APLICARE A FORȚEI FIZICE ȘI A MIJLOACELOR SPECIALE ÎN LEGISLAȚIA NAȚIONALĂ

În legislația națională, modul de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale este reglementat prin Codul de Executare al Republicii Moldova, Statutul executării pedepsei de către condamnați și Legea privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale. Art. 223 Cod de Executare al RM reglementează modul de aplicare a forței fizice, a mijloacelor speciale și a armei de foc: „(1) În cazul opunerii de către condamnați a rezistenței, nesupunerii cerințelor legale și

⁴⁷ Resolution adopted by the General Assembly on 21 December 2010 [on the report of the Third Committee (A/65/457)] 65/229. United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules).

⁴⁸ Ghid de punere în aplicare a regulilor Nelson Mandela Realizarea regulilor minime standard revizuite ale ONU privins tratamentul deținuților, 2018, p. 103.

⁴⁹ Extract from the 10th General Report of the CPT CPT/Inf(2000)13-part | Section: 5/6 | Date: 18/08/2000. Women deprived of their liberty / Ante natal and post natal care.

*întemeiate ale personalului sistemului administrației penitenciare, participării la tulburări de masă, luării de ostatici, atacării altor persoane sau săvârșirii unor alte acțiuni social-periculoase, în cazul evadării sau reținerii evadaților din penitenciar, precum și în scopul prevenirii pricinuirii de către condamnați celor din jur sau sie a unor daune, pot fi aplicate forța fizică, mijloacele speciale și arma de foc*⁵⁰. Legislația reglementează un șir de cazuri, în care angajații penitenciarului sunt în drept să recurgă la forță, care trebuie să fie strict proporțională cu comportamentul, vârsta, sexul persoanei, față de care se aplică forța. În special, art. 223 Cod de Executare al RM⁵¹ stabilește mai multe cazuri în care angajații organelor de drept pot aplica forța fizică, situații care depășesc standardele internaționale și regionale. Printre cazurile respective se enumără: rezistența, nesupunerea la cerințele legale și întemeiate ale personalului sistemului administrației penitenciare, tulburări de masă, luare de ostatici, atacarea altor persoane, tentativă de evadare, autovătămare. Standardele internaționale și regionale în domeniu nu menționează tulburările de masă și luarea de ostatici drept cazuri în care angajații organelor de drept pot aplica forța fizică și mijloacele speciale. Analiza noastră a relevat o inconsecvență între situațiile în care se acceptă aplicarea forței împotriva deținuților, ceea ce este determinat de faptul că tulburările de masă afectează în special puterea instituțiilor statului, iar luarea de ostatici este îndreptată împotriva codeținuților. În acest context, introducerea acestor cazuri este necesară pentru asigurarea securității în instituția penitenciară.

Orice aplicare a forței și a mijloacelor speciale trebuie să fie efectuată cu respectarea legislației în vigoare, fapt ce corespunde prevederilor art. 223 alin. (2) Cod de Executare al RM⁵², în conformitate cu care „Funcționarul public cu statut special din sistemul administrației penitenciare este în drept să aplice forța fizică, mijloacele speciale și arma de foc în conformitate cu actele normative”⁵³. Forța fizică și mijloacele speciale nu pot fi aplicate de alți subiecți decât cei cu statut special. În plus, funcționării trebuie să treacă instruiți periodice, cu referire la tehnici și modalități de aplicare a forței, la proceduri mai puțin invazive, trebuie să se familiarizeze cu procedurile de raportare interne și să fie informați despre modul de acordare a primului ajutor medical.

Art. 223 alin. (4) Cod de Executare al RM⁵⁴ stabilește obligația examinării condamnatului după ce față de acesta a fost aplicată forța fizică și/sau mijloace speciale: „În cazul aplicării față de condamnat a forței fizice, a mijloacelor

⁵⁰ COD nr. 443 din 24.12.2004 Codul de executare al Republicii Moldova Publicat: 05.11.2010 în Monitorul Oficial nr. 214–220 art. 704 Modificat LP451 din 28.12.23, MO64-69/13.02.24 art.90; în vigoare 13.02.24.

⁵¹ Ibidem.

⁵² COD nr. 443 din 24.12.2004 Codul de executare al Republicii Moldova Publicat: 05.11.2010 în Monitorul Oficial, nr. 214–220 art. 704 Modificat LP451 din 28.12.23, MO64-69/13.02.24 art. 90; în vigoare 13.02.24.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

*speciale și/sau a armei de foc, condamnatul va fi supus, obligatoriu, examinării medicale, cu întocmirea actelor corespunzătoare*⁵⁵. Această regulă este instituită cu scopul documentării leziunilor corporale provocate deținutului și poate fi folosită ca probă în cadrul unui eventual proces penal, atunci când acțiunile angajaților penitenciarului se încadrează în prevederile art. 166¹ din Codul Penal, fiind calificate ca tortură, tratament inuman sau degradant. Este importantă documentarea corectă și corespunzătoare a leziunilor corporale provocate deținutului pentru acordarea ajutorului medical la necesitate, probarea vătămarilor corporale, evaluarea proporționalității aplicării forței și posibilitatea aplicării răspunderii disciplinare sau penale față de angajații care aplică forța fizică și mijloacele speciale în mod abuziv.

Normele speciale care reglementează condițiile aplicării forței se regăsesc în **Statutul executării pedepsei de către condamnați**, care reglementează procedura aplicării forței fizice și a mijloacelor speciale, în special faptul că acestea, de regulă, se aplică cu avertisment (pct. 207–208). Amintim în sensul dat și pct. 231 care stabilește faptul că *„în toate cazurile de aplicare a forței fizice și/sau a mijloacelor speciale față de deținuți, se întocmește un proces-verbal de aplicare a mijloacelor respective, care urmează a fi prezentat șefului penitenciarului, și se informează Administrația Națională a Penitenciarelor în cel mai scurt termen*⁵⁶. Această regulă a fost instituită pentru a preveni apariția cazurilor nedocumentate de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale, pentru a introduce procedura internă de control al respectării legislației în vigoare, al principiilor proporționalității, necesității, gradualității aplicării forței, pentru a disciplina angajații sistemului penitenciar și a preveni aplicarea forței în mod abuziv. Informarea Administrației Naționale a Penitenciarelor este obligatorie, în special pentru stabilirea tuturor circumstanțelor cauzei, atunci când există o bănuială rezonabilă că a fost încălcată procedura internă, iar forța a fost aplicată abuziv sau disproporționat, fapt care reprezintă temei pentru răspunderea disciplinară și, eventual, cea penală a angajaților.

În conformitate cu pct. 216, *„funcționarii publici cu statut special sistemului administrației penitenciare sunt în drept să aplice forța fizică și mijloacele speciale față de deținuți în următoarele cazuri: 1. pentru respingerea atacurilor deținuților asupra altor deținuți, personalului penitenciar, precum și asupra altor persoane; 2. pentru a elibera ostaticii, clădirile, încăperile, instalațiile, mijloacele de transport acaparate de deținuți; 3. pentru a reprima nesupunerea în grup și tulburările cu caracter de masă ale deținuților, care dezorganizează activitatea normală a penitenciarelor; 4. în timpul curmării neîndeplinirii intenționate a cerințelor legitime ale personalului penitenciar și ale altor persoane aflate în exercițiul funcțiunii; 5. pentru a curma evadările de sub pază sau de sub escortă ale*

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Hotărârea de Guvern nr. 583 din 26.05.2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați. Publicat: 16.06.2006 în Monitorul Oficial, nr. 91–94, art. 676. Versiune în vigoare din data 28.09.18 în baza modificărilor prin HG869 din 05.09.18, MO366-376/28.09.18 art. 966.

deținuților în locurile de detenție sau pe parcursul transferării; 6. în timpul căutării și reținerii deținuților care au evadat de sub pază; 7. în scopul stopării mijloacelor de transport; 8. în condițiile regimului juridic al stării excepționale⁵⁷. Statutul executării pedepsei de către condamnați lărgeste lista cazurilor de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale, care depășește cadrul legal național și prevederile Codului de executare, fiind introduse cauze precum: eliberarea de ostatici, clădiri și încăperi; reprimarea nesupunerilor în grup și a tulburărilor în masă; căutarea și reținerea deținuților care au evadat de sub pază; stoparea mijloacelor de transport și regimul stării excepționale. Lista cazurilor reglementate de legislația secundară depășește cele menționate în standardele universale și regionale, venind în contradicție cu ele.

Printre mijloacele speciale care pot fi aplicate de către angajați se numără (pct. 217 din Hotărârea Guvernului, nr. 583 din 26.05.2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați⁵⁸): **a. mijloacele de apărare pasivă:** căști; haina (vesta) antiglonț; scuturi blindate și scuturi antișoc; apărători la mâini și picioare; măștile contra gazelor și respiratoare; alte mijloace de protecție, care nu sunt folosite pentru apărare activă, inclusiv îmbrăcăminte specială refractară; **b. mijloace de apărare activă:** bastoane speciale de cauciuc și plastic; cătușe; grenade de mână cu gaze; cartușe și grenade cu gaze; arme cu gaze; ambalaje cu aerosol; cartușe cu glonț de cauciuc sau plastic; plase speciale; arme electroșoc; câini de serviciu; aplicarea forței fizice; **c. mijloace auxiliare de asigurare a operațiilor speciale:** aparate cu raniță; grenade și dispozitive audiovizuale; dispozitive pentru stoparea forțată a transportului auto; coloranți speciali; cisterne auto de pompieri cu afet cu țevi; tehnică blindată; elicoptere. Din analiza proprie reiese că diferența substanțială dintre mijloacele de apărare pasivă și activă se rezumă la faptul că cele dintâi sunt folosite cu scopul protejării vieții și sănătății angajaților în timpul exercitării funcției, iar mijloacele de apărare activă sunt folosite pentru a curma acțiunile ilegale ale deținuților. Mijloacele auxiliare de asigurare a operațiilor speciale se aplică în cazul eliberării clădirilor, încăperilor, ostaticilor, reprimarea tulburărilor de masă etc.

În conformitate cu pct. 218 din Hotărârea Guvernului, nr. 583 din 26.05.2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați⁵⁹, „tipul mijlocului special și intensitatea aplicării lui, alegerea procedurilor de luptă în cazul aplicării forței fizice le stabilește funcționarul public cu statut special din sistemul administrației penitenciare în funcție de circumstanțe, de gravitatea și caracterul acțiunii (inacțiunii) respective. Mijloacele speciale și forța fizică se aplică până la momentul în care deținutul (persoanele care au inițiat atacul)

⁵⁷ Hotărârea de Guvern nr. 583 din 26.05.2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați. Publicat: 16.06.2006 în Monitorul Oficial, nr. 91–94, art. 676 *Versiune în vigoare din data 28.09.18 în baza modificărilor prin HG869 din 05.09.18, MO366-376/28.09.18 art. 966.*

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

încetează se opună rezistență”⁶⁰. Pct. 229 prevede că „la alegerea procedeele de luptă, personalul penitenciar este obligat să ia în calcul situația creată, caracterul infracțiunii, gradul de pericolozitate și agresivitate al deținutului etc.”⁶¹. Printre criteriile de alegere a mijlocului special sunt menționate circumstanțele particulare ale fiecărui caz aparte, modul de opunere a rezistenței, perioada de timp rezonabilă în care acestea urmează a fi aplicate, caracterul infracțiunii comise de către deținut, gravitatea abaterii comise și agresivitatea persoanei care opune rezistența. Printre mijloacele speciale a căror aplicare este reglementată separat se numără aplicarea cătușelor (pct. 219–222) și folosirea bastoanelor de cauciuc (pct. 223–226).

Forța fizică și mijloacele speciale se aplică ca ultim resort, în cazul în care acțiunile ilegale ale deținutului nu pot fi stopate prin metode nonviolente. Această regulă se regăsește în prevederile pct. 227 din Statut, în conformitate cu care „Personalul penitenciar aplică forța fizică, inclusiv procedeele speciale de luptă, pentru curmarea acțiunilor nelegitime ale deținuților, pentru înfrângerea rezistenței opuse cerințelor legale, dacă metodele nonviolente nu asigură îndeplinirea obligațiilor ce le revin”⁶². Prin urmare, angajații penitenciarelor sunt obligați să depună eforturi pentru soluționarea nonviolentă a conflictului, de exemplu, să discute cu deținutul, să antreneze psihologul instituției în calitate de mediator pentru remedierea conflictului, să recurgă la tehnici psihologice de gestionare a conflictelor. Doar în cazul în care aceste procedee nu funcționează, angajatul urmează să evalueze oportunitatea, proporționalitatea, gradualitatea și necesitatea aplicării forței fizice și, după caz, a mijloacelor speciale, ceea ce corespunde prevederilor pct. 228: „În cazurile când aplicarea forței nu poate fi evitată, funcționarii publici cu statut special din sistemul administrației penitenciare sunt obligați să aprecieze intensitatea aplicării acesteia, astfel încât să aducă o daună cât mai mică sănătății deținuților, precum și să asigure acordarea asistenței medicale victimelor”⁶³. Astfel, menționăm că forța fizică și mijloacele speciale trebuie să fie aplicate astfel încât să cauzeze cât mai puține suferințe și vătămări corporale persoanei care opune rezistență. Angajații instituției penitenciare sunt obligați să acorde asistență medicală primară victimei și să cheme ajutor medical pentru acordarea asistenței medicale calificate.

Condițiile și modul de aplicare a forței fizice sunt reglementate de către **Legea privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale din 2012**⁶⁴. Unul

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Hotărârea de Guvern nr. 583 din 26.05.2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați Publicat: 16.06.2006 în Monitorul Oficial, nr. 91–94, art. 676. *Versiune în vigoare din data 28.09.18 în baza modificărilor prin HG869 din 05.09.18, MO366-376/28.09.18 art. 966.*

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Legea nr. 218 din 19.10.2012 privind modul de aplicare a forței fizice, a mijloacelor speciale și a armelor de foc. Publicat: 14.12.2012 în Monitorul Oficial, nr. 254–262 art. 836. *MODIFICAT LP161 din 16.06.22, MO201-207/08.07.22 art.367; în vigoare 08.07.22.*

dintre principiile de bază a acestei legi este principiul proporționalității, stipulat în art. 2. Esența principiului dat se rezumă la utilizarea de către subiecții legii a forței fizice, a mijloacelor speciale și a armelor de foc în așa mod încât această utilizare să fie **adecvată, necesară și corespunzătoare scopului urmărit**. Înainte de a recurge la forța fizică, angajatul penitenciarului trebuie să stabilească dacă aceasta într-adevăr este una necesară și situația nu poate fi remediată prin discuții cu condamnatul, mediere, recurgerea la tehnici psihologice de calmare a persoanei agresive. Forța fizică aplicată trebuie să fie corelată cu situația, comportamentul, vârsta, sexul și modul de opunere a rezistenței de către deținut. În plus, angajatul penitenciarului trebuie să determine cu ce scop acesta consideră necesară recurgerea la forță și să evalueze cum poate fi atins acest scop prin cauzarea unei minime dureri deținutului.

Art. 4 din legea menționată *supra* reglementează condițiile aplicării forței fizice, a mijloacelor speciale și a armelor de foc. În conformitate cu art. 4 alin. (1): „*Subiecții legii au dreptul să aplice forța fizică, mijloacele speciale și armele de foc în caz de legitimă apărare, în stare de extremă necesitate sau de reținere a persoanelor în condițiile și în situațiile prevăzute de prezenta lege*”⁶⁵. Observăm că legea reglementează trei situații în care poate fi aplicată forța fizică și mijloacele speciale, și anume: legitima apărare, extrema necesitate și reținerea infractorului. Pentru ca aplicarea forței fizice să fie calificată ca situație determinată de una dintre aceste trei cauze, trebuie să fie respectate condițiile prevăzute de art. 36–38 din Codul penal. Aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale va fi calificată ca una abuzivă, dacă această faptă nu se încadrează în cele trei cazuri reglementate expres de Codul penal al Republicii Moldova.

Subliniem că situațiile în care angajații din penitenciare sunt în drept să aplice forța reglementată prin Legea privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale diferă de cele menționate în Statutul executării pedepsei de către condamnați. Legislația secundară reglementează mai multe situații în care poate fi aplicată forța fizică și mijloacele speciale. Deosebirile substanțiale între: **1.** standardele universale și regionale; **2.** legislația primară; **3.** legislația secundară, care sunt în detrimentul persoanelor deținute trebuie să fie înlăturate prin reglementarea uniformă a cazurilor de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale, pentru a preveni aplicarea acestora în mod abuziv. Teoretic, în cazul conflictului între prevederile Codului de executare, Legea privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale și Statutul executării pedepsei de către condamnați adoptat prin Hotărârea Guvernului, prevalează reglementării legale. Cu toate acestea, apare o întrebare logică: angajatul instituției penitenciare care aplică forța fizică în unul dintre cazurile care nu sunt menționate în Codul de executare sau Legea privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale, dar se regăsește în Statutul executării pedepsei de către condamnați, poate fi sancționat pentru aplicarea abuzivă a forței,

⁶⁵ Ibidem.

întrucât au fost încălcate prevederile legislației primare? În practică, răspunsul este nu. Angajații sunt ghidați de prevederile Regulamentelor interne, ale Hotărârii de Guvern și de legislația secundară. Prin urmare, în aceste cazuri angajații nu sunt sancționați disciplinar, practică în detrimentul persoanelor deținute. Recomandăm uniformizarea prevederilor legislației secundare cu cele primare, cât și a reglementărilor legale cu standardele internaționale și regionale în domeniu, pentru a preveni restrângerea drepturilor persoanelor deținute.

În altă ordine de idei, menționăm faptul că modul de realizare practică a principiului proporționalității este reglementat de art. 4 alin. (2): „*Aplicarea forței fizice, a mijloacelor speciale ori a armelor de foc, precum și intensitatea aplicării se determină de către subiectul legii în dependență de circumstanțele situației concrete, de tipul și gradul de pericol, precum și de caracteristicile individuale și identitatea persoanei împotriva căreia urmează a fi aplicate, cu respectarea principiului proporționalității*”⁶⁶. În acest context, angajatul urmează să aprecieze circumstanțele de fapt, evaluând gradul de pericol prezent, vârsta, sexul persoanei, prezența unei dizabilități fizice evidente, caracteristicile individuale a persoanei, care s-au manifestat pe parcursul executării pedepsei privative de libertate și reies din profilul personal al condamnatului, cât și alte aspecte, pentru a respecta principiul proporționalității.

Legislația în vigoare stabilește anumite condiții care urmează să fie respectate la aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale, care se regăsesc în art. 4 alin. (4) din legea specială. Observăm că forța fizică și mijloacele speciale pot fi aplicate doar în situații excepționale, când scopul determinat nu poate fi atins prin metode nonviolente. Caracterul de excepție al aplicării forței fizice și a mijloacelor speciale este subliniat de procedura complexă, care trebuie să fie respectată până și după recurgerea la forță. În special, persoana trebuie să fie avertizată despre intenția angajatului organului de drept să utilizeze forța, care trebuie să aprecieze toate circumstanțele de fapt pentru a aplica forța cu respectarea principiului proporționalității, să acorde primul ajutor victimei, să informeze conducătorul despre folosirea forței și să documenteze cazul respectiv.

RESTRICȚIILE PRIVIND APLICAREA FORȚEI FIZICE ȘI A MIJLOACELOR SPECIALE

Legea privind aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale stabilește anumite restricții la aplicarea forței fizice. În conformitate cu prevederile art. 6 alin. (1) „*Se va evita, pe cât este posibil, aplicarea forței fizice împotriva minorilor, în cazul când vârsta acestora este evidentă sau este cunoscută, împotriva femeilor, a persoanelor în etate și a persoanelor cu semne vizibile de invaliditate*”⁶⁷. Această

⁶⁶ Legea nr. 218 din 19.10.2012 privind modul de aplicare a forței fizice, a mijloacelor speciale și a armelor de foc. Publicat: 14.12.2012 în Monitorul Oficial, nr. 254–262 art. 836. MODIFICAT LP161 din 16.06.22, MO201-207/08.07.22 art.367; în vigoare 08.07.22.

⁶⁷ Ibidem.

interdicție este determinată de vulnerabilitatea sporită a acestor categorii de persoane, disproporționalitatea forței fizice, în cazul în care aceasta este aplicată de către bărbați, riscul ridicat de cauzare a vătămărilor corporale și a suferințelor excesive, pericolul diminuat al rezistenței persoanelor respective.

În practică, dezideratul neaplicării forței fizice și a mijloacelor speciale față de femei este încălcat grav. În anul 2022, OAP a primit informații despre opt (în anul 2021 chiar zece) cazuri de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale față de femei, în penitenciarul nr. 7 Rusca. În șase cazuri forța a fost aplicată față de aceeași deținută. Printre motivele pentru care angajații au recurs la măsura excepțională menționăm: refuzul categoric de a intra în celulă; comportament agresiv; automutilare și tentativă de lovire a angajaților; comportament agresiv; atac asupra angajatului; intenția de autovătămare; deteriorarea bunurilor materiale și amenințarea cu răfuială. Ombudsmanul, analizând informațiile remise de Penitenciarul nr. 7 Rusca, a constatat cu regret că motivele recurgerii la uzul de forță față de femei au fost generate mai degrabă de incompetența angajaților de a gestiona conflictele, nefiind iminentă măsura excepțională⁶⁸. Această practică reprezintă un exemplu de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale în mod abuziv față de o categorie vulnerabilă de persoane și urmează să fie eradicată. Numărul deținuților care rămân cu copii în Penitenciarul nr. 7 Rusca este foarte redus, înregistrându-se, în medie, doar o singură persoană pe an. Nu sunt disponibile date privind aplicarea unor sancțiuni disciplinare în cazul acestei categorii de deținute. De asemenea, nașterile nu au loc în incinta penitenciarului; femeile private de libertate nasc fie în Spitalul Penitenciar „Pruncul”, fie în spitale de stat.

CONCLUZII

Aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale în penitenciare trebuie să reprezinte o excepție reglementată strict în conformitate cu standardele internaționale și naționale pentru protecția drepturilor omului. Atât Regulile Nelson Mandela, cât și Regulile Penitenciare Europene stabilesc clar faptul că aplicarea forței fizice și a mijloacelor speciale asupra deținuților trebuie să fie limitată la cazurile în care este absolut necesar și să respecte principiul proporționalității. Principiile ONU privind utilizarea forței de către agenții organelor de drept subliniază că intervențiile trebuie să fie guvernate de legalitate, necesitate și proporționalitate, pentru a preveni abuzurile și tratamentele inumane.

Standardele stabilite de Comitetul European pentru Prevenirea Torturii (CTP) și Regulile Penitenciare Europene atrag atenția asupra monitorizării stricte a utilizării forței și a mijloacelor speciale, recomandând supravegherea constantă pentru a preveni abuzurile și aplicarea arbitrară a forței în penitenciare. În acest

⁶⁸ Raport privind respectarea drepturilor și libertăților omului în Republica Moldova pentru anul 2022. Oficiul Avocatului Poporului, p. 82.

sens, legislațiile naționale, inclusiv cea a Republicii Moldova, trebuie să fie alinate acestor cerințe pentru a evita încălcările drepturilor deținuților.

Aplicarea forței asupra femeilor și a altor grupuri vulnerabile, cum sunt minorii, necesită o abordare diferită, conformă cu standardele internaționale. Legislația Republicii Moldova trebuie să implementeze o abordare diferențiată după genul deținuților (*gender based approach*), garantând protecția specială împotriva utilizării disproporționate a forței față de femei.

Deși legislația Republicii Moldova, prin Codul de Executare și Statutul executării pedepsei de către condamnați, prevede cadrul general pentru aplicarea forței și a mijloacelor speciale, implementarea practică a acestor reglementări rămâne o provocare. Numărul cazurilor de utilizare a forței fizice indică existența unor probleme sistemice, iar reglementările naționale necesită revizuire pentru a clarifica și limita situațiile în care poate fi utilizată forța. Este necesară o monitorizare mai strictă a cazurilor de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale, cât și reglementarea clară a sancțiunilor aplicate pentru încălcarea prevederilor legale.

Un element esențial pentru a asigura respectarea legislației în domeniul aplicării forței fizice și a mijloacelor speciale este formarea continuă a personalului penitenciar. Acesta trebuie instruit în tehnici de gestionare a conflictelor, de-escaladare și utilizarea proporțională a forței, în conformitate cu standardele internaționale. Supravegherea externă și mecanismele de monitorizare independente sunt esențiale pentru a garanta că utilizarea forței rămâne o excepție și este întotdeauna justificată.

RECOMANDĂRI

Pentru a diminua numărul cazurilor de aplicare a forței fizice și a mijloacelor speciale asupra deținuților, sunt necesare măsuri care vizează reglementarea procedurii și monitorizarea cazurilor de aplicare a forței fizice, cât și instruirea personalului din sistemul penitenciar, precum:

- Clarificarea strictă a circumstanțelor în care poate fi utilizată forța fizică și mijloacele speciale pentru a reduce aplicarea lor arbitrară;
- Introducerea unor reglementări mai detaliate privind proporționalitatea forței și a mijloacelor speciale, astfel încât acestea să fie utilizate doar ca ultimă soluție și în cazuri bine definite, conform principiului necesității și al proporționalității;
- Îmbunătățirea regimului de sancțiuni pentru personalul care abuzează de forță, inclusiv prin pedepse disciplinare și penale pentru cei care încalcă regulile;
- Implementarea programelor de formare profesională obligatorii pentru personalul din penitenciare cu privire la gestionarea situațiilor de criză și de-escaladare a conflictelor, utilizând metode non-violente și tehnici psihologice de comunicare;
- Implementarea programelor de formare profesională obligatorii privind standardele internaționale, cum ar fi Regulile Nelson Mandela și Regulile Penitenciare Europene, pentru a sensibiliza personalul cu privire la importanța respectării drepturilor deținuților;

- Implementarea instruirilor practice privind utilizarea forței într-un mod proporțional, centrate pe reducerea riscului de abuzuri;
- Analiza imparțială și independentă a cazurilor de aplicare a forței și a mijloacelor speciale;
- Implementarea unor metode alternative de gestionare a comportamentelor agresive, cum ar fi intervenții psihologice sau medierea conflictelor, pentru a evita necesitatea utilizării forței;
- Dezvoltarea programelor de reabilitare și consiliere pentru deținuți, care contribuie la reducerea comportamentului violent și, implicit, a necesității aplicării forței;
- Îmbunătățirea condițiilor de detenție și reducerea numărului populației penitenciare, ceea ce va determina reducerea comportamentelor conflictuale. În vederea îmbunătățirii și dezvoltării sectorului social în instituțiile de detenție, Guvernul Republicii Moldova a stabilit drept obiectiv prioritar construcția unui nou penitenciar în raza mun. Chișinău care să corespundă standardelor în domeniul drepturilor omului și Regulilor Penitenciare Europene, care ar conduce la ameliorarea condițiilor de detenție, precum și a condițiilor de muncă ale angajaților instituțiilor penitenciare;
- Colaborarea cu experți internaționali și organizațiile în domeniul drepturilor omului pentru a asigura că practicile din penitenciare sunt în concordanță cu standardele internaționale și pentru a implementa cele mai bune practici în domeniu;
- Limitarea accesului deținuților la obiecte periculoase, care pot fi folosite pentru autovătămare, de exemplu, aparate de ras, obiecte de sticlă etc.

RECOMANDĂRI ADRESATE ADMINISTRAȚIEI NAȚIONALE A PENITENCIARELOR

- Elaborarea planului de acțiuni în domeniul protecției mintale a deținuților;
- Elaborarea unei politici naționale axate pe acordarea asistenței psihologice și psihiatrice persoanelor deținute, care se axează pe asistența psihologică calitativă pe tot parcursul detenției.

BIBLIOGRAFIE

1. Cod nr. 443 din 24.12.2004 Codul de executare al Republicii Moldova. Publicat: 05.11.2010 în Monitorul Oficial, nr. 214–220, art. 704. *Modificat LP451 din 28.12.23, MO64-69/13.02.24 art. 90; în vigoare 13.02.24, disponibil online la adresa: CP443/2004 (legis.md).*
2. Evoluția standardelor CPT cu privire la închisoare, Extras din cel de-al 11-lea Raport general, publicat în 2001, disponibil online la adresa: 16806cd244 (coe.int).
3. Extract from the 10th General Report of the CPT CPT/Inf(2000)13-part | Section: 5/6 | Date: 18/08/2000 Women deprived of their liberty / Ante natal and post natal care, disponibil online la adresa: <https://hudoc.cpt.coe.int/eng?i=p-standards-inf-2000-13-part-en-5>.

4. Hotărâre de Guvern, nr. 583 din 26.05.2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați. Publicat: 16-06-2006 în Monitorul Oficial, nr. 91–94, art. 676. *Versiune în vigoare din data 28.09.18 în baza modificărilor prin HG869 din 05.09.18, MO366-376/28.09.18 art. 966*, disponibilă online la adresa: HG583/2006 (legis.md).
5. Lege nr. 218 din 19.10.2012 privind modul de aplicare a forței fizice, a mijloacelor speciale și a armelor de foc. Publicat: 14.12.2012 în Monitorul Oficial, nr. 254–262 art. 836. *Modificat LP161 din 16.06.22, MO201-207/08.07.22 art. 367; în vigoare 08.07.22*, disponibilă online la adresa: LP218/2012 (legis.md).
6. Raport privind respectarea drepturilor și libertăților omului în Republica Moldova pentru anul 2022. Oficiul Avocatului Poporului, disponibil online la adresa: Raport-privind-respectarea-drepturilor-și-libertăților-omului-în-Republica-Moldova-pentru-Anul-2022.pdf (ombudsman.md) p. 82
7. Recomandarea Comitetului de Miniștri al statelor membre, referitoare la Regulile Penitenciare Europene REC(2006)2, disponibilă online la adresa: <https://rm.coe.int/16804c8d9a>.
8. Resolution adopted by the General Assembly on 21 December 2010 [on the report of the Third Committee (A/65/457)] 65/229. United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules), disponibil online la adresa: Bangkok_Rules_ENG_22032015.pdf (unodc.org).
9. Resolution No. 70/175 adopted by the General Assembly on 17 December 2015 [on the report of the Third Committee (A/70/490)]. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), disponibil online la adresa: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/443/41/pdf/n1544341.pdf?token=TjVA1oMkEU1Bzwe710&fe=true>.
10. *Основные принципы применения силы и огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка. Приняты восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями Гавана, Куба, 27 августа — 7 сентября 1990 года* Principiile de bază privind utilizarea forței și a armelor de foc de către funcționarii însărcinați cu aplicarea legii. Adoptate de cel de-al Optulea Congres al ONU pentru prevenirea criminalității și tratamentul delincvenților, Havana, Cuba, 27 august – 7 septembrie 1990.
11. *Руководство по Применению Правил Нельсона Манделы Выполнение Пересмотренных Минимальных Стандартных Правил ООН В Отношении Обращения С Заключенными/ Ghid de punere în aplicare a regulilor Nelson Mandela Realizarea regulilor minime standard revizuite ale ONU privins tratamentul deținuților*, 2018, p. 92.
12. Penitenciare/Subdiviziuni subordonate, disponibil online la adresa: <https://anp.gov.md/subdiviziuni-subordonate>.
13. Legea nr. 300/2017 cu privire la sistemul administrației penitenciare, disponibil online la adresa: LP300/2017 (legis.md).
14. Consiliul pentru Prevenirea Torturii Mecanismul Național de Prevenire a Torturii, Raport Anual de Activitate 2022. Prevenirea torturii și altor pedepse ori tratamente cu cruzime, inumane sau degradante în Republica Moldova Chișinău, 2023, disponibil online la adresa <https://ombudsman.md/post-document/consiliul-pentru-prevenirea-torturii-mecanismul-national-de-prevenire-a-torturii-raport-anual-de-activitate-2022/> p. 15.
15. Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova, Raport privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2022 Ianuarie 2023, disponibil online la adresa: https://drive.google.com/file/d/1lwPQj2QaMNceE2_xb4LNq1H8qf9CbKH8/view?pli=1, p. 4.
16. Administrația Națională a Penitenciarelor din Republica Moldova Raport privind activitatea sistemului administrației penitenciare pentru anul 2023. Ianuarie 2024, disponibil online la adresa: <https://www.anp.gov.md/sites/default/files/DPAM/Bilant%2C%20rapoarte%20analitice/BILAN%20C8%9A%202023.pdf>.
17. Hotărâre de Guvern, nr. 583 din 26.05.2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați. Publicat: 16.06.2006 în Monitorul Oficial, nr. 91–94 art. 676. *Versiune în*

- vigoare din data 28.09.18 în baza modificărilor prin HG869 din 05.09.18, MO366-376/28.09.18 art. 966, disponibilă online la adresa: HG 583/2006 (legis.md).
18. Cod nr. 443 din 24.12.2004 Codul de executare al Republicii Moldova. Publicat: 05.11.2010 în Monitorul Oficial, Nr. 214–220 art. 704. Modificat LP214 din 31.07.24, MO355-357/15.08.24 art. 545; în vigoare 15.08.24, online la adresa: CE443/2004 (legis.md).
 19. Goinic D., Gribincea V., Violările constatate de CtEDO în privința Republicii Moldova 12 septembrie 1997 – 11 septembrie 2022. [online], disponibil online la adresa: VIOLĂRILE CONSTATATE DE CtEDO ÎN PRIVINȚA REPUBLICII MOLDOVA 12 septembrie 1997 – 11 septembrie 2022 (crjm.org).
 20. Cod nr. 122 din 14.03.2003 Codul de Procedură Penală al Republicii Moldova. Publicat: 05.11.2013 în Monitorul Oficial, nr. 248–251, art. 699. Modificat LP284 din 05.12.24, MO513-515/07.12.24 art. 710; în vigoare de la data 07.01.25, disponibilă online la adresa: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=146153&lang=ro#
 21. Rezoluția adoptată de Adunarea Generală la 17 decembrie 2015 [privind raportul Comitetului Trei (A/70/490)] 70/175. Ansamblul de reguli minime ale Națiunilor Unite pentru tratamentul deținuților (Regulile Nelson Mandela), disponibilă online la adresa: https://avp.ro/wp-content/uploads/2020/07/ansamblu_reguli_mnp.pdf.
 22. Pact internațional nr. 31 din 16.12.1966 cu privire la drepturile civile și politice. Publicat: 30.12.1998 în Tratatul Internațional, nr. 1, art. 31. Adoptat și deschis spre semnare de Adunarea generală a Națiunilor Unite la 16 decembrie 1966. Intrat în vigoare la 23 martie 1967, cf. art. 49, pentru dispozițiile cu excepția celor de la art. 41; la 28 martie pentru dispozițiile de la art. 41, disponibil online la adresa: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=115567&lang=ro.
 23. Convenția europeană a Drepturilor Omului amendată de Protocoalele, nr. 11, 14 și 15, completată de Protocolul adițional și de Protocoalele, nr. 4, 6, 7, 12, 13 și 16, disponibilă online la adresa: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_roun.
 24. Recomandarea (2006)2 a Comitetului de Miniștri al Consiliului Europei privind regulile penitenciare europene adoptată de Comitetul de Miniștri, la data de 11 ianuarie 2006, în timpul celei de a 952-a reuniuni a Miniștrilor Delegați, disponibilă online la adresa: <https://rm.coe.int/16804c8d9a>.
 25. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила). Приняты резолюцией 45/110 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 года. Regulile minime standard ale Organizației Națiunilor Unite privind măsurile neprivative de libertate (Regulile de la Tokyo). Adoptate prin Rezoluția 45/110 a Adunării Generale din 14 decembrie 1990, disponibile online la adresa: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Ri6unsmr.html>.
 26. Raport Anual privind respectarea drepturilor și libertăților omului în Republica Moldova în anul 2023, Oficiul Avocatului Poporului, p. 108, disponibil online la adresa: <https://ombudsman.md/post-document/raport-anual-privind-respectarea-drepturilor-si-libertatilor-omului-in-republica-moldova-in-anul-2023/>.
 27. Legea nr. 218 din 19.10.2012 privind modul de aplicare a forței fizice, a mijloacelor speciale și a armelor de foc Publicat: 14.12.2012 în Monitorul Oficial nr. 254–262 art. 836 Modificat LP161 din 16.06.22, MO201-207/08.07.22, art. 367; în vigoare de la data 08.07.22, disponibil online la adresa: LP218/2012 (legis.md).
 28. Hotărâre de Guvern, nr. 583 din 26-05-2006 cu privire la aprobarea Statutului executării pedepsei de către condamnați. Publicat: 16.06.2006 în Monitorul Oficial, nr. 91–94, art. 676. Versiune în vigoare din data 28.09.18 în baza modificărilor prin HG869 din 05.09.18, MO366-376/28.09.18, art. 966, disponibilă online la adresa: HG583/2006 (legis.md).
 29. Datele statistice prezentate de către ANP privind numărul de persoane seținute în sistem penitenciar în anul 2024 disponibile online la adresa: <https://drive.google.com/drive/folders/IY44JXTqeN5zcABIMymIPuPQ9yJpIofMM?usp=sharing>.

FACTORII DETERMINANȚI AI COMUNICĂRII MEDIC-PACIENT:
O REVIZUIRE A LITERATURII

DIANA-ELENA STAN (MOTRUNĂ)*

ABSTRACT

DETERMINANT FACTORS OF DOCTOR-PATIENT COMMUNICATION:
A LITERATURE REVIEW

Effective communication in the doctor-patient relationship is essential for achieving optimal clinical outcomes, improving patient satisfaction, and ensuring good treatment adherence. However, many factors can influence the communication process, including the doctor's communication skills, language and cultural barriers, the time available for consultations, as well as the mutual trust between the doctor and patient. This literature review analyzes studies published in the last 5–10 years in the field to highlight the key factors influencing doctor-patient communication and explore ways in which these can be effectively managed in medical practice.

Keywords: doctor-patient communication, communication skills, empathy, linguistic and cultural barriers.

INTRODUCERE

Comunicarea medic-pacient reprezintă un element fundamental în îngrijirea medicală, având un impact semnificativ asupra calității actului medical și a rezultatelor clinice. Această relație de comunicare nu influențează doar înțelegerea diagnosticului și a opțiunilor de tratament, ci și gradul de satisfacție al pacientului și, în cele din urmă, aderența la tratament (respectarea recomandărilor și instrucțiunile medicului privind tratamentul prescris). Studii recente au demonstrat că o comunicare eficientă este asociată cu îmbunătățirea înțelegerii de către pacient a planului terapeutic, creșterea ratei de aderență la tratament, reducerea erorilor medicale și îmbunătățirea rezultatelor clinice (Stewart *et al.*, 2000; Epstein & Street, 2011). De exemplu, un studiu realizat de Rosen *et al.* (2022) a arătat că pacienții care

* Ph.D, student, West University, Timisoara, Romania, e-mail address: diana.motruna@umft.ro.

beneficiază de o comunicare clară și empatică din partea medicilor au un risc mai mic de a face greșeli în administrarea tratamentelor și se simt mai implicați în procesul decizional legat de îngrijirea lor.

În același timp, procesul de comunicare în cadrul relației medic-pacient poate fi influențat de o serie de factori interni și externi. Printre aceștia se numără abilitățile de comunicare ale medicului, inclusiv empatia, ascultarea activă și capacitatea de a furniza informații complexe într-un mod accesibil. Teutsch *et al.* (2020) subliniază că abilitățile de comunicare ale medicilor pot îmbunătăți considerabil satisfacția pacientului, în special atunci când medicul manifestă empatie și se angajează într-o comunicare bidirecțională.

Pe lângă abilitățile medicului, barierele lingvistice și culturale joacă un rol esențial în comunicarea eficientă. Davis *et al.* (2017) au evidențiat că pacienții care vorbesc limbi diferite sau provin din culturi diferite pot întâmpina dificultăți în înțelegerea diagnosticului și a recomandărilor medicului, ceea ce poate duce la neînțelegeri și la o aderență scăzută la tratament. De asemenea, factorii psihosociale, cum ar fi statutul socio-economic, educația sau susținerea din partea familiei, pot influența modul în care pacientul interacționează cu medicul. Pacienții din medii defavorizate pot fi mai puțin încrezători în sistemul medical și mai reticenti în a pune întrebări sau a exprima nelămuriri, ceea ce poate reduce eficiența comunicării (Graham *et al.*, 2021).

În plus, timpul disponibil pentru consultații este o altă variabilă care poate influența semnificativ comunicarea. În multe cazuri, medicii sunt nevoiți să ofere consultații într-un interval de timp limitat, ceea ce poate conduce la presiuni suplimentare și la o comunicare mai puțin eficientă (Jafri *et al.*, 2022). Aceste limitări pot afecta capacitatea medicului de a asculta pacientul, de a oferi explicații detaliate sau de a răspunde la toate întrebările acestuia.

Această revizuire a literaturii își propune să analizeze factorii esențiali care influențează comunicarea medic-pacient, incluzând abilitățile de comunicare ale medicilor, barierele lingvistice și culturale, factorii socio-economici și timpul limitat alocat consultațiilor. Prin examinarea studiilor recente, se vor discuta modalitățile prin care acești factori pot fi gestionați eficient în practica medicală, pentru a optimiza relația medic-pacient și a îmbunătăți rezultatele îngrijirii medicale.

I. BARIERE ÎN CALEA COMUNICĂRII

I.1. STATUTUL SOCIO-ECONOMIC AL PACIENTULUI ȘI ROLUL ACESTUIA ÎN COMUNICAREA CU MEDICUL

Statutul socio-economic joacă un rol important în procesul de comunicare dintre medic și pacient. Pacienții din medii socio-economice mai scăzute se confruntă frecvent cu bariere semnificative în accesul la îngrijire medicală, dar și în modul în care aceștia pot comunica cu medicii. Persoanele cu un statut socio-economic scăzut sunt mai susceptibile să aibă un acces limitat la servicii medicale de calitate,

din cauza costurilor ridicate, lipsei asigurării de sănătate sau dificultății de a ajunge la centrele medicale. Acest lucru poate duce la întâzieri în diagnosticare și tratamente mai puțin eficiente (Adler & Stewart, 2010).

Pacienții cu statut socio-economic scăzut pot, de asemenea, să întâmpine dificultăți în a înțelege informațiile legate de sănătatea lor. Un studiu realizat de Davis *et al.* (2017) arată că pacienții care au un nivel scăzut de educație sau nu sunt familiarizați cu terminologia medicală pot avea dificultăți semnificative în a înțelege recomandările și opțiunile de tratament oferite de medici. Aceasta poate duce la neînțelegeri, respectiv la o comunicare deficitară și, în final, la o aderență scăzută la tratamentele prescrise.

În plus, cercetările sugerează că statutul socio-economic poate afecta și nivelul de încredere al pacientului în profesioniștii din domeniul sănătății. Pacienții care provin din medii defavorizate pot percepe sistemul de sănătate ca fiind inaccesibil sau inabordabil, iar acest lucru poate reduce deschiderea lor față de medic. De exemplu, un studiu realizat de Graham *et al.* (2021) a arătat că pacienții din grupuri vulnerabile, inclusiv cei din zone defavorizate, sunt mai puțin dispuși să pună întrebări medicului sau să își exprime îngrijorările legate de sănătatea lor din cauza unei lipse de încredere în sistemul medical.

Din perspectiva medicului, statutul socio-economic al pacientului poate influența timpul alocat consultației și resursele disponibile. Jafri *et al.* (2022) au evidențiat că medicii care lucrează cu pacienți din medii socio-economice defavorizate pot experimenta o presiune mai mare din cauza limitărilor de timp și a resurselor, ceea ce poate reduce oportunitatea pentru o comunicare eficientă și detaliată cu pacienții.

De asemenea, pacienții cu un statut socio-economic modest pot fi mai reticenți în a discuta despre problemele lor de sănătate din cauza percepției ierarhiei sociale drept factor inhibitor. Potrivit unui studiu realizat de Ward *et al.* (2019), pacienții care provin din grupuri vulnerabile au mai multe șanse de a se simți intimidati de autoritatea medicului, ceea ce poate inhiba deschiderea și comunicarea eficientă în cadrul consultațiilor. Statutul socio-economic este un factor esențial care influențează comunicarea dintre medic și pacient. Accesul limitat la îngrijire, lipsa de educație și dificultățile legate de încrederea în sistemul de sănătate pot crea bariere semnificative în procesul de comunicare. Este important ca medicii să fie conștienți de aceste provocări și să adopte strategii de comunicare care să permită pacienților din medii defavorizate să se simtă înțeleși, sprijiniți și informați în procesul de îngrijire a stării lor de sănătate.

I.2. BARIERE LINGVISTICE ȘI CULTURALE

Barierele lingvistice și culturale sunt factori semnificativi care pot afecta comunicarea medic-pacient. În prezent, societățile sunt tot mai diverse din punct de vedere cultural, iar acest lucru poate crea dificultăți în înțelegerea mesajelor

medicale și în exprimarea preocupărilor de către pacienți. Karliner *et al.* (2007) au subliniat faptul că pacienții care nu vorbesc limba medicului au mai multe șanse să nu înțeleagă corect instrucțiunile medicale și să aibă o relație defectuoasă cu medicul. Un studiu din 2021 realizat de Lien *et al.* (2021) a arătat că folosirea unor traducători sau a unor platforme de traducere online poate reduce semnificativ erorile de comunicare și poate îmbunătăți calitatea îngrijirii. În sistemele de îngrijire de urgență și cele asociate cu sistemul penal, medierea lingvistică este adesea posibilă cu ajutorul unui traducător, dar în medicina de familie acest lucru este mai puțin frecvent sau chiar inexistent, ceea ce poate complica procesul de comunicare și afectează eficiența îngrijirii medicale.

În ceea ce privește barierele culturale, un studiu din 2022 realizat de López *et al.* (2022) a demonstrat că medicii care sunt conștienți de diversitatea culturală și care adoptă tehnici de comunicare culturală sensibilă sunt mai eficienți în gestionarea relației cu pacienții din medii culturale diferite. De exemplu, pacienții din anumite culturi pot fi mai puțin dispuși să pună întrebări sau să pună sub semnul întrebării recomandările medicului, ceea ce poate duce la o relație de comunicare ineficientă. De asemenea, pacienții din culturi diferite pot prefera să participe mai mult la deciziile terapeutice sau, dimpotrivă, pot aștepta ca medicul să ia deciziile fără prea multe întrebări.

1.2.1. Impactul interpreților și tehnologiilor de traducere asupra comunicării

Pentru a depăși barierele lingvistice, utilizarea interpreților medicali este o practică des întâlnită, mai ales în spitale mari sau în zone cu o populație diversă din punct de vedere lingvistic. Cu toate acestea, nu toate instituțiile au resursele necesare pentru a angaja interpreți specializați. În astfel de cazuri, utilizarea tehnologiilor de traducere, precum aplicațiile mobile sau platformele online de traducere, poate constitui o soluție temporară. Studiile recente sugerează că interpretarea profesională reduce semnificativ numărul erorilor de comunicare și îmbunătățește satisfacția pacientului (Flores *et al.*, 2012).

1.2.2. Informații incomplete și erori de comunicare

Studiile au arătat că barierele lingvistice pot duce la furnizarea de informații incomplete sau eronate către pacient. De exemplu, în cadrul unui consult, pacientul poate înțelege parțial recomandările medicului din cauza unei traduceri incomplete, ceea ce poate duce la administrarea greșită a unui tratament sau la neînțelegerea importanței unei terapii specifice. Potrivit unui studiu realizat de Karliner *et al.* (2007), pacienții care întâmpină dificultăți lingvistice au șanse mai mari de a face confuzie între medicamente sau de a nu respecta instrucțiunile de tratament.

I.3. FACTORI PSIHOLOGICI ȘI EMOȚIONALI ÎN COMUNICAREA MEDICALĂ

Barierile lingvistice pot cauza, de asemenea, stres sau anxietate suplimentare pacientului, care, din cauza lipsei de înțelegere, poate să nu se simtă destul de confortabil încât să pună întrebări sau să clarifice nelămuririle. Aceasta poate conduce la o relație medic-pacient mai distantă, scăzând nivelul de încredere și cooperare. Potrivit unui studiu realizat de Batal *et al.* (2007), stresul generat de barierele lingvistice poate afecta negativ percepția pacientului asupra îngrijirii primite și poate reduce satisfacția acestuia față de serviciile medicale.

II. COMUNICAREA EFICIENTĂ ÎN RELAȚIA MEDIC-PACIENT: ABILITĂȚI ȘI ÎNCREDERE

II.1. ABILITĂȚILE DE COMUNICARE ALE MEDICULUI

Abilitățile de comunicare ale medicului sunt poate cel mai important factor care influențează comunicarea cu pacientul. Un studiu realizat de Riess *et al.* (2012) evidențiază că medicii care sunt empatici și care demonstrează ascultare activă au o relație mai bună cu pacienții lor, iar aceștia sunt mai predispuși să urmeze recomandările terapeutice. De asemenea, o trecere în revistă a literaturii de specialitate realizată de Saha *et al.* (2020) sugerează că medicii care folosesc tehnici de comunicare clară și care adoptă un stil de comunicare deschis și colaborativ au pacienți mai satisfăcuți, cu o aderență mai bună la tratamente.

Mai multe studii recente au subliniat importanța dezvoltării abilităților de comunicare ale medicilor, inclusiv la nivelul școlilor de medicină. De exemplu, un studiu din 2023 realizat de Lamiani *et al.* (2023) a demonstrat că programele de formare continuă pentru medici în direcția comunicării pot îmbunătăți relația medic-pacient și pot conduce la un diagnostic mai corect și la o mai bună gestionare a tratamentului. Aceste programe sunt esențiale în formarea viitorilor medici, pentru că ajută la reducerea anxietății pacientului și la crearea unui climat de încredere.

II.2. ÎNCREDEREA ȘI PERCEPȚIA RECIPROCĂ

Încrederea este o componentă crucială în relația medic-pacient. Medicul care inspiră încredere va facilita o comunicare mai deschisă și sinceră, atât din partea sa, cât și din partea pacientului, care va fi mai dispus să urmeze recomandările terapeutice. Un studiu recent realizat de Wallace *et al.* (2021) a arătat că încrederea în medici a pacienților este asociată cu o mai bună înțelegere a diagnosticului și o respectare mai mare a tratamentului. În plus, o revizuire a literaturii de specialitate realizată de Lee *et al.* (2022) a arătat că încrederea este un predictor al rezultatelor clinice pozitive, fiind asociată cu o mai bună satisfacție și cu o cooperare sporită în procesul de îngrijire.

Încrederea este, de asemenea, un factor care poate influența cum percep pacienții tratamentele și recomandările medicale. Dacă pacientul are încredere în medicul său, este mai probabil să accepte recomandările și să participe activ în procesul decizional, ceea ce poate duce la rezultate mai bune pe termen lung (Stewart *et al.*, 2000).

III. TIMPUL ALOCAT ACTULUI MEDICAL ȘI IMPACTUL ASUPRA COMUNICĂRII MEDIC-PACIENT

Timpul limitat alocat consultațiilor este o problemă recurentă în multe sisteme de sănătate, iar acest lucru poate avea un impact negativ asupra calității comunicării dintre medic și pacient. Un studiu realizat de Hansson *et al.* (2008) a demonstrat că consultațiile mai scurte pot afecta capacitatea medicului de a oferi explicații detaliate și de a asculta activ pacientul, ceea ce poate duce la o înțelegere incompletă a diagnosticului și la o aderență mai scăzută la tratament. În acest sens, un studiu realizat de Haskell *et al.* (2020) a arătat că pacienții care beneficiază de consultații mai lungi și de o atenție mai mare din partea medicului au o satisfacție mai mare și respectă mai bine tratamentele recomandate.

Mai mult, studiile recente au identificat faptul că pacienții se simt mai confortabil să pună întrebări și să discute deschis despre temerile lor atunci când consultațiile sunt mai relaxate și nu sunt presate de factori de timp. Aceste descoperiri subliniază importanța gestionării eficiente a timpului în cadrul consultațiilor, astfel încât medicii să poată aloca suficient timp pentru a răspunde la întrebările pacientului și pentru a discuta detaliile tratamentului.

IV. SOLUȚII PENTRU EFICIENTIZAREA COMUNICĂRII

Pentru a depăși barierele lingvistice, este esențial să se implementeze soluții specifice, adaptate nevoilor pacientului și contextului clinic. Mai jos sunt câteva abordări care pot îmbunătăți semnificativ comunicarea în aceste situații:

Utilizarea interpreților profesioniști poate fi considerată ca fiind una dintre cele mai eficiente modalități de a depăși barierele lingvistice. Studiile arată că interpreții calificați ajută la reducerea erorilor de comunicare și la asigurarea unui schimb clar de informații între medic și pacient (Flores *et al.*, 2012). Interpreții specializați în domeniul medical nu doar că traduc cuvintele, dar și interpretează contextul cultural și emoțional al pacientului, oferind o comunicare mai completă și mai precisă.

De asemenea, este important ca interpreții să fie disponibili pe tot parcursul tratamentului, nu doar în timpul consultațiilor inițiale. În instituțiile de sănătate care nu dispun de interpreți calificați sau care au resurse financiare limitate, poate fi o opțiune utilizarea interpreților online sau a platformelor de traducere telefonică, care pot fi accesibile rapid și eficient. Totuși, trebuie menționat că, deși literatura

de specialitate se referă la aceste soluții, noile realități tehnologice, cum ar fi traducerea instantanee prin Google Translate și alte instrumente, platformele de diagnostic și utilizarea tehnologiilor avansate, precum ChatGPT, nu sunt întotdeauna luate în considerare, acest fapt reprezentând o limitare a revizuirii literaturii științifice de specialitate. Având în vedere faptul că oamenii utilizează din ce în ce mai multe instrumente online, acestea ar putea reprezenta un sprijin important în comunicare și în procesul de tratament.

Instruirea medicilor în comunicarea interculturală și lingvistică poate fi considerată un alt pas esențial în reducerea impactului barierelor lingvistice. Multe dintre erorile de comunicare pot fi evitate prin sensibilizarea medicilor cu privire la diferențele culturale și lingvistice, precum și prin utilizarea unui limbaj simplificat, care să fie ușor de înțeles pentru pacienți, indiferent de nivelul lor de educație sau de familiaritatea cu termenii medicali (Saha *et al.*, 2008).

Medicina personalizată ar trebui să includă și formarea continuă în acest domeniu, deoarece diversitatea culturală și lingvistică a pacienților este în creștere în multe societăți. Medicii trebuie să fie pregătiți să abordeze nevoile lingvistice și culturale ale pacienților într-un mod care să faciliteze o comunicare deschisă și clară.

Utilizarea tehnologiilor de traducere automată atunci când nu sunt disponibili interpreți profesioniști, precum aplicațiile mobile sau platformele online de traducere, pot juca un rol important. Acestea permit medicilor să depășească barierele lingvistice într-un timp scurt și eficient. De exemplu, aplicațiile de traducere precum Google Translate sau platformele specializate pentru sănătate pot fi utile pentru a traduce rapid instrucțiuni simple, întrebări și/sau răspunsuri importante între medic și pacient în timpul consultației.

În plus, **materialele educaționale** traduse în limba maternă a pacientului, cum ar fi pliantele informaționale sau ghidurile de tratament, îi pot ajuta pe aceștia să înțeleagă mai bine diagnosticul și tratamentul recomandat, în special în societățile multiculturală și cu o diversitate etnică foarte mare. Aceste materiale ar trebui să fie redactate într-un limbaj simplu și ușor de înțeles și, dacă este posibil, să includă ilustrații sau diagrame care să sprijine înțelegerea din partea pacientului.

Adoptarea unui limbaj simplu și clar de către medici poate reprezenta o abordare eficientă în încercarea de a reduce barierele lingvistice. Jargonul medical poate fi greu de înțeles pentru pacienții care nu au o pregătire medicală, iar folosirea unui limbaj accesibil poate contribui la o comunicare mai eficientă. De asemenea, medicii trebuie să se asigure că pacienții au înțeles corect informațiile, prin întrebări de verificare sau prin utilizarea unor tehnici de învățare activă, precum repetarea sau parafrizarea.

Este important ca medicii să încurajeze pacienții să pună întrebări și să își exprime nelămuririle, asigurându-se că toate aspectele legate de diagnostic și tratament sunt înțelese în totalitate de către pacient. Acest tip de abordare nu doar că îmbunătățește înțelegerea tratamentului, dar ajută și la construirea unei relații de încredere și respect reciproc între medic și pacient.

V. SENSIBILIZAREA ȘI EDUCAREA PACIENȚILOR CU PRIVIRE LA PROCESUL MEDICAL

Un alt aspect important este educarea pacienților cu privire la procesul medical, astfel încât aceștia să înțeleagă mai bine ce se întâmplă în timpul consultației și ce se așteaptă de la ei. În cazul pacienților care nu vorbesc limba medicului, această educație poate fi facilitată prin materiale vizuale, precum infografice sau filme educaționale, care explică pașii unui tratament sau proceduri medicale comune.

De asemenea, este important ca medicii să încurajeze pacienții să își exprime temerile și îngrijorările, pentru a identifica din timp eventualele bariere suplimentare în procesul de comunicare. Astfel, se creează un mediu în care pacientul se simte confortabil și susținut.

CONCLUZII

Comunicarea eficientă în relația medic-pacient depinde de o serie de factori interconectați, inclusiv abilitățile de comunicare ale medicului, barierele lingvistice și culturale, timpul disponibil pentru consultații și nivelul de încredere dintre cele două părți. Într-o lume în continuă schimbare, marcată de telemuncă, migrarea masivă, nomadism digital și alte tendințe globale, oamenii sunt expuși adesea unor contexte medicale noi, care ridică provocări suplimentare în comunicarea medic-pacient. Utilizarea tehnologiilor avansate de traducere automată și adoptarea unui limbaj clar și simplu pot reprezenta aspecte esențiale în gestionarea unei comunicări optime, ducând astfel la depășirea unor bariere precum diversitatea culturală sau lingvistică într-o lume aflată în dinamică continuă. Studiile recente subliniază faptul că dezvoltarea abilităților de comunicare ale medicilor, creșterea sensibilității față de diversitatea culturală și gestionarea timpului în mod eficient sunt esențiale pentru îmbunătățirea interacțiunilor medic-pacient și pentru obținerea unor rezultate clinice mai bune. Investiția în formarea continuă a medicilor și în politici de îngrijire care promovează o comunicare deschisă și eficientă este esențială pentru optimizarea relației medic-pacient.

BIBLIOGRAFIE

1. Adler, N.E., & Stewart, J. (2010). *Health disparities across the lifespan: Meaning, methods, and mechanisms*. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1186(1), p. 5–23. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2009.05330.x>.
2. Batal, H.A., et al. (2007). *The impact of language barriers on patient care: A case study*. *Canadian Medical Association Journal*, 177(10), 1212–1216.
3. Betancourt, J.R., Green, A.R., Carrillo, J.E., & Ananeh-Firempong, O. (2003). *Cultural competence and health care disparities: Key perspectives and trends*. *Health Affairs*, 22(5), p. 230–239. <https://doi.org/10.1377/hlthaff.22.5.230>.

4. Brown, J.L., Green, J., & Isaac, A.D. (2010). *The role of listening in medical communication*. Journal of Health Communication, 15(3), p. 290–299. <https://doi.org/10.1080/10810730.2010.521783>.
5. Davis, T.C., Fredrickson, D.D., & Arnold, C.L. (2017). *Literacy and health outcomes: A study of patients' ability to understand and act on medical information*. Journal of General Internal Medicine, 32(1), p. 23–29. <https://doi.org/10.1007/s11606-016-3874-3>.
6. Epstein, R.M., & Street, R.L. (2011). *The values and value of patient-centered care*. Annals of Family Medicine, 9(2), p. 100–103. <https://doi.org/10.1370/afm.1239>.
7. Flores, G., et al. (2012). *The impact of medical interpreters on the quality of healthcare: A systematic review*. The Journal of General Internal Medicine, 27(3), p. 358–364.
8. Graham, H., Ingleby, D., & Bennett, G. (2021). *Social determinants of health and access to health care*. Social Science & Medicine, 158, p. 53–61. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.02.015>.
9. Halpern, J. (2003). *What is the role of empathy in medicine?* The Canadian Journal of Psychiatry, 48(10), p. 705–711. <https://doi.org/10.1177/070674370304801003>.
10. Hansson, M., & Carlsson, S.G. (2008). *The role of time in doctor-patient communication: A review of the literature*. Patient Education and Counseling, 70(3), p. 253–257. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2007.11.015>.
11. Haskell, L., & Jones, L. (2020). *Impact of consultation time on doctor-patient communication: A systematic review*. Journal of Clinical Communication, 7(1), p. 15–28. <https://doi.org/10.1002/jcc.1483>.
12. Jafri, H.S., Lee, D., & Ng, R. (2022). *Impact of socio-economic status on healthcare delivery: Challenges faced by healthcare providers*. International Journal of Healthcare Management, 15(2), p. 102–108. <https://doi.org/10.1080/20479700.2022.2053726>.
13. Karliner, L.S., et al. (2007). *Language barriers and health care outcomes: A systematic review of the literature*. Journal of General Internal Medicine, 22(2), p. 260–267.
14. Karliner, L.S., Napoles, A.M., & Schillinger, D. (2007). *The roles of language and culture in health communication: A review of research and implications for policy*. Journal of Health Communication, 12(4), p. 307–324. <https://doi.org/10.1080/10810730701350604>.
15. Lamiani, G., et al. (2023). *Improving doctor-patient communication through continuous medical education programs*. Journal of Medical Education, 53(2), p. 121–129. <https://doi.org/10.1016/j.jmededu.2022.11.004>.
16. Lee, M.T., et al. (2022). *Trust in physicians and clinical outcomes: A meta-analysis*. Journal of General Internal Medicine, 37(4), p. 809–816. <https://doi.org/10.1007/s11606-022-07404-z>.
17. Lien, W., et al. (2021). *Bridging the language barrier: The impact of medical interpreters on patient care*. Journal of Health Communication, 26(3), p. 217–226. <https://doi.org/10.1080/10810730.2020.1821940>.
18. López, S., et al. (2022). *Cultural competence in medical communication: A review and practical guide*. Journal of Medical Practice, 48(3), p. 215–223. <https://doi.org/10.1002/jmp.1727>.
19. Makoul, G. (2001). *The interplay between physician communication and patient adherence: A review of the literature*. Patient Education and Counseling, 40(3), p. 227–238. [https://doi.org/10.1016/S0738-3991\(00\)00135-X](https://doi.org/10.1016/S0738-3991(00)00135-X).
20. Makoul, G., & Clayman, M. L. (2006). *An integrative model of shared decision making in medical encounters*. Patient Education and Counseling, 60(3), p. 301–312. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2005.06.012>.
21. Riess, H., Kraft-Todd, G., & Hechavarría, D. (2012). *Empathy training for medical students: A systematic review of randomized controlled trials*. Academic Medicine, 87(7), p. 926–938. <https://doi.org/10.1097/ACM.0b013e318258f4e6>.
22. Rosen, J.B., Schneider, R.K., & Greenberg, C.H. (2022). *Impact of physician-patient communication on patient adherence and clinical outcomes: A systematic review*. Journal of Clinical Medicine, 11(7), p. 2340. <https://doi.org/10.3390/jcm11072340>.

23. Saha, S., *et al.* (2008). *Cultural competence in medical education and practice*. The Journal of the American Medical Association, 299(10), p. 1170–1176.
24. Stewart, M., Brown, J.B., Donner, A., *et al.* (2000). *The impact of patient-centered care on outcomes*. *Journal of Family Practice*, 49(9), p. 794–804.
25. Teutsch, C., Prusaczyk, B., & O'Connor, M. (2020). *The role of empathy in physician-patient communication: A systematic review*. *Journal of Health Communication*, 25(4), p. 277–285. <https://doi.org/10.1080/10810730.2020.1731194>.
26. Wallace, A., *et al.* (2021). *Trust in healthcare providers and patient adherence to treatment*. *Journal of Clinical Nursing*, 30(4), p. 530–541. <https://doi.org/10.1111/jocn.15569>.
27. Ward, C.M., Seymour, R.M., & McKinley, R.K. (2019). *Socio-economic status and patient engagement: A systematic review of the literature*. *BMC Health Services Research*, 19(1), p. 398. <https://doi.org/10.1186/s12913-019-4327-9>.

IN MEMORIAM DORA MEZDREA (1956–2025)

La 10 februarie a. c. s-a săvârșit din viață cercetătoarea și editoarea Dora (n. Dorina) Mezdrea, cea mai împătimită specialistă de Nae Ionescu de la noi.

Născută la 2 august 1956, în orașul Panciu, din județul Vrancea, Dora Mezdrea urmează studiile gimnaziale și liceale în orașul natal, după care se înscrie la Facultatea de Litere a Universității din București, absolvită în 1982, cu o teză despre metodele muzicale în opera lui Thomas Mann. După încheierea studiilor universitare, primește repartiție în Reviga, județul Ialomița, ca profesor de Limba și literatura română. După 1990, devine redactor principal la ziarul „Dreptatea” și începe colaborarea la publicații precum: „Dilema”, „Viața Românească”, „Manuscriptum”, „Literatorul” etc. În fine, după câțiva ani tumultoși, în care nu a avut loc de muncă ori a lucrat în afara specialității sale (la ITB, de pildă...), devine cercetător la Muzeul Național al Literaturii Române, unde lucrează până la sfârșitul vieții.

A urmat specializări ulterioare în filosofie și teologie ortodoxă.

Odată cu scoaterea lui Nae Ionescu de pe lista autorilor interziși, se alătură, din 1996, mai vârstnicilor editori Dan Zamfirescu și Marin Diaconu pentru editarea operei integrale a lui Nae Ionescu. Primele ediții ale Dorei Mezdrea au apărut la Editura Anastasia, unde au fost tipărite cursurile: *Problema mântuirii în „Faust” al lui Goethe* și *Teoria cunoașterii*, de 167 p., respectiv 324 p. În același an, la editura condusă de Sorin Dumitrescu, va continua cu tipărirea ediției *Posibilitățile filosofiei creștine* a lui Mircea Vulcănescu. Anul următor, Dora Mezdrea încheie colaborarea cu Editura Anastasia și tipărește, în două volume, de 423 p. și 231 p., *Correspondența de dragoste* a lui Nae Ionescu. Se va alătura, apoi, lui Marin Diaconu în travaliul editării lui Nae Ionescu, tipărind, în colaborare, la Editura Eminescu, în 1997, cursurile: *Curs de istorie a logicii*, 245 p., *Curs de logică matematică*, 265 p. și *Curs de logică generală*, 230 p.

Eforturile editării operei lui Nae Ionescu se vor concentra pe un singur fir din 1999, când, alături de Marin Diaconu, deschide seria de *Opere* ale lui Nae Ionescu, cu vol. VI: *Publicistică, 1. 1919–1923*, tipărit la Editura Crater. Începând cu această apariție editorială, aproape în fiecare an se va tipări câte un volum de *Opere* ale lui Nae Ionescu, până în 2021, la încheierea seriei. După 22 de ani de strădanie, această serie de *Opere* a fost încheiată cu volumele XVI și XVII, de corespondență, în 2021. Tot restul seriei, totodată, a fost reluat în 2017, într-o ediție a II-a,

„*Revista română de sociologie*”, serie nouă, anul XXXVI, nr. 1–2, p. 109–111, București, 2025

revizuită, iar la ora actuală, toate volumele de *Opere* ale lui Nae Ionescu se pot găsi pe rafturile Editurii Muzeului Literaturii Române.

Travaliul Dorei Mezdrea în „chestiunea Nae” nu se va opri la editarea *Opereilor* sale. Punând în joc cunoștințe vaste și peste un deceniu de cercetare naeionesciană, între 2001 și 2005 publică, în patru volume masive, de peste 600 de pagini fiecare, lucrarea *Nae Ionescu. Biografia* (Vol. I: [București]: Editura Universal Dalsi, 2001, 470 pag.; Vol. II: [București]: Editura Acvila, 2002, 617 p.; Vol. III: Editura Istros, 2003, 565 pag; Vol. IV. *ibidem*, 2005, 652 pag.) Un deceniu mai târziu, după avansarea semnificativă a editării *Opereilor* lui Nae Ionescu, va reveni asupra acestei cărți de autor și va tipări o ediție a II-a, revizuită și adăugită, în două volume, în 2015, la Editura Muzeul Literaturii Române. După tipărirea *Biografiei...* în patru volume, în 2007 publică și o *Biobibliografie Nae Ionescu*, la Brăila, la Editura Istros. În timpul documentării pentru aceste volume, Dora Mezdrea a întocmit, prin cercetare și achiziții proprii, *Fondul documentar „Nae Ionescu”*, aflat la Serviciul Manuscrise, Carte Rară al Bibliotecii Academiei Române.

Pasiunea Dorei Mezdrea pentru Nae Ionescu nu se va opri exclusiv la opera sa, ci și a discipolilor săi. Printre aceștia, cele mai însemnate contribuții le-a avut în editarea operei lui Vasile Băncilă și Dumitru Cristian Amzăr.

În cazul celui dintâi, a donat întreaga sa arhivă Muzeului Național al Literaturii Române și a întocmit, în 2007, un *Catalog științific Vasile Băncilă* (pentru uz intern). Concomitent cu editarea *Opereilor* lui Nae Ionescu, deschide, în 2003, ediția de *Opere* ale lui Vasile Băncilă, cu vol. I: *Scrieri inedite din tinerețe (1920–1923)*, la Editura Istros, din Brăila. Această ediție de *Opere* va fi chiar mai lungă decât a lui Nae Ionescu, editoarea încheind-o, în 2022, cu volumul XVIII, cu mențiunea că, din nefericire, nu a fost finalizată, Băncilă având încă suficiente texte inedite ce nu au fost cuprinse în ediția de *Opere*. Dintre acestea, cu câteva zile înainte de trecerea editoarei la cele veșnice, a fost tipărit, sub îngrijirea sa, *Jurnalul* lui Vasile Băncilă dintre 1937 și 1941, la Editura Muzeul Literaturii Române. Editoarea semnaleză în *Nota asupra ediției* și jurnalul dintre 1954–1961 al lui Vasile Băncilă, intitulat *Carnețele cu dinamită*, precum și notații din 1967 și un scurt jurnal intitulat *Sub ocupație comunistă*, din 1972–1973, care-și așteaptă încă editorul. Dintre toate contribuțiile lui Vasile Băncilă, cea mai interesantă din punct de vedere filosofic este încercarea sa de a crea un sistem de filosofie (intitulat chiar astfel), care-și așteaptă încă exegetul și care ar trebui măcar amintit în lucrările ce tratează istoria filosofiei românești.

Pentru al doilea discipol al lui Nae Ionescu pe care l-am amintit, Dumitru Cristian Amzăr, Dora Mezdrea a fost cea care a recuperat arhiva sa de la Wiesbaden, unde a trăit scriitorul. Prin mijlocirea unuia din fiii săi, Dinu Amzăr, a adus întreaga arhivă în țară și o bună parte a acesteia a fost donată Arhivelor Naționale, pentru alcătuirea unui fond care să-i poarte numele. A cercetat această arhivă și a grupat pe discipline scrierile acestuia, din care a editat, în paralel cu edițiile de *Opere* ale lui Nae Ionescu și Vasile Băncilă, 15 volume de autor,

publicate între 2005–2025. Ultima dintre aceste ediții este *Corespondența exilului*, în trei volume, ordonată alfabetic, de peste 400 de pagini fiecare, tipărită la Editura Muzeul Literaturii Române. Ca o cupolă ce acoperă anii săi de cercetare a arhivei lui D. C. Amzăr, în luna februarie a.c. a tipărit, la Editura Eikon, cartea *D.C. Amzăr: Monografie*, de 600 p. În anii din urmă, la Editura Muzeul Literaturii Române, a mai editat următoarele lucrări ale lui D.C. Amzăr: *Filosofia românească nemarxistă* (2020, 416 p.), *Teologia* (2023, 344 p.), *Filosofia politică și geopolitică* (2023, 343 p.) etc.

Toate lucrările editate de Dora Mezdrea, fie că sunt publicate independent ori în ediții de *Opere*, sunt însoțite de studii introductive, note și comentarii critice, precum și indici.

Pe lângă editarea operelor lui Nae Ionescu, Vasile Băncilă și Dumitru Cristian Amzăr, Dora Mezdrea a mai editat, în 2023, jurnalul dintre 1932–1943 al gen. Dr. Vasile Panaitescu, cumnatul lui Nae Ionescu, la Editura Muzeul Literaturii Române, precum și, separat, corespondența lui Vasile Băncilă cu Lucian Blaga, în 2001, la Editura Istros.

În fine, un ultim aspect al cercetărilor Dorei Mezdrea este legat de Arhiva C.N.S.A.S., unde a fost cercetător acreditat. La fel ca întotdeauna, subiectul principal al cercetărilor sale a fost, și de această dată, Nae Ionescu, cu dosarul căruia a deschis, în 2008, colecția „Nae Ionescu și discipolii săi în arhiva Securității”, la Editura Mica Valahie, din București. Între 2008–2022 au mai apărut și alte volume, în această serie, cu selecții din documente ce priveau pe: Mircea Eliade (Editura Mica Valahie, 2008, 314 p.), Octav Onicescu (Editura Muzeul Literaturii Române, 2009, 360 p.), Constantin Noica (3 volume, între 2009–2010, publicate la Editura Humanitas și Editura Muzeul Literaturii Române, 507 p. + 364 p. + 439 p.), Mircea Vulcănescu (Editura Eikon, 2013, 795 p.), Petru Manoliu (Editura Muzeul Literaturii Române, 2015, 533 p.), Paul Sterian (Editura Muzeul Literaturii Române, 2016, 332 p.) și Axente Sever Popovici (Editura Muzeul Literaturii Române, 2022, 376 p.).

Cercetător neobosit, Dora Mezdrea avea în plan și editarea jurnalului lui Constantin Floru, precum și completarea seriei de volume *Constantin Noica în arhiva Securității*, din care a apucat să publice numai 2 000 de pagini din cele 10 000 pe care le-a xeroxat.

Odată cu săvârșirea din viață a Dorei Mezdrea, cultura română trebuie să-și ia rămas bun de la ultimul editor al lui Nae Ionescu ce mai era printre noi. Fie ca memoria ei să fie eternă, dimpreună cu cărțile sale, iar moștenirea sa culturală valorificată așa cum merită.

Dumnezeu s-o ierte!

Vlad BILEVSKY

IN MEMORIAM MARIN DIACONU (1937–2025)

La 18 ianuarie a.c. s-a săvârșit din viață profesorul Marin Diaconu, unul dintre, dacă nu chiar cel mai mare cărturar al filosofiei românești, care și-a legat indisolubil numele de tot ce a fost și este să fie creație filosofică românească, începând cu secolul al XIX-lea.

Formula vieții lui Marin Diaconu a fost, cu siguranță, *smerenia și răbdarea*. Nu întotdeauna – și mai ales astăzi – luăm act de ceea ce înseamnă o bună și roditoare statornicie în lucrul nostru, spre a dăruii culturii creații fecunde și durabile.

Marin Diaconu s-a născut pe 17 decembrie 1937, într-o familie tradițională românească, din satul Daneți, județul Dolj. Nici unul dintre părinții lui nu știa carte și nici nu ar fi putut anticipa că feciorul lor va ajunge cărturarul de prestigiu de mai târziu. În fapt, nici măcar el însuși nu a ghicit-o, căci apropierea de opera și arhiva filosofului român care avea să-i definească traiectoria vieții – adică Mircea Vulcănescu, pe care Marin Diaconu l-a socotit adevăratul „lider spiritual” al generației sale, mai degrabă decât Mircea Eliade – s-a petrecut abia după vârsta de 40 de ani, când, prin Zaharia Balinca, fost student și prieten al lui Mircea Vulcănescu și Mircea Eliade, și prietenul său Gheorghiuță Geană, a cunoscut-o pe văduva lui Mircea Vulcănescu, Margareta Ioana Vulcănescu.

Până la clipa aceea, avea să treacă prin câteva momente de răscruce care i-au creat mari încercări. Poate cea mai semnificativă – având în vedere că-și aducea aminte cu amărăciune și în ultimii ani despre aceasta – este împlinirea vârstei de 20 de ani într-un sanatoriu, fiind bolnav de tuberculoză. Norocul a făcut să refuze operația – cu șanse, i se spunea, foarte mici de reușită –, iar medicii și „întâmplarea” să-l însănătoșească. Odată intrat la Facultatea de Filosofie – după o încercare, fără succes, de a se înscrie la Facultatea de Ziaristică, aflată pe atunci în lichidare, visând, încă din liceu, să devină ziarist –, va fi îndrumat către filosofia românească de către profesorul său Titu Georgescu, cu care a și colaborat în vremea studenției. După absolvirea facultății, va rătăci câțiva ani prin cercetarea sociologică alături de N.S. Dumitru, în timp ce era și cadru didactic la Catedra de Filosofie a Institutului Politehnic București. Se va hotărî să se dedice exclusiv filosofiei românești în 1969, după ce a renunțat la o posibilă adâncire în sociologie, care cunoștea, în a doua jumătate a anilor '60, o renaștere atât spirituală, cât și instituțională, sub oblăduirea lui Miron Constantinescu.

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXXVI, nr. 1–2, p. 113–117, București, 2025

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

Până la întâlnirea, în 1980, cu Mărgărita Vulcănescu, Marin Diaconu a publicat, în colaborare cu Ion Tudosescu și Ioana Smirnov, volumul *Filosofie. Tematică, bibliografie, crestomație*, tipărit în 1976, la Editura Didactică și Pedagogică (pentru uzul studenților). Această carte va fi sporită semnificativ și transformată în masiva culegere *Filosofie. Crestomație și Bibliografie*, de 952 de pagini, tipărită în vara lui 1989 la Editura Academiei R.S.R. Cu excepția acestei crestomații, în perioada 1965–1989, Marin Diaconu nu a colaborat decât sporadic la diverse publicații de specialitate („Forum”, „Revista de filosofie” etc.) ori volume colective și și-a petrecut tot timpul liber ca cititor conștiincios la Biblioteca Academiei Române. Printr-o anume echilibristică, a obținut și aprobare pentru consultarea Fondului Secret al Bibliotecii Academiei Române, și astfel s-a putut familiariza cu publicațiile interbelice și antebelice încă din anii '60–'70.

Întâlnirea spirituală cu Mircea Vulcănescu s-a petrecut sub semnul unui îndemn din studenție, primit de la profesorul său, Titu Georgescu, care l-a sfătuit să nu adâncească temele contemporanilor, ci să încerce să dibuiască teme viitoare de cercetare, de care să se apuce încă de tânăr, pentru ca atunci când ele vor deveni actuale, el să aibă deja o experiență solidă. Intuiția sa pentru filosofia românească s-a dovedit într-un totu inspirată, acest domeniu urmând să devină, după împlinirea vârstei de 50 de ani, sacerdoțiul lui Marin Diaconu. Și-a petrecut ultimul deceniu din socialism lucrând la arhiva lui Mircea Vulcănescu, din opera căruia a întreprins o culegere de scrieri pe care i-a propus-o, în 1985, lui Valeriu Râpeanu, directorul Editurii Eminescu, pentru colecția „Biblioteca de filosofie a culturii românești”. Această culegere cuprindea și o sumă semnificativă de texte cu tematică religioasă, care, în circumstanțele de atunci, nu ar fi putut apărea în acei ani, și a fost sfătuit de câțiva prieteni să le scoată din culegere. Marin Diaconu, cu rigoarea sa de totdeauna, nu a dat ascultare îndemnurilor prietenești, spunând: „Dacă acele texte sunt problematice, să le scoată ei, la cenzură, nu eu, ca editor”. „Întâmplarea” a făcut ca această culegere să fie tipărită *întocmai*, în două volume, în 1991. Editarea operei lui Mircea Vulcănescu va continua neîntrerupt ulterior.

„Anul de grație” 1990 l-a găsit pe Marin Diaconu pregătit pentru „restaurarea” culturii românești interbelice, pe care o studia deja, urmând povața lui Titu Georgescu, de câteva decenii. Astfel, în iunie 1990, el era deja pregătit pentru centenarul lui Nae Ionescu, un filosof despre care Constantin Noica spunea că nu va putea fi vreodată reconsiderat, în socialism. Totodată, încă din 1989, lucrase, alături de Gabriel Liiceanu, la un plan de editare pentru o ediție de *Opere* ale lui Constantin Noica – plan tipărit în catalogul Editurii Humanitas din 1990 –, pentru care a și început lucrul, însă a fost curând suspendată (rămasă astfel până astăzi). A tipărit, însă, câteva volume de publicistică interbelică a lui Constantin Noica, la editura amintită, de-a lungul anilor '90. Din 1991, începe editarea filosofilor români, fără să intuiască faptul că va deveni preocuparea lui principală pentru mai bine de trei decenii.

Pentru cei formați în filosofie după 1990, edițiile îngrijite de Marin Diaconu au reprezentat o reală reîmprospătare a filosofiei românești, eliberată de vechile

înăspriri ideologice, dar cuprinsă de altele, pe parcursul deceniilor. Cu toate acestea, deși se autodefinea drept o „victimă a socialismului”, activitatea și opera lui Marin Diaconu s-au împlinit aproape întru totul după 1990. Dintre filosofii din socialism, i-a omagiat pe foștii săi profesori Henri Wald¹ și Tudor Bugnariu² prin câte un volum dedicat personalității și operei lor, și a mai editat sporadic diverse repere critice, însă principala sa preocupare a fost editarea filosofilor români ce au activat ori s-au format între cele două războaie mondiale. A colaborat, pentru publicarea acestor ediții, de-a lungul deceniilor, cu Gabriel Liiceanu și Dan Zamfirescu. Cu cel dintâi – fost coleg de facultate –, a colaborat pentru editarea lui Constantin Noica, încă dinainte de 1990, a lui Emil Cioran, Eugen Ionescu și alții, iar cu cel din urmă, pentru editarea lui Nae Ionescu. Dacă la Editura Humanitas nu a publicat, în ultimul deceniu al veacului trecut ori mai târziu, decât diverse culegeri ori însemnări, publicistică și memorialistică, alături de Dan Zamfirescu a reușit să inițieze o ediție de *Opere* ale lui Nae Ionescu, din 1999. Despre această ispravă, Marin Diaconu notează:

„Tot prin '88, am reușit să mă apropiu de Dan Zamfirescu. Ne-a apropiat Ideea de Nae Ionescu – Dan Zamfirescu fiind cel mai împătimit năist din ultima jumătate de veac, iar eu alergând prin cotidiene, reviste (câteva puse la dispoziție de Dan Zamfirescu, din biblioteca personală), spre a-l descoperi (de vâlul uitării...), a-l așeza într-o bibliografie (ce, credeam noi, o vom putea publica prin Italia...) și mai apoi în cărți. În prezent, suntem în desfășurare cu ediția de *Opere*...”³

După tipărirea câtorva zeci de volume, în paralel cu ediția de *Opere* ale lui Nae Ionescu, lucrează și tipărește, în 2005, o ediție de *Opere* ale lui Mircea Vulcănescu, în două volume, ce însumează peste 3 000 de pagini, la Fundația Națională pentru Știință și Artă. În aceeași perioadă, tipărește și un *Dicționar de termeni filosofici ai lui Constantin Noica*, elaborat, vreme de doi ani, alături de Florica Diaconu și publicat în 2004, la Editura Univers Enciclopedic. Odată cu aceste ediții, putem spune cu oarece siguranță că climatul filosofiei românești a început să capete o adâncire hotărâtoare pentru viitorul cercetărilor ei. Pentru prima oară, după aproape șase decenii de absență, Nae Ionescu și Mircea Vulcănescu au putut pătrunde în mod extraordinar de riguros – cu note editoriale de sute de pagini... – în spiritul românesc contemporan. Ediția de *Opere* ale lui Mircea Vulcănescu este, prin ea însăși, dincolo de contextul cultural al autorului, un monument de îndemânare și măiestrie editologică și filologică, fiind rodul unei

¹ Marin Diaconu (ed.), *Laudă diferenței. Lui Henri Wald. La 80 de ani*, București, Editura Crater, 2000. Dintre colaboratori: Mircea Dumitru, Paul Cornea, Ion Ianoși, Z. Ornea, Alexandru Surdu, Sorin Vieru ș.a.

² Marin Diaconu (ed.), *Tudor Bugnariu: profesorul militant*, Sibiu, Editura Techno Media, 2013. Dintre colaboratori: Vasile Munteanu, Radu Florian, Ludwig Grünberg, Mircea Flonta, Gheorghică Geană, Constantin Stroe ș.a.

³ Marin Diaconu, *Despre el însuși. Viața ca un dar*, în vol. *Autoprofil spiritual*, București, Editura Semne, 2024, p. 109. Acest text a fost scris prin 2007. În prezent, ediția de *Opere* ale lui Nae Ionescu se află la volumul XVI, publicat la Editura Muzeului Național al Literaturii Române, în 2021.

îndelungi eforturi, de peste un deceniu, în care editorul s-a ocupat aproape cu exclusivitate de Mircea Vulcănescu și de generația sa. După părerea noastră, până la ora actuală, ediția de *Opere* ale lui Mircea Vulcănescu este cea mai reușită și riguroasă ediție de opere ce s-a întreprins până acum, în filosofia românească.

Nu doar Nae Ionescu și Mircea Vulcănescu se vor număra printre filosofii români norocoși să aibă parte de o ediție de *Opere*, ci și Emil Cioran, cărui i s-au tipărit, între 2012 și 2017, patru volume de *Opere*, elaborate tot de Marin Diaconu, la Fundația Națională pentru Știință și Artă. Eugen Simion a fost cel care a luptat – chiar la propriu, prin tribunale – pentru tipărirea operei românești a lui Emil Cioran și tot alături de el a publicat, în 2005, ediția Vulcănescu, în celebra colecție *Opere fundamentale*. Colaborarea cu Eugen Simion va continua și mai târziu, când, în 2020, tipărește trei volume de *Opere* ale lui Nae Ionescu, în colecția amintită. Aprecierea sa pentru Eugen Simion s-a înfățișat și editorial, când Marin Diaconu a publicat, în două ediții, din 2015 și 2021, un masiv *profil spiritual* al acestuia⁴, de 972, respectiv 998 de pagini. La rândul său, Eugen Simion scria despre Marin Diaconu următoarele:

„Nu știu ca azi, când toți ne grăbim și nimeni nu mai are chef să citească toate publicațiile dintr-o epocă, să mai existe altcineva care să facă, repet, cu atâta pricepere, răbdare și devotament, o operație așa de migăloasă și de utilă ca acest profesor de filosofie, modest și tăcut, perseverent și decis ca un bătrân țaran de munte, care se scoală dimineața la cinci și se culcă seara devreme, după ce a trebăluit toată ziua pe ogorul lui. Ogorul lui Marin Diaconu, om cultivat, cu multe lecturi filosofice, este, desigur, Biblioteca Academiei Române. (...)”

Marin Diaconu, zic, merge în fiecare zi la Biblioteca Academiei, citește reviste, face fișe (după sistemul vechi), copiază texte, le ordonează și face aceste ediții și aceste portrete spirituale care sunt, pentru cine știe să prețuiască, instrumente bune, indispensabile de lucru.”⁵

În ultimii ani, Marin Diaconu a încheiat și o ediție de *Opere* ale lui Titu Maiorescu, ce ar fi trebuit să apară, în 2022, în aceeași colecție coordonată de Eugen Simion, *Opere fundamentale*. Din păcate, cel din urmă săvârșindu-se din viață, ediția nu a apărut, iar editorul a propus-o academicianului Valeriu Matei, noul director general al Editurii Academiei Române. În prezent, ea se află în curs de publicare.

Pe lângă edițiile vaste de *Opere* și seria de profile spirituale (pentru: Constantin Rădulescu-Motru, Mircea Vulcănescu, Eugen Ionescu, Eugen Simion, Radu Stanca, Ileana Mălăncioiu și el însuși), contribuțiile în filosofia românească ale lui Marin Diaconu s-au făcut remarcate și prin publicarea unor filosofi mai

⁴ Marin Diaconu, *Eugen Simion. Profil spiritual*, București, Editura Tracus Arte, 2015, 972 p. Ediția a II-a, adăugită, în 2021, 998 p.

⁵ Eugen Simion, *Cuvânt înainte*, în vol. Marin Diaconu, Anca Sîrghie, Radu Stanca. *Profil spiritual*, București, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, 2015, p. 5. Textul a fost reluat și în vol. *Autoprofil spiritual*, ed. cit., p. 622–624.

puțin cunoscuți, precum Sorin Pavel sau Radu Enescu, ori prin diverse seriale ținute în periodicele culturale ale vremii de astăzi, cu documente, scrisori și texte inedite ale unor filosofi români (amintim aici serialul său cel mai semnificativ, din *Viața Românească*, despre Constantin Noica, Anton Dumitriu, Emil Cioran și alții, din anii '90 ai veacului trecut). Multe din edițiile lui Marin Diaconu au servit nu doar ca instrumente de lucru, ci ca elemente vii de cultură ce au reușit să creeze un real progres în cercetarea filosofică românească. Având în vedere cât de dificil este să formezi un asemenea specialist – fără să mai amintim de răbdarea necesară unei asemenea întreprinderi, care prea adesea ne lipsește astăzi –, dar și câtă indigență spirituală se află în această ramură editologică a filosofiei românești, credem că activitatea lui Marin Diaconu a adus o strălucitoare lumină în filosofia românească, fără de care ar fi trebuit să așteptăm – cu optimism – *cel puțin* încă jumătate de veac spre a se crea. În fond, dacă astăzi se poate vorbi *cu sens* și, am spune, într-un context european despre filosofia românească – cel puțin în privința filosofilor autohtoni ce s-au putut bucura de ediții de *Opere* –, acesta este în principal meritul lui Marin Diaconu, care și-a închinat viața elevării filosofiei românești din confuzia și denaturarea în care se găsea în tinerețea sa, către zăriștea adevărului absolut al operei și creației naționale.

Filosofia românească a pierdut, prin Marin Diaconu, pe cel mai devotat *diacon* al său. Rămâne opera sa, indispensabilă oricărui cercetător al filosofiei românești de astăzi și – s-o rostim de-a dreptul – *de totdeauna*. Dumnezeu să-l ierte și să-l odihnească în Lumina Sa cea neînserată!

Vlad BILEVSKY

RELATĂRI COMPLETE DESPRE EMIL CIORAN

CONSTANTIN NOICA

NOTĂ INTRODUCȚIVĂ

Odată cu confiscarea averii sale, în 1949, Constantin Noica s-a mutat la Câmpulung-Muscel, unde și-a ales domiciliul obligatoriu (cealaltă variantă ar fi fost Sibiu). A locuit în acest oraș, în diverse locuințe, timp de aproape un deceniu, fiind arestat în decembrie 1958.

De-a lungul acestui deceniu câmpulungean, Constantin Noica și-a continuat activitatea filosofică și a încheiat proiectul a trei cărți: prima a fost *Încercare asupra filosofiei tradiționale*, încheiată în 1950, care va fi publicată în 1981, ca prim „volum” al cărții *Devenirea întru ființă*, la Editura Științifică și Enciclopedică; a doua, *Anti-Goethe*, proiectată în două volume, a fost publicată parțial, în 1976, de autor însuși, cu titlul *Despărțirea de Goethe*, la Editura Univers, și completată, tot în parte, de Marin Diaconu, în 2000, într-o nouă ediție, publicată la Editura Humanitas; în fine, ultimul proiect al lui Constantin Noica din deceniul de domiciliu obligatoriu câmpulungean este lucrarea *Povestiri din Hegel*, pe care am discutat-o, mai amănunțit, altundeva¹. Concomitent cu aceste proiecte, Constantin Noica întreținea și relații epistolare cu prietenii săi din exilul românesc, în special cu Emil Cioran și Mircea Eliade. După arestarea sa, în decembrie 1958, pasajele „idealiste” din lucrările sale, precum și corespondența cu scriitorii din exil (cu deosebire, celebra *Scrisoare către un prieten îndepărtat* a lui Emil Cioran către Noica) vor servi drept probe pentru condamnarea sa la 25 de ani de muncă silnică, alături de alți zece prieteni ai săi, în Procesul Noica – Pillat.

Din cei 25 de ani de închisoare la care a fost condamnat, Constantin Noica a ispășit doar patru (1960–1964, în 1959 aflându-se în arest, cât s-a desfășurat ancheta procesului), despre care, deocamdată, nu știm prea multe. Prezenta contribuție editorială aduce o mică limpezire în această privință. În timpul detenției

¹ Vlad Bilevsky, *Povestea Povestirilor din Hegel*, în vol. *Noica și Câmpulungul*, București, Editura Semne, 2024, culegere alcătuită de Marin Diaconu, p. 87–98.

sale, Constantin Noica a scris următoarele lucrări: *Pentru un tratat de logică* (141 p. mss.), *Douăzeci și șapte trepte ale materiei* (136 p. mss.), *Timpul logic* (151 p. mss.) și *Șase întâlniri cu socialismul științific* (147 p. mss.). Aceste manuscrise îi vor fi înapoiate lui Constantin Noica după eliberare, la 13 august 1965, conform unui raport al colonelului de Securitate Todiriu Ismail, din Arhiva C.N.S.A.S., dosar SIE/4862, vol. I. În același dosar menționat, în vol. II, se află o sumă de manuscrise olografe ale lui Constantin Noica, ce cuprind texte cerute, cel mai probabil, de Securitate. Unele dintre ele, precum textul de față, au fost scrise în timpul detenției, cu puțin timp înainte de eliberare. Dintre acestea, publicăm, pentru întâia oară, textul *Relatări complete despre Emil Cioran*, scris în iulie 1964, înainte de eliberare.

RELATĂRI COMPLETE DESPRE EMIL CIORAN

Întru cât mi se cere să fac declarații despre Emil Cioran – al cărui caz speram că se va clasa între timp, ca lipsit de interes efectiv –, voi spune tot ce știu despre el. Fac aceasta numai din respect față de autorități. Personal, am socotit cazul ca absolut secundar, cunoscându-l pe Cioran drept un neurastenic, de o excepțională înzestrare și atâta tot. Dacă l-am apărât timp de 30 de ani împotriva tuturor, chiar și împotriva tatălui său, care părea pe punctul să-l renege la un moment dat, l-am apărât ca pe un frate bolnav.

Îmi dau seama că a putut face rău societății și țării sale; dar răspunzători suntem noi, câțiva cari am făcut oarecare vâlvă asupra-i. El însuși e alături de toți și de toate. E un fugar în sensul absolut al cuvântului. Singura sa casă a fost cafeneaua, singurul său adevăr, cuvântul reușit. Dacă totuși, după atâția ani, se mai vorbește despre el, înseamnă că punctul meu de vedere este greșit. Mă întreb – unde.

De la început mă socotesc dator să spun că *politicește nu-i cunosc nicio vină după 1944 (în afară de cea de „fugar”)*, vreau să spun niciun gest sau cuvânt direct îndreptate împotriva regimului, cel puțin *până în 1958 când am fost arestat*. Omenește și moralicește s-a condamnat el singur, prin scris, cu mult mai grav decât l-ar putea osândi oricine altcineva. Voi relata deci faptele și vorbele ce-mi sunt cunoscute – căci viața sa se reduce la câteva vorbe de duh –, iar judecata de apreciere rămâne celor în drept. Reluând unele lucruri spuse în autobiografia mea, voi pune amintirile mele despre el în ordine și, la urmă, voi spune tot ce mă desparte *astăzi* de el.

*

După starea civilă, Emil Cioran s-a născut ca fiu de preot, în cel mai românesc sat din România, în Rășinariii lui Goga. Cu duhul, însă, descinde din *Posedații* lui Dostoievski, sau din *Nepotul lui Rameau* de Diderot. El însuși se va considera într-o scriere – premiată în Franța – coborâtor din Diogene cinicul, cel

care umbla aproape gol, într-un butoi. În orice caz, când l-am cunoscut, în 1931 – eram colegi de Facultate în ultimul an de filosofie –, *arăta mai degrabă că se trage din ultimii*, decât dintr-o sănătoasă familie românească a Rășinarilor. Neîngrijit ca aspect, slab, urât, cu privirea pierdută din cauza insomniilor și lecturilor, impresiona cu atât mai mult prin vasta sa cultură de tinerete și prin originalitatea formulărilor. Puțin după ce ne-am cunoscut, m-a întrebat câți ani am; când a aflat că am 22, mi-a spus: „tu ai 22 de ani de acasă”. Era ceva strivitor în complimentul său cu privire la cei 7 ani de acasă ai mei: poate o umbră de ironie, în orice caz un fel de a se rosti care dezarma. Dar mă gândesc că *el însuși avea să fie un dezarmat și răătăcit în fața vieții, tocmai din cauza darului acestuia de-a formula prea categoric și prea rapid, în orice situație. A „terminat” cu toate prea devreme, cu familia, cu școala, cu țara, cu răspunderea de viață, până la urmă și cu cultura. Cred că de câteva ori a fost pe punctul să termine și cu viața.*

Cu Elveția – unde ajungeam amândoi în vara aceluiași 1931, premiați cu o bursă de 2 luni pentru sesiunea studentescă a Ligii Națiunilor – avea să termine la fel de repede. Țără de „bicicliști și hotelieri”, bună să dea lumii guvernante și gărzi mercenare. O judecată atât de peremptorie nu putea să nu mă influențeze, făcându-mă să ratez întâiul meu contact cu străinătatea. Dar în numele a ce repudiam noi Elveția? Nici el, nici eu nu știam, pe vremea aceea, că Engels tânăr, în urmă cu vreo 8 decenii, știuse să spună lucruri ceva mai întemeiate despre Elveția, repudiind-o *în numele a ceva*. Când se ridică împotriva lăudăroșiei cu Elveția, „leagăn al libertății”, denunțând riscul ca țara aceasta să devină (...) vorbește despre „muntenii aceia brutali și bigoți”, refractari oricărei centralizări, atât de necesare totuși în timpurile moderne, când denunță pe ostașii elvețieni drept „mercenari ai tuturor stăpânirilor reacționare” (v. *Războiul civil în Elveția, Opere*, vol. IV, p. 393 urm.); sau când, mai târziu, vorbește despre o Elveție „reacționară, cu republicanism de fațadă”, opunându-i republica Statelor Unite „în neconținută dezvoltare” (vol. IX, p. 95 urm.) – mi se pare că Engels spune ceva. Noi însă nu spuneam mare lucru. Prietenul meu îmi arăta limpede că nu refuză valorile elvețiene nici măcar în numele celor românești. În câte o noapte, pe străzile pustii ale Genevei, îi plăcea să strige: „mă Petre, măă”, ca să realizeze cât de absurd sună în Occident rostirea daco-română. *Era fugar de pe atunci.*

Întorși în țară, am schimbat câteva cărți poștale. Țin minte că pe una din ele îmi scria, juvenil: „substanța feminină îmi rezistă”. L-am crezut multă vreme un mizoghin și l-am deplâns în consecință. Însă dezechilibrul lui nervos mi-a fost, în chip ciudat, o atracție în plus, ajutându-mă să-l scuz în ochii mei și ai altora.

Ne-am regăsit în toamna lui 1932, în rândurile unei asociații culturale turbulente, „Criterion”, unde o serie de publiciști tineri căutau să se afirme, prin conferințe pe teme de actualitate. *Cioran nu era dintre aceștia, căci n-are darul oratoriei*; în schimb îl pasionau discuțiile prelungite, de după conferințe, la cafenea „Corso”, unde sclipirile sale verbale făceau efect. Aci își descoperea el adevăratul său sens de viață, care trebuia să-l ducă direct la cafenea pariziană. Dacă se miră

cineva de succesele sale de astăzi, trebuie să i se spună că la Paris, cafeneaua reprezintă o supra-universitate și că moștenește saloanele literare din sec. XVII și XVIII. Cioran e un maestru al genului. Cât preț pui pe sentința morală, pe caracterizarea pregnantă și pe un paradox reușit, atâta valoare păstrează și creația sa. Dar cărțile unor astfel de creatori sunt întotdeauna *sub* improvizațiile lor. Dacă am acordat lui Cioran mai mult decât alții, este pentru că l-am auzit, nu doar l-am citit.

De pe atunci, foiletoanele pe care le scria în *Vremea* mă atrăgeau prin stil, dar nu mă convingeau prin fondul lor de idei. Era prea mult Nietzsche în ele, o glorificare a vieții oarbe, mute, insesizabile, un fel de existențialism *avant la lettre*. Țin minte titlul unui foileton: *Sentimentul muzical al existenței*, ceea ce spune tot. Mi-am scris, în perioada aceea, cartea de debut, *Mathesis sau bucuriile simple*, în directă opoziție cu ideile lui. Față de valorile iraționale pe care le glorifica el, eu slăveam ideea și rațiunea; față de omul naturii, eu propuneam omul experienței dirijate și al lucidității. Am debutat împreună în 1934, din nou premiați, eu cu lucrarea aceasta, el cu *Pe culmile disperării*, o scriere strălucitoare ca formă și în viziunile ei parțiale, dar cu același fond iraționalist de idei, consecvent duse acum până la descompunerea totală.

Cartea aceasta a unui aspirant la sinucidere, în fața căruia totul se destramă, îl exprimă întreg. Nu se putea supraviețui unei asemenea cărți – dacă era cât de cât sinceră – decât nemăiluând nimic în serios. Pretind că de aci încolo Cioran n-a mai luat nimic în serios: a renunțat la filosofie propriu zisă, a îndrăgît literatura, muzica, mistica și stilurile culturilor; a acoperit ca nimeni altul la noi (afară de G. Călinescu, poate) literatura rusă, spaniolă, franceză, engleză și germană – și s-a însănătoșit, oarecum, de nebunia sa, aruncând sonde în ceea ce i se părea a fi nebunia altora.

Prin 1934 sau 35, a plecat la „studii” în Germania, nu știu cu ce mijloace. Ultimul lucru pe care l-a făcut acolo a fost filosofia. Când, peste câțiva ani, un coleg de filosofie, Nicuță (actual ministru plenipotențiar, cred) l-a întrebat cu ce profesor a studiat în Germania, el a răspuns prompt: cu Hitler. Își bătea joc și de filosofie, și de sine, și de interlocutor. *Asemenea replici i-au creiat reputația de anarhist, dacă nu mai rău, de fascist. Incontestabil că nu a fost total străin de fascismul din afară sau dinăuntru, cum voi arăta mai jos; dar la fel de incontestabil este că nu s-a înregimentat vreodată într-un partid și n-a luat nimic în serios nici pe planul acesta. Caracteristic pentru el e faptul că l-a interesat tot ce părea revoluționar: dar nu de dragul progresului, ci pentru plăcerea răsturnării. În acest sens, câte un comunist ca Herbert Silber ar putea spune ceva și despre interesul lui Cioran pentru extrema stângă, pe care însă, firește, o înțelegea deformat.*

Ca autentic anarhist reappare el, după vreun an, în București, scriind un articol fulminant, prin care sugera „o noapte a Sf. Bartolomeu” printre bătrânii din România, adică un masacru al vechilor politicieni. Cu toată apatia lumii burgheze, articolul a făcut vâlvă, iar ziarul *Universul* a înfierat pe autor. Dar lucrurile n-au

avut nicio urmare. Cioran și-a reluat liniștit tema – care nu era în fond masacrul, ci necesitatea de-a lua totul de la început – și a scris o întreagă carte, apărută în 1936, *Schimbarea la față a României*, singura sa carte încheată. Nu știu dacă nu cumva mă înșel și dacă nu suprapun imagini ale prezentului peste o carte citită cu decenii în urmă: dar câteva din cerințele ei de înnoire – industrializarea masivă, orășenizarea țării, ieșirea din vegetativ și cultul idilic al naturii, alinierea României la istoria modernă – sunt atât de izbitor realizate astăzi, încât mă întreb dacă, întors în țară, Cioran n-ar spune: asta e ceea ce, fără să știu, voiam. Spun: mă întreb, căci nu sunt sigur nici de carte, nici de reacțiile autorului.

Spiritul vremii a făcut, însă, ca singura viziune constructivă a acestui anarhist să intre în orbita dreptei și nu a stângii politice. El însuși a trimis cartea fruntașilor politici de atunci, iar singurii care au reacționat au fost Octavian Goga și Codreanu. Primul îl cunoștea drept fiu al Rășinarilor, deci era firesc să stea de vorbă cu el despre carte. Despre întrevăderea cu Codreanu – nu știu să-l fi cunoscut dinainte, nu știu dacă a fost chemat sau s-a dus din proprie inițiativă – mi-a vorbit sub forma unui portret. *L-a descris pe Codreanu drept un om care-și caută cuvintele, mulțumit când el, Cioran, îi oferea cuvântul-cheie.* La un moment dat a tăcut și a început să umble prin încăpere. „Simțeam că se plimbă prin odaie Natura”, a comentat Cioran.

Nu-i cunosc alte contacte directe cu oamenii politici. În toamna aceluiași an 1936, prietenul meu răzvrătit se vedea silit să-și câștige traiul și primea un posibil post de profesor suplinitor, la catedra de istorie a Liceului „Șaguna”, din Brașov. Nu avea nici pregătirea, nici gustul pentru istorie. Viața începea să-i arate că nu se poate glumi prea multă vreme. Și totuși omul glumea mai departe. Un elev de-al său mi-a povestit despre el că, într-o zi, a luat căciula cuiva din cuierul clasei, a pus-o pe catedră și a spus: „*Uitați măi, asta a fost istoria României, am stat sub o căciulă 1 000 de ani*”.

În primăvara lui 1937, s-a prezentat la examenul de capacitate pentru filosofie, *ieșind al doilea pe țară.* Era deci asigurat ca profesor secundar. Dacă și-ar fi dat doctoratul, ar fi putut lesne aspira la mai mult. Dar niciun fel de profesorat nu-l interesa. Între timp, apăreau încă două cărți de-ale sale, *Lacrimi și sfinți* și *Cartea amăgirilor* – simple culegeri de aforisme, ce n-au avut niciun ecou deosebit. În sfârșit, o bursă a Institutului Francez, în toamna aceluiași an, venea să rezolve ecuația vieții sale, de om care nu vrea să întreprindă nimic: pleca la Paris pentru totdeauna.

Acolo l-am găsit peste un an, în 1938, când mă duceam eu însumi cu o bursă similară. Principala lui preocupare era să-și prelungească bursa cât mai mult posibil. O soluție ar fi fost: pregătirea unui doctorat la Sorbona, unde chiar se cere un stagiul mai îndelungat. Dar, deși putea face oricând față lucrurilor, cu un minimum de școlaritate, el prefera lecturile libere, cafeneaua și hoinărele singuratice. L-am găsit într-o odaie de hotel, cu un singur geamantan, fără bibliotecă, fără caete de note ori fișe, fără vreun proiect de viitor. Cred că așa este și

astăzi, după peste 25 de ani. Singura lui formă de viață socială era cafeneaua, unde întâlnea pe refugiații spanioli de stânga, sau pe studenții români, aceștia mai degrabă de dreapta. De grupul românesc m-am apropiat și eu, din aversiune pentru regimul lui Carol, ba chiar le-am dat un sprijin efectiv, în cadrul „Asociației Studenților din Paris”, pe când Cioran rămânea pasiv și pe acest tărâm. Singura sa participare politică era de ordin afectiv-anarhist: *își exprima speranța, după asasinarea lui Codreanu, că Palatul Regal din București va sări în aer*. Dar e drept că simpatia sa pentru fascismul românesc a fost mai afirmată în anul acela, când toate răsturnările păreau posibile, de la distanță. În general, îl interesa faptul că tipul de român obișnuit, „bunul român”, produs al societății de atunci, părea să fie zgâlțâit de legionarism, pe care-l definea în consecință drept „o revoluție românească împotriva României”. Câtă dreptate a avut – dar în sens *rău* – urma s-o vadă nu peste multă vreme.

Altminteri, nu manifesta niciun interes pentru țară și părea să nu știe de ai lui (se mulțumea să comenteze primirea câte unui mandat bănesc exclamând: „familia e o realitate!”), dar nu căuta nici să-și facă o patrie nouă din lumea unde se afla. Deși începea să cunoască bine limba și locurile, pornind vara pe câte o bicicletă cu chirie, prin satele și orașele franceze, nu avea niciun fel de relații. La sfârșitul anului școlar, a trebuit să-mi ceară mie, mai nou venit, să-l prezint unui profesor, ca să obțină o recomandare pentru prelungirea bursei. Ne-am dus împreună la prof. Henri Gouhier, care mă invitase la el să cunosc pe un filosof belgian, editor al unei reviste internaționale și doritor să aibă un referent pentru România. Când a auzit pe belgian că se interesează de filosofia românească, ba încă cere studii asupra-i, Cioran a izbucnit în râs, spunând că așa ceva nu există. M-am trezit și eu contestând gândirea noastră, așa încât până la urmă belgianul ne-a întrebat dacă nu cumva suntem singurii care ne ocupăm cu filosofia în România. Tot restul serii m-am străduit să repar gafa săvârșită, în timp ce Cioran discuta aprins cu dna Gouhier, o distinsă intelectuală, despre existențialism, subiect în care se pricepea. Cred că mai mult datorită soției profesorului a căpătat el scrisoarea de recomandare dorită.

Dar n-avea s-o folosească deocamdată, căci la 1 sept[embrie] 1939 izbucnea războiul. Ne-am întors prin Italia în țară, un grup de români, între care și el. Ne-am oprit la Veneția unde, pe o zi ploioasă, adăpostiți în „Casa română”, am răsfoit albumul cu impresii de-ale compatrioților noștri. Un colonel de modă veche scria: „Frumos e pe aci, dar mai frumos e în țara mea”. – Rămâi în țara ta, dobitocule! a exclamat Cioran. Cândva vorba aceasta avea să se întoarcă împotriva-i, cum voi arăta.

În țară, a aflat la Institutul Francez că bursele pentru străini se dau în continuare, și atunci a plecat imediat îndărăt în Franța – atât de puțin îl atrăgea patria regăsită. Am schimbat câteva scrisori, între 1939 și 40, dar nu-mi amintesc ce-mi scria din Parisul pustiu. În țară s-au întâmplat schimbările din 1940, fără ca

el să fie prezent la vreuna. Nu știu cum a înregistrat nici pierderea unei jumătăți din Ardealul său, nici înscăunarea lui Antonescu și a legionarilor. Eu însumi am plecat în Germania, în oct[ombrie] 1940, dar revenit pentru câteva zile la Crăciun, ca să-mi iau soția, am întâlnit pe Cioran, întors și el pentru puțin timp, spre a obține un post la Legația din Franța, căci nu mai existau burse într-o țară învinsă. Mi-a spus că, printr-un prieten din Sibiu, vrea să ajungă la Horia Sima și să-i declare: „Trebue să fie cineva care să explice francezilor în mod *sceptic* fanatismul. Acela sunt eu”.

Mi se pare la fel de adevărat că-și bătea joc de legionarism și că se oferea să-l slujească. Se poate alege după voie.

Oferta n-a apucat să fie făcută. Legionarii erau izgoniți de la putere; dar noul guvern numea totuși pe Cioran atașat cultural la Paris. Prin februarie sau martie 1941, în drum spre Franța, el s-a oprit o zi la Berlin, unde mă reîntorsesem, și m-a vizitat. Mi-a spus că zilele „rebeliunii” l-au prins în București și mi-a povestit unele aspecte, din care rețin doar două, semnificative mai degrabă pentru el. Într-una din zile se afla la Café de la Paix, pe Calea Victoriei, cu un grup de cunoscuți și un proaspăt cunoscut. În timp ce o coloană de legionari trecea pe stradă cântând, ultimul face o remarcă ironică. Atunci Cioran se ridică, holbează ochii amenințător și-i ordonă: în genunchi în fața lor! Necunoscutul se sperie, este pe punctul să îngenuncheze, când Cioran pufnește în răs: „Ce, m-ai luat în serios?”

A doua scenă are loc pe stradela Prefecturii Poliției. Un șir întreg de „mahalagioaice”, aduse de la periferie de legionari, se iau de mână ca la horă și încep să scandeze: „Vrem capul lui Rioșanu, tra la la la la”. Și Cioran încheie: „Mi s-a părut că văd parodiată o scenă din Revoluția franceză”.

Cer scuze că relatez astfel de lucruri și de vorbe deșarte, dar *acesta* este Cioran, cel puțin pentru mine. Înțeleg să fiu criticat pentru faptul că am purtat prietenie unui astfel de om deșuchiat, dar nu mă poate face nimeni să-l văd altfel de cum l-a înregistrat, timp de 30 de ani, pelicula memoriei mele. Nu-i om, e un refuz uman. Repudiază totul, începând cu persoana proprie. Nu-i cunosc nicio formă de pietate, decât pentru expresie. Sunt sigur că și tatălui său, venerabilului protopop, îi va fi spus ce mi-a declarat mie într-o zi: „Îl *invidiez* pe Iisus Hristos: a dat lovitura în istorie!”

În postul de la Paris, nu rămânea mai mult de o lună. Se pare că nu s-a dus decât o dată la Legație, în ziua lefii. A fost, bineînțeles, dat afară. Îmi închipui că s-a întreținut din greu și cred că a fost ajutat, în anii războiului, de Mircea Eliade, consilier cultural, pe atunci, la Legația română de la Lisabona. Din 1941 până în 1946 n-am mai știut nimic despre el. Când s-a putut relua corespondența cu străinătatea, am schimbat câteva scrisori, până prin toamna lui 1947, când am întrerupt iarăși legătura, pentru aproape 10 ani. Nu-mi amintesc, din spusele scrisorilor acelora, decât că o duce greu, într-o Franță sărăcită, și de care s-a săturat, sau, cu expresia sa, de care „îi e lehamite”.

Peste 10 ani n-avea să mai știe bine românește, în orice caz nu mai folosea nici în scrisori limba noastră. Rămas în Occident, „de a cărui decrepitudine nu-ți poți face idee”, îmi va scrie el, se hotărăște să facă până la capăt ceva, să ia ceva în serios: învață la perfecție limba franceză, în așa fel încât astăzi trece drept unul din marii stiliști ai zilei. Acest lucru l-a salvat, dându-i ca și o specialitate și o independență față de ceilalți exilați și fugari, ce trebuie să se ajute între ei ca să poată supraviețui. Nu am auzit să fi participat la nimic: nici la „Universitatea românească”, nici la redactarea revistelor în [limba] română, nici la emisiunile de radio, cu atât mai puțin în comitete politice. Dar, firește, nu făcea aceasta de dragul regimului din țară: o făcea pentru că e un neurastenic, care nu suportă contactul prelungit cu oamenii, nici orele de lucru, nimic din ce face viața organizată a societății.

N-am mai știut nimic până în 1955, când mi-a căzut în mână cartea sa *Précis de décomposition*, pentru care luase în 1949 premiul scriitorilor străini de limbă franceză. Reușita sa era și de astă dată de stil. În ea însăși, cartea m-a dezamăgit, fiind ca și o reluare a tânguierilor din cartea sa de debut, *Pe culmile disperării*, scrisă cu aproape 20 de ani înainte. M-am întreat: prietenul meu e cel care a rămas pe loc? Sau Occidentul? A fost atunci, în 1955, prima mea licărire de îndoială în ce privește superioritatea pozițiilor occidentale. Să-mi fie îngăduit a spune un lucru: cred că dacă regimul ne-ar fi îngăduit să reluăm contact mai devreme cu Apusul (prin cărți și reviste, dacă nu într-alt fel), mulți dintre noi, adversarii lui, ne-am fi lămurit ceva mai repede.

Dacă pentru mine, care cunosc demult ideile lui Cioran, cartea sa era o dezamăgire, pentru alții, mai tineri, ea putea părea interesantă și nouă. De altfel, ei nici nu puteau citi direct cartea, căci existau puține exemplare (eu am avut pe cel al părinților lui), așa încât majoritatea se mulțumeau să afle, din câte spuneau Radio Paris și colportorii de vești, că în Franța un scriitor român are mari succese, că e socotit un emerit stilist și că e pus în rândul „moralistilor” francezi. Toate aceste zvonuri, cu exagerările respective, au făcut să se creieze cel puțin o atmosferă de curiozitate în jurul cazului Cioran, dacă nu și un mit, astfel că eu, unul din puținii ce-l cunoșteau bine, mă trezeam adesea solicitat să dau lămuriri și detalii. Mă socotesc vinovat nu numai că n-am temperat zelul oamenilor, dar dimpotrivă, că i-am prezentat scrisul și persoana în așa fel încât să sporesc curiozitatea asupra-le. Când, în vara anului 1956, Cioran mi-a trimis un exemplar din *Ispita de a exista* – primul semn de la el de aproape 10 ani –, orice intelectual de formație veche sau nouă ar fi deschis cartea cu curiozitate, dacă i-aș fi oferit-o.

Cu toate acestea, eu eram primul care s-o critic, în fond. Am și făcut-o, dar nu către alții, căroră le laudam cartea, ci către Cioran însuși, printr-o scrisoare trimisă la editură (căci nu-i cunoșteam încă adresa). Așa am reluat, în toamna lui 1956, corespondența cu el, o corespondență ce avea să ducă la procesul meu și, indirect, la condamnarea a 10 persoane nevinovate, dintre cele căroră eu însumi le stărnisem curiozitatea. Îi spuneam lui Cioran că mă bucur mult de succesele lui, dar că nu mă

împac nici cu tristețile neîncetat etalate, nici cu ororile pe care le spune despre Occident (căci acesta e adevărul: cartea sa e o violentă diatribă la adresa Occidentului). Răspunsul lui mi s-a părut uluitor: nu numai că-mi vorbea de totala „delicvescență” a burgheziei franceze și occidentale, dar îmi spunea, el fugarul de profesie, că-i e dor de țară și că ar da Parisul și Madridul pentru o stradă ca „Spinarea Cânelui” din Sibiul său. Mi-am amintit atunci de exclamația sa la Veneția: „Rămâi în țara ta, dobitocule!” – dar n-am avut cruzimea să i-o amintesc și lui.

De la acea scrisoare a urmat o corespondență regulată, până în 1958, când am fost arestat. Am pus singur la dispoziția autorităților cele 12 sau 15 scrisori primite. Cine vrea să se edifice în cazul Cioran ar trebui să parcurgă acele scrisori. Declar în toată sinceritatea că, deși îmi sunt trimise prin poștă, absolut toate scrisorile conțin gândurile autentice, nefalsificate, ale prietenului meu, gânduri al căror sunet just sunt în măsură să-l cunosc. Mi-aș dori ca la declarația de față să fie anexată traducerea scrisorilor. Poate că atunci declarația mea și-ar dovedi mai deplin îndreptățirea.

În fața acestor piese – în rândul cărora ar trebui cuprinsă și *Scrisoarea către un prieten îndepărtat*, publicată și incriminată în procesul meu – nu văd ce aș avea de adăugat pe tema „Cioran după 1944”. Se pot desprinde de acolo: și părerea sa despre Apus, și cea despre Răsărit, și lipsa de patriotism, și bruma sa de patriotism, și ce crede despre fugari, și ce crede despre sine. Cât despre fapte – nu cunosc așa ceva în viața sa. Doar vorbe, cum spuneam.

Menționez că a mai publicat: prin 1952, lucrarea *Syllogismes de l'amertume*, pe care a refuzat să mi-o trimită, sub cuvânt că este proastă; în 1957, o culegere din opera scriitorului francez Joseph de Maistre, cu o lungă prefață, pare-se premiată, lucrare pe care mi-a trimis-o prin poștă; în 1958, un studiu despre „sufletul rus”, într-o (...) mi-a trimis-o, dar care nu mi-a parvenit. Ca proiecte, îmi vorbea în ultimele scrisori despre o stranie experiență de a trăi „sub” timp – aceasta înseamnă în afara istoriei contemporane, ceea ce îmi pare grav și trist.

Cu puțin timp înainte de a fi arestat, am aflat, printr-o persoană venită din Franța, cum trăește. Este referent literar la Editura „Plon”; stă și mai departe într-o odaie de hotel, dar are, fără consacrare legală, o tovarășă de viață, în persoana unei institutoare franceze. M-am bucurat să aflu că s-a domesticit și i-am scris în acest sens, crezând că într-adevăr și-a găsit un echilibru de viață. Mi-a răspuns trimițându-mi în plic (spre dezamăgirea mea, căci mă așteptam să fie vreo noutate) romanul *Adolphe*, al scriitorului Benjamin Constant, din veacul trecut. E romanul unui om timid, care izbuteste să câștige prietenia unei femei de succes mai în vârstă decât el, obosește în dragoste, nu știe cum să scape de prietena lui, și sfârșește, mi se pare, prin a o asasina.

A fost ultima veste pe care am primit-o de la Cioran. Sper că între timp n-a făcut ca *Adolphe*.

*

Am relatat tot ce-mi pot aminti astăzi despre Cioran. Dacă, după aceste rânduri, s-ar afirma: omul poate fi așa, totuși este un dușman al regimului – mi-aș îngădui să răspund: e prea puțin spus „al regimului”, este și un dușman al omului, al Europei, al culturii, al progresului, al bucuriei de a trăi. E un dușman universal. Că un asemenea om trebuie combătut, este limpede. Dar că merită să fie combătut cu atâta perseverență, iată ce mi se pare îndoelnic. Eu alesesem calea să-l combat *adoptându-l*, să-l restituie societății noastre creându-i prietenii și, până la urmă, trezindu-i obligații, răspunderi. Un Cioran reîntors în țară, îmblânzit, umanizat, ar fi putut face unele servicii, cu extraordinara sa cultură și gustul său atât de sigur. Dar recunosc acum că un regim constructiv nu-și poate pierde vremea cu astfel de experiențe subtile; și înțeleg că, interpretând metoda mea de reconversiune drept o agitație ideologică împotriva-i, regimul a trebuit să mă pedepsească.

Astăzi, după ani de reflexiune și în fața admirabilei orientări ce pare a fi adoptat umanitatea după 1960, ceva în mine s-a schimbat. Nu mai pot avea interes pentru reconversiunea lui Cioran și-a altora, nici gustul de a-l justifica. Mă prinde mult mai mult aventura rațiunii creatoare, pe care o trăește umanitatea ca niciodată. Nu mai pot ierta lui Cioran (lui Heidegger, lui Nietzsche) indiferența față de știință și logos. Cine nu crede în știință și logos e *un reacționar*, oricum s-ar travesti.

De aceea simt nevoia să-mi pun, la capătul acestor relatări, o întrebare, crudă și pentru alții, și pentru mine: se poate oare, într-adevăr, ca experții folosiți de autorități, cari n-au fost în măsură să scoată un singur rând vinovat din scrierile lui Cioran și cari au spus câteva lucruri lamentabile despre scrierile mele (cum am arătat, mai discret, în autobiografia mea) *să fi avut totuși dreptate împotriva-mi?* Se poate ca, după 30 de ani de cunoaștere a lui Cioran și de practică a filosofiei, să nu fi prins eu bine semnificația scrierilor lui?

Îmi e dureros să răspund, și cu atât mai greu cu cât, în împrejurările de astăzi, răspunsul meu ar putea părea o *fățarnicie*.

Iulie 1964

Text stabilit și notă introductivă de Vlad Bilevsky

TOM NICHOLS, *Sfârșitul competenței. Discreditarea experților și campania împotriva cunoașterii tradiționale*. Traducere de Cristian Fulaș, Editura Polirom, Iași, 2019 (ed. americană 2017), 282 de pagini*

Cartea de față a beneficiat de cel puțin trei recenzii până acum: prima realizată de către istoricul Bogdan Caranfilof¹, a doua de către analistul politic Cristian Pătrășconiu², iar a treia de către bloggerul Claudia Tokacs³. Recenzia de față evidențiază caracteristicile experților și cauzele sfârșitului competenței în societatea contemporană, cu accent pe domeniul educațional.

Tom Nichols, fost consilier în Senatul SUA, este profesor (la *US Naval War College* și la *Harvard Extension School*) și autorul mai multor volume despre politica externă a SUA și securitatea internațională. În 2017, *Politico Magazine* l-a încadrat printre primii 50 de gânditori ale căror idei influențează politica și viața publică americane.

Autorul mărturisește cum i-a venit ideea acestei cărți. În 2013 a postat pe blogul său personal un text intitulat „Sfârșitul competenței” și Sean Davis de la *The Federalist* i-a propus să îl transforme într-un articol, iar profesorul David McBride de la *Oxford University Press* i-a recomandat să dezvolte problematica într-o carte. După publicarea articolului, a fost contactat de profesioniștii din diverse domenii – medici, avocați, profesori – care i-au vorbit „nu numai despre frustrarea lor, ci și despre furia și tristețea provocate de ruperea relațiilor cu pacienții, clienții și studenții și chiar despre răcirea unor prietenii, totul din cauză că în sfârșit cer să nu li se mai țină predici prost informate despre domeniile lor de competență” (p. 260).

* Asist. prof., PhD, Alexandrescu Maria, „Dimitru Stăniloae” Faculty of Orthodox Theology, University of Iasi, e-mail address: alex_maricica@yahoo.com.

¹ Istoricul Bogdan Caranfilof publică recenzia acestei cărți la data de 2 august 2019, în <https://bookhub.ro/sfarsitul-competentei-discreditarea-expertilor-si-campania-impotriva-cunoasterii-traditionale-de-tom-nichols/>, consultat la 7 ianuarie 2020.

² Cristian Pătrășconiu, „Un alt fel de sfârșit al istoriei: sfârșitul competenței”, articol publicat în *Revista 22*, 5 septembrie 2019. <https://putereaacincea.ro/un-alt-fel-de-sfarsit-al-istoriei-sfarsitul-competentei/>, consultat la 7 ianuarie 2020.

³ Recenzie, *Sfârșitul competenței. Despre experți și nemărginita lor știință care exclude viețile omenești*, Tom Nichols, publicată pe 26 ianuarie 2025 de blogger Claudia Tokacs, la adresa: <https://rasfoiala.com/2025/01/26/recenzie-sfarsitul-competentei-tom-nichols-despre-experti-si-nemarginita-lor-stiinta-care-exclude-vietile-omenesti/>, consultat la 7 februarie 2025.

„*Revista română de sociologie*”, serie nouă, anul XXXVI, nr. 1–2, p. 129–132, București, 2025

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

Volumul are un caracter didactic, deoarece se adresează tuturor categoriilor sociale, prin interpretările nuanțate cu privire la indiferența din partea unora față de mijloacele de informare consacrate prin tradiție.

Încă din titlu și din primele pagini, prin sintagma „sfârșitul competenței”, autorul semnalează dispariția abilităților reale ale experților și „năruirea” relației dintre experți și cetățeni, aceștia din urmă îi ignoră pe intelectuali, preferând documentarea de pe internet în detrimentul cunoașterii tradiționale, ceea ce conduce la o discreditare a adevăratelor surse de cunoaștere și valori, indiferent de domeniul la care ne referim.

Studiul este centrat pe fenomenul „sfârșitul competenței” în spațiul american, dar ideile pe care le prezintă sunt valabile și în România. Analiza este structurată în șase capitole, la care se adaugă și concluzii: „Experții și democrația”.

În primul capitol, „Experții și cetățenii”, autorul prezintă conceptul de expert, accentul fiind pus pe explicarea raportului dintre experți și oamenii obișnuți. Nichols susține că majoritatea autorilor îi definesc pe experți drept persoane care dețin cunoștințe „cuprinzătoare” și „cu autoritate”, care au ca ocupație principală manifestarea acestor abilități sau utilizarea acestor cunoștințe (p. 40–44).

În sprijinul afirmațiilor sale, autorul îi citează atât pe gânditorul francez Alexis de Tocqueville, care nota în anul 1835 că americanii făceau apel la efortul individual al propriei rațiuni (p. 31), cât și pe filosoful spaniol José Ortega y Gasset care, în anul 1930, „deplângea aroganța intelectuală nefondată și «revolta maselor» față de experții consacrați” (p. 31). Problema, susține Tom Nichols, nu este indiferența față de cunoașterea tradițională, ci apariția unei ostilități efective față de aceasta, manifestată prin „înlocuirea agresivă a opiniilor experților sau a cunoașterii tradiționale cu ideea insistentă că orice opinie în orice privință e la fel de bună ca oricare alta” (p. 34).

Din paginile cărții, se poate desprinde ușor un portret al expertului: educația de calitate, alături de instruirea pe termen lung, imparțialitatea, obiectivitatea, precum și gândirea critică. La acestea se adaugă diplomele și certificatele, înțelepciunea, plus talentul cu care orice om își exercită profesia, experiența și documentarea prin care reușește să se mențină un nivel ridicat al competenței. O altă marcă a adevăraților experți este dată de faptul că aceștia acceptă evaluarea și recomandările din partea altor experți (p. 50).

În capitolul al II-lea, eseistul american identifică motivele pentru care nu mai este posibil un dialog între experții americani și cetățeni – ba, mai mult decât atât, nici cel între cetățeni. Autorul mai constată și faptul că „oamenii au uitat fundamentele metodei științifice”, adică au omis „setul de pași care duc de la o întrebare generală la o ipoteză, testare și analiză” (p. 69).

În capitolul al III-lea sunt enunțate cauzele pentru care accesul larg la studiile superioare, în mod paradoxal, îi determină pe mulți să creadă că au devenit mai inteligenți, când, de fapt, au câștigat o mai mare stimă de sine și mai puțină cunoaștere, nedevelopându-și un mod de a gândi critic (p. 23). Alte schimbări

culturale care au ca efect sfârșitul competenței vin și din alte direcții. În primul rând, *la nivel global*: „toată lumea trebuie să facă studii superioare, instituțiile devin fabrici de diplome care indică mai puțin educația și mai mult instruirea”. În al doilea rând, *la nivelul beneficiarilor*: disciplina și maturizarea intelectuală s-au pierdut la unii studenți; profesorii devin simpli furnizori de servicii de transfer cunoaștere și în ultimul rând de diplome. În al treilea rând, *cadrelor didactice li se recomandă* să-și reafirme autoritatea și să „elimine cu totul ideea educației ca serviciu pentru clienți”. În fine, *la nivelul părinților* care le oferă un ajutor exagerat propriilor copii – „parenting de tip elicopter” – își apără și cocoloșesc copiii chiar și la liceu și facultate, făcându-le teme sau absolvindu-i de anumite responsabilități care au scopul de a-i forma din punct de vedere uman și profesional.

În capitolul al IV-lea, intitulat „Stai puțin, să caut pe Google”, autorul subliniază că internetul reprezintă una dintre cauzele provocărilor ridicate competenței, enumerând dezavantajele acestuia: accelerează distrugerea comunicării dintre experți și oameni obișnuiți, diminuează capacitatea persoanelor de a realiza cercetări temeinice, modifică, în sens negativ, „modul în care citim, raționăm” (p. 129): oamenii nu mai citesc în sens tradițional, ci „răsfoiesc în viteză” (p. 139), orizontal, titluri, pagini rezumate, anulează normele care guvernează de obicei interacțiunile față în față. Totodată, autorul apreciază că în era tehnologică, accesul la informație este mai rapid și mai frecvent decât oricând, creând premisele dialogului între persoane care altfel nu s-ar fi întâlnit poate niciodată.

În capitolul al V-lea, consilierul american evidențiază faptul că jurnalismul, la fel ca și internetul, a devenit un factor care contribuie la sfârșitul competenței, tehnologia a simplificat practicarea jurnalismului, iar dezvoltarea noilor tipuri de *mass-media* și declinul încrederii sunt strâns legate de sfârșitul competenței. Și jurnaliștii pot fi experți, mai ales că unii cunosc mai multe limbi străine, se raportează ușor la mai multe culturi și prezintă bine regiunea/ tema/ evenimentul de care se ocupă.

În capitolul al VI-lea sunt prezentate câteva situații în care și experții greșesc. Efectele unor asemenea erori variază de la o ușoară stânjenală la risipă de bani și timp; în cazuri mai rare, impactul poate fi moartea unor oameni (unele vaccinuri) și chiar adevărate catastrofe internaționale (p. 195). Cum greșesc experții? Unii nu înțeleg domeniul în care sunt experți, în timp ce alții, deși nu se abat neapărat de la domeniul lor, încearcă să treacă de la explicație la predicție. Nu de puține ori, unii experți își falsifică rezultatele sau mint cu privire la calificări pentru a profesa în domeniul respectiv sau a-și apăra cariera. O punte de legătură între experți și oamenii obișnuiți ar constitui-o intelectualii publici, dar uneori aceștia sunt considerați popularizatori.

În *Concluzii*, autorul subliniază faptul că „profesionalismul îi încurajează pe experți să își servească propriii clienți cât de bine pot, să își respecte propriile granițe și să ceară ca acestea să fie respectate de alții, ca parte a unui serviciu general pentru clientul suprem: societatea” (p. 240).

Cartea de față reprezintă un semnal de alarmă cu privire la slăbirea încrederii în specialiști, adoptarea cu nonșalanță a ignoranței față de cunoașterea tradițională, idealul egalității cu orice preț, generând o uniformizare la nivel macrosocial cu consecințe ce trebuie să ne dea de gândit. În spațiul românesc, teme ca „figura intelectualului, obiectivitatea, discernământul împotriva dictaturii experților, triumful mediocrității, democrația, regimul politic etc.” le-am găsit prezentate de către Horia-Roman Patapievici în cartea „Omul recent”, apărută cu 18 ani înaintea publicării cărții lui Tom Nichols. Iată pe scurt câteva dintre motivele pentru a recomanda și a înțelege/interpreta această lectură mai mult decât ca pe o carte eseistică.

Maria Alexandrescu

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

Year XXXVI • No. 1–2 • 2025

CONTENTS

ECONOMY, COMMUNITY AND SOCIETY

- ILIE BĂDESCU, CIPRIAN BĂDESCU, MARIA MITRICĂ, Convulsive Economies and
“the Paradox of Fertility” 3
- RADU BALTASIU, OVIDIANA BULUMAC, SAMIRA CÎRLIG, Community Vitality and
Associative Potential of Sadu – (Sibiu) (I) 21

THE CHALLENGES OF POSTMODERNITY: ARTIFICIAL INTELLIGENCE

- MIRELA LAZĂR, DANIELA HUMOREANU, Romanian Journalists Facing Generative
Artificial Intelligence. What is At Stake for Field Work? 45

SOCIOLOGY OF SURVEILLANCE AND PUNISHMENT

- STELA BOTNARU, VERONICA CHEPTENE, International Standards and Moldovan
Legislation on the Application of Physical Force and Special Means in the Penitentiary
System. A Comparative Analysis..... 63

SOCIETY AND HEALTH

- DIANA-ELENA STAN (MOTRUNĂ), Determinant Factors of Doctor-Patient Communication:
A Literature Review 99

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXXVI, nr. 1–2, p. 1–136, București, 2025

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

IN MEMORIAM

<i>IN MEMORIAM</i> DORA MEZDREA (1956–2025) (Vlad Bilevsky).....	109
<i>IN MEMORIAM</i> MARIN DIACONU (1937–2025) (Vlad Bilevsky).....	113

RESTITUTIO

CONSTANTIN NOICA, Complete Accounts on Emil Cioran, Text established and introductory note by Vlad Bilevsky.....	119
--	-----

COMMENTARIES AND REVIEWS

TOM NICHOLS, <i>The Death of Expertise: The Campaign Against Established Knowledge and Why it Matters</i> . Translated by Cristian Fulaş, Polirom Publishing House, Iaşi, 2019 (American ed. 2017), 282 pages (Maria Alexandrescu).....	129
---	-----

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

Année XXXVI • No. 1-2 • 2025

SOMMAIRE

ÉCONOMIE, COMMUNAUTÉ ET SOCIÉTÉ

- ILIE BĂDESCU, CIPRIAN BĂDESCU, MARIA MITRICĂ. L'Economie convulsive et
« le paradoxe de la fécondité » 3
- RADU BALTASIU, OVIDIANA BULUMAC, SAMIRA CÎRLIG, Vitalité communautaire et
potentiel associatif de Sadu – (Sibiu) (I) 21

LES DÉFIS DE LA POSTMODERNITÉ : L'INTELLIGENCE ARTIFICIELLE

- MIRELA LAZĂR, DANIELA HUMOREANU, Les journalistes roumains face à l'intelligence
artificielle générative. Quel enjeu pour le travail de terrain ? 45

LA SOCIOLOGIE DE LA SURVEILLANCE ET DE LA PUNITION

- STELA BOTNARU, VERONICA CHEPTENE, Normes internationales et législation
moldave sur l'application de la force physique et des moyens spéciaux dans le système
pénitentiaire. Analyse comparative 63

SOCIÉTÉ ET SANTÉ

- DIANA-ELENA STAN (MOTRUNĂ), Facteurs déterminants de la communication médecin-
patient : une revue de la littérature 99

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXXVI, nr. 1-2, p. 1-136, București, 2025

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

IN MEMORIAM

<i>IN MEMORIAM</i> DORA MEZDREA (1956–2025) (Vlad Bilevsky).....	109
<i>IN MEMORIAM</i> MARIN DIACONU (1937–2025) (Vlad Bilevsky).....	113

RESTITUTIO

CONSTANTIN NOICA, Comptes-rendu complets sur Emil Cioran, Texte établi et note introductive par Vlad Bilevsky	119
--	-----

COMMENTAIRES ET COMPTE-RENDUS

TOM NICHOLS, <i>La fin de la compétence. Le discrédit des experts et la campagne contre les savoirs traditionnels</i> . Traduit par Cristian Fulaș, Polirom Publishing, Iași, 2019 (édition américaine 2017), 282 pages (Maria Alexandrescu).....	129
--	-----